

С. СКЛЯРЕНКО

ТРИ

РЕСПУБЛІКИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

СЕМЕН СКЛЯРЕНКО

ТРИ РЕСПУБЛІКИ



ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Мартовому репертуарі“
та інших періодичних Українських
Виданнях Павлаги

Укрголови № 1862 (1464)
Трест „Київ-Друк“
6-та Друк., вул. Лепіна, 19.
Зам. 1625—5.000—1929 р.

13³/₄ арк.

ПЕРЕДМОВА.

Р. р. 1926—29 авторові цієї книги довелося об'їхати УСРР, БСРР та Молдавську республіку, збираючи матеріяли для різних газет та журналів. В часи напруженого соціалістичного будівництва, в часи творення нових культурних цінностей, важко охопити все докладно та всебічно розповісти про життя республік. Автор записував те, що найбільше вражало, записувалися настрої та спостереження.

Свого часу мені довелося почути й думку тих, хто читав ті статті. Читачі цікавилися процесом соціалістичного будівництва в братерських республіках, цікавилися героїчною революційною боротьбою, вимагали вичерпних відомостей на кожне питання й цим самим примушували мене деталізувати окремі моменти велетенського будівництва.

Ось чому я наважуюся видати ці статті окремою книжкою. Чимало довелося працювати, щоб систематизувати матеріял, обробити його; роботу ускладняло ще й те, що статті писано для газет та журналів, вони відбивали „життя сьогоднішнього дня“, відтоді, як написано кожну статтю, минуло багато часу, помітно змінилося життя, побут, будівництво. Треба сказати, що іноді числа, відомості та ін., наведені в книзі, далеко вже не відповідають сучасному. Статті друковано р. р. 1926—29 і за цей час кожна з республік наперед поступила. Але статті ці й раніше й тепер, коли виходять окремою книжкою, не претендували й не претендують на „злободенність“, а подають настрої та вражіння тієї людини, що цілком щиро сприймає й прилучається до процесу соціалістичного будівництва.

Присвячую цю роботу армії робселькорів, що повинні вчитися й навчитися „записувати те, що справді міцно завойоване“.

Жовтень. 1929.

СЕМЕН СКЛЯРЕНКО.

РАДЯНСЬКА БІЛОРУСЬ.

Сіре небо вгорі. Нехай над землею буяє місяць красавик (квітень), нехай луки зеленими травами та пахучими квітками оздобить май (травень), нехай золотий поцілунок на все покладе кастричник (жовтень) —

— однаково сіре небо буде над головою, невиразне, як піскувата земля, що на ній, і торішня стерня й новий засів, сірі, як в'яла озимина, ярина.

Сіре небо над сірою землею.

А від того, що небо сіре, сухотні березки стоять над вузькими шляхами, каламутна вода в річках, очі в дівчат сірі („шери“ — кажуть тут).

Поглянути — тут і жити не можна: болота, драговини, кострубаті ліси, розбиті шляхи, де ковбаня на ковбані, присадкуваті дерев'яні хатки, іноді в нетрях хатки курні.

Але коли проїхати чи пройти розбитими шляхами від села до села, від хутора до хутора, від міста до міста — нова Білорусь здивує своєю сидою, буйним цвітом, зростом.

Люди тут сильні, невтомно працюють вони біля сірої землі, а вона дає врожай кращий, ніж де чорнозем; будують люди нові фабрики, заводи, працюють тяжко, власне життя будують.

Ніде так не помітно, як нове владно перемагає рештки старого, ніде так не помітно прояв нового життя.

Це справді — зачарований край.

І. ЗАЧАРОВАНИЙ КРАЙ.

*І туди, і сюди навакола глядзі.
всюды тхлань, усіль гідкае нетра
на карчах, на ламох цілы тыждень брыдзі—
цябе душыць гнілов паветра.*

(Білор. поет Бядуля: „Зачарованы край“).

За вікном—ліс. Його не сходити, шлях через нього снується вузьенький, який обступили високі сосни та берези, смужка неба біліє рядниною вгорі і присмерки в липневий день у лісі лежать, а десь у гущавині цього лісу стоїть присадкувата, чорна від віків та негоди хатка, вросла вона в землю, не вросла навіть, а зрослася з землею: така сіра й мохом поросла.

До хати взимку, коли похолоднішає і звіру у лісі голодно, підходять вовки. Вони сідають проти замерзлих вікон хати, довго сидять та сподіваються, що з хати хто вийде, а тоді починають вити. У хаті тухне соснова скипка, замикають двері, і хоч крізь стіни в хату долітає пісня голодного вовчого шлунку, в хаті сплять...

У такій хаті вам будуть розповідати казку про Білорусь. Тільки через те, що за хатою ліс, і не пройти далеко від житла,— тут збереглися давні перекази, казки дідів.

— Не Білорусь це... Полісся. Така назва краще. Ліс у нас навкруги... віковий ліс. Поліщуки ми з батьків, дідів наших. Пам'ять дідів та батьків шануємо і добре пам'ятаємо ті казки, що нам їх доводилося чути...

І далі розповідатиме поліщук.

— Колись давно-давно тут, де живемо ми сьогодні, не було Білоруси, Полісся. Було тут велике море, грала риба глибоко в воді, на сонце поглядали сонними очима окуні, сонце вранці вставало з хвиль і в хвилі спочивати лягало.

— Вгорі високо на небі сидів бог та читав книгу голубину. А під землею у глибоких проваллях сидів чорт та читав книгу гадючу. Поміж небом та землею, поміж богом та чортом, на грудях діда-сонця висіла дудка-самограйка.

— Зробив бог із проміння вірвовку та й поліз із неба, щоб ту дудку-самограйку здобути й щоб на землі побувати. Здобув бог дудку й на землю зліз. А на землі знайшов пакунок маку.

— І почав бог той мак сіяти. Де впаде мачина, там лісок, трава, чорнозем, садочок, гай, сіножать, поле, луг.

— А чорт побачив у руках бога мак та й викрав собі його. Не знав, що з ним робити, то поїв його весь до останнього зерна. Від того маку чортові лихе трапилось. Зігнуло його, очі рогом полізли, в шлункові запекло, розперло боки. Почав чорт верещати, почав стогнати, плювати, блювати. І де слина його на землю падала, там — комарі, гедзи, гадюки, жаби, мочарі, болото... всяка нечисть. Усю землю обплював чорт до останку та й сам від того маку пропав.

За хатою — темний ліс.

— Тож брехня, — скажете ви. — Ні бога, ні чорта не було й немає.

— А я не те кажу? — відповідь поліщук. — Так наші батьки й діди оповідали, такі нам казали казки.

Шумить ліс, аж до землі гнуться сосни, ялина шелестить гілками, не знайти дна в лісовім болоті. І кругом — шляхи вузьенькі, від села до села — далеко.

Тільки й слухати в цьому лісі казок. Сам ліс, здається, казки розповідає.

На зміну казці прийде сувора правда. Ляже за словом слово, як день за днем.

— Були колись давно кривичі, дреговичі та радимичі. А на схід, на захід та на південь брати їхні жили. Були багачі, були й бідаки — сварилися між собою. Потім попи прийшли на Полісся, до Білоруси взнали шлях. Тяжко жити стало... дуже тяжко. Землі в кожного обмаль, простори невеликі, пішов брат на брата, нарід на нарід. Пригадуєте, є пісня про похід князя Ігоря. Написано там:

— На Немизі снопи стелють головами, молотять ціпами булатними, на току життя кладуть, віють душу від тіла. Криваві береги річки Немиги не житом засіяні, а кістками...

І ось сьогодні я стою над річкою Немигою, дивлюсь, як вона, цілуючи зелений луг, збігає на південь, дивлюсь, як сонце від заходу дрібні поцілунки кладе на воду, дивлюсь, як дрібна рибка виблискує водою. Річка Немига збігає на південь.

Колись тут, як на току снопи, люди життям клали, колись тут молотили ціпами залізними. Ще й сьогодні мул річки ховає людські кістки, білють кості берегами.

Стою я над річкою Немигою і здається мені, немов тільки вчора князь Ігор ішов Поліссям, немов тільки вчора лилась тут кров на сіру, піскувату землю.

Кров, кажуть, на сонці схне. Мабуть, від того, що Немига — кривава річка, — сохне вона під сонцем. Колись була велика ріка, а сьогодні тільки срібний батіжок зеленим лугом грає.

Далі лягає за словом слово. Не казка вже, а правда, суворая правда.

— Князь Володимир Мономах сюди приходив. Жорстоко покарав людей. Написано в книгах стародавніх, що ні людини, ні скотини, нічого не пошкодував, все до останку зруйнував, вогнем спалив.

Минали роки, невпинно йшли: була Білорусь литовська, була польська, була московська.

Сонце спромагається ще раз поглянути з-за далекого лісу на білоруські луги... та немає сил, падає сонце в глибоку безодню. Надходить вечір, за вечором — ніч. А вуста шепчуть:

— Тепер — Білорусь Радянська. Нова Білорусь.

Коли б сонцеві сила ще раз від заходу підійнятись, щоб ці слова почути, коли б тільки оці двоє слів „Білорусь Радянська“ йому почути. Та нема сонця, впало сонце в глибоку безодню. А в тім, завтра буде світанок, знову сонце розплющить очі, почує сонце слова:

— Білорусь Радянська —
і засміється сонце.

Шелестить Немига - річка на південь, дітям казки давні про Білорусь оповідає, а в вічі кожному правду каже.

Трохи політики.

Сонце заходило червоно. Вечір був теплий, несамовито вигукували жаби в болотах, сич свистав на високій сосні за містом, над Свісlichem парувала весняна земля, проростала озимина. Вночі дощ покропив землю й ранком — роса залягла вулицями, заблищала на червоних дахах.

За спиною невеличкий будинок. Меморіяльна дошка, напис:

Пролетарі всіх країн, єднайтесь.
1-го березня 1898 р.
тут
відбувся
Перший з'їзд
РСДРП

Це — пам'ятка нових часів Білоруси. Тих часів, свідками яких були ми, а найбільше — наші батьки. Це було недавно.

Про ті часи, коли „святий єпископ“ Семашко, з ласки божої й ласки царя примушував під різками селян Білоруси приставати до „віри православної“, про ті часи, коли селяни палили власні хати, щоб не віддати їх панові, про ті часи, коли селянство повставало проти панства, проти поміщиків, проти генералів, губернаторів, про ці часи ми забуваємо.

Хто знає революціонера - народника Кастуся Калиновського?

Хто знає слова цього народнього героя:

— Сокира повстанця не здригнеться навіть перед колискою дитини-немовлятка нашого ворога?

Хто знає його слова:

— Такій дурній голові, як Варшава, майбутнє краще Білоруси до рук дати не можна?

І коли ми може й не знаємо цих слів, коли ми забуваємо про ці великі події, то робітник та селянин Білоруси добре пам'ятають своїх героїв, своїх борців, добре знають шляхи боротьби минулого.

Скаже білорус:

— Про кого йде мова? Про Кастуся Калиновського? Зніміть, товариші, шапки. Кастусь загинув на шибениці. Кастуся закатавав Муравйов, але Білорусь сьогодні теплим, щирим словом його пригадає.

— Загинув Кастусь. Тисячі загинули. А жити не кращало. Хати білоруські текли, в середині—гній, і стоять вони на гної. Помирала наша мова, що її мужицькою прозівали, а назва їй справжня—мова білоруська. Панів було на Білорусі багато: староста, соцький, писар, старшина, посередник, урядник, асесор, суддя, мирові судді, сход... Від остраху чуприна здіймалася вгору, пальців на руках і на ногах не вистачало, щоб усіх начальників перелічити.

Мало хто про це знає. Ми забуваємо часом минулі дні й не розкопуємо могил. Але варто розкопати, заглянути в давнину, щоб побачити, як боролися за нас.

За спиною—невеликий, дерев'яний будинок. Над будинком зелений дуб. Двоє вікон на північ, двоє на південь. Ганок. Вулиця. І напис—1 березня 1898 року відбувся 1 з'їзд РСДРП.

М а т е м а т и к а .

Ніколи я не вважав себе за математика, не вмю оперувати сотнями та мільйонами, але сьогодні, коли пишу про Білорусь, не можу обійтися без математики, мушу про мільйони говорити.

Бо коли я скажу, що Білорусь має велику кількість людности, коли я скажу, що земля там дуже залюднена—це буде так само невиразно, як сіре небо.

А коли я скажу, що Білорусь має 11 мільйонів людности, займає вона 320.000 кв. кілометр., 42,5 відс. землі Білоруси під лісом, на 1 кв. верстві живе 50 чоловіка,—от тоді математика себе виправдає, математика допоможе зрозуміти, яка велика країна Білорусь, яка вона багата, які великі перспективи в майбутньому перед нею.

Зачарована країна, країна вікових лісів має перед собою гарне майбутнє. І це майбутнє не в лісових багатствах, а в землі, бо піскувата земля Білоруси дає добрі врожаї, ма-

шина владно йде в сільське господарство, старовинне рало й „смик“ (борону) можна бачити тільки в музеях та в „дикому“ селі, серед лісів Полісся. Білоруський селянин навчився вже землю підхарчовувати, щоб вона краще родила... земля хліб родить, картоплю родить. Десятина дає 40—50 пудів,— вся Білорусь щороку здобуває 200 міл. пудів різного хліба (з цього 140 міл. пуд. жита, а 12 відс. посівної площі — картоплі).

Ще до революції закордон щороку везли білоруси 1 міл. пудів садовини.

А от є одна скорбна цифра — 30 відс. землі під болотом. Та проте Менська досвідна болотяна стація, стація на Комарівських болотах — запорука того, що чоловік зачарованої країни болото переможе. Тільки одно ще можна додати. До революції Білорусь мала 13.066 підприємств, 105.326 робітників. А продукція дорівнювала 119.333.000 карб.

Така мова цифр.

Столиця.

З одного боку — вокзал, з другого — болото. А між болотом і вокзалом — столиця Білоруської радянської республіки — Менськ.

Вузькі вулиці, що нагадують вулиці міст сходу, брудні, темні вулиці, де боками високі, кам'яні будинки. Вулицями шелестять автобуси, що конкурують з конкою — належністю тих міст, які важкою стежкою, але невпинно йдуть до культури. Конка й автобуси Білавтопромторгу — то боротьба старого з новим. Конка, як легендарний ковчег Ноїв, має дві труби вгору, куди виходить повітря. В кінці — тісно, розігнутися не можна. А в автобусі — захисно й гарно.

Але хоч і тісно в кінці, хоч там і накурено та надихано, хоч коні часом, коли важко тягти рейками вагон вгору, зупиняються, а тоді, відчувши батога погонича, енергійно рвуть конку далі, — але й конка веселить місто, цокотять рейки, іржуть коні, вузькими вулицями шелестять автобуси.

Вночі, коли небом заблимають крізь молочний туман зорі, запалить електрика місто сотнями й тисячами ламп,

тоді старе й молоде виходять на вулицю, міський парк наповниться криком та гомоном молоді, веселішає місто, живе та виграє столиця.

Радіо голосить на всіх вулицях:

— Слухайте... Галло... Галло... Слу-хай-те...

Зупиняються ті, що пливають вулицями, дивляться на чорні кола гучномовців, слухають, як далека Москва передає свої слова. І тому, що слова ті знайомі всім, тому, що кожен до серця приймає ті думки, які народжуються в словах у чорних пащах гучномовців, — здається, що Москва так близько, ось тут зараз, за Менськом, вже меж немає, немає різних народів.

— Галло... Слу-хай-те...

Небом блимають крізь молочний туман зорі. Людей багато не тільки біля гучномовців. Повно-повнісінько в „будинку культури“, там найбільший у Менську кіно-театр. І в той час, коли наші кіно вищувають із свічкою глядача, в кіні Менську людно. Та й чи може бути інакше в Менську, на Білорусі, де нарід тільки щойно відчув принаду волі, де будують нове життя, зовсім відмінне від старого.

Плигає рейками конка, вулиця приймає вагон в свої пащі, Менськ спить. Будинок праці, Раднарком, ЦВК, ЦК КП(б)Б, редакції, Інбілкульт. Більше й більше падає туман на камінь від молочного неба. Болотяна країна Білорусь, повзуть тумани кисільні від боліт, линуть над нивами, над лісами, а в місті рососою осідають на колії міста, на дахи високих будинків. Змовкає конка, не шелестять автобуси, самітні візники куняють на розі вулиці, тремтять вони від туманів, що наскрізь проймають тіло.

Рано засипає столиця Білоруси. Так засипає робітник після робочого дня. А чи білорус не працює довгий день?

„Калідор Грабського“.

Поки Менськ спить, я маю дещо розповісти про „калідор Грабського“.

Від Менська—15 верстов на захід— „китайський мур“, за тим муром— панська Польща, якої так не любить біло-

рус; вона йому в знаки далася, бо білорус знає не тільки слово „Польша“, а й принаду панського, польського батога, багнета, канчука.

Мабуть, і Польша розуміє, які великі симпатії до неї за-таїв у собі білорус. Недаремно вона створила „калідор Грабського“. Щоб відмежувати Радянську Білорусь від Литви та Німеччини, за рецептом представника польської реакції— Станіслава Грабського, Польша відрізала білоруську землю від Полісся аж до Латвії й створила таким чином „калідор Грабського“, від живого тіла одрізала частку живого. Тепер Західня Білорусь, що має людности 3.600.000 чол. та тери-торію в 107.000 кв. км, — під Польщею.

Чи треба ще говорити? Мабуть, що ні!

Я хочу тільки сказати кілька слів про хлопчика Янка що темної ночі перейшов кордон, перейшов „китайський мур“, від панської Польщі прийшов сюди до Менську.

Янко має тільки 16 літ. Крім своїх літ, має чорні, виразні очі, кучеряве волосся на голові, мозолясті руки, — довелося йому багато працювати. Янко ночами йшов до кордону... сюди прийшов.

— Чи добре, Янко, під Польщею? Як живуть там!

— О... Там дуже тяжко. Польська школа... тяжка робота, податків багато. Долярів-долярів накладуть, а коли нічим платити... у найми йди, або ж останнє майно продадуть.

— А в нас краще, Янко?

— О, тут влада робітників та селян.

— А ти знаєш, хто Червяков?

— Червяков — учитель білоруського народу.

— А хто Ленін?

— Вчитель над учителями.

Янко прийшов до нас...

II. МІСТЕЧКО.

Дивна подія трапилась у містечку Расне. Стародавнє це містечко, одно з найтипівіших містечок Білоруси. А щоб кожному було добре видно, як живеться в білоруському містечку, — я й хочу розповісти цю пригоду про рабинові

жарти. Треба тільки раніше зауважити, що людність містечка, й не тільки цього, а й усіх містечок на Білорусі,— євреї.

Коли надійшли єврейські святки й треба було пекти мацу (традиційна єврейська святкова їжа замість хліба), то містечковий рабин сказав жихарству:

— У кооперативі—борошно „хамец“, а в приватників борошно „кошер“.

За законом Моїсея, з борошна, що „хамец“, пекти нічого не можна, бо його заборонено їсти законом й довелося затурканому жихарству повірити на слово свого рабина, манівцями обминати кооперативну крамницю та купувати борошно в приватників.

Приватники, мабуть, за допомогою того ж рабина зрозуміли, що трапилась добра нагода й дерли з вірних євреїв що тільки їм кортіло. А незабаром рабин у синагозі знову сказав жихарству:

— Я дивився на борошно в кооперативі. Вживати його можна. Воно „кошер“.

Такі події трапляються в містечках, де ще сьогодні рабини користуються авторитетом, де буйна хвиля нового життя не збила їх зі свого шляху.

Почувши про цей випадок ще в Менську, я уявляв містечко тільки таким, затурканим, забитим і коли віз затрусився на звороті колій до містечка, куди я їхав до знайомого єврея Нісона,—я знову пригадав ці рабинові жарти.

— Гидко у вас. Брудно. На вулицях — помії, грязюка, багно, ковбаня на ковбані, болото.

— Кому болото, а кому ліс зелений, — відповів гостробородий візник.

Зупинився мимоволі, очима пошукав зеленого лісу, а проте нічого, крім вузької вулиці, брудних похилених хат та смітників, не побачив. Але довелося погодитися, що візник „свою правду“ сказав. Де одному болото — там іншому може й ліс зелений. Кожен, кажуть, кулик своє болото вихваляє.

Вулицею плазували діти. Вони робили такі експерименти з грязюкою та мокрим піском, немов би то був якийсь смачний наїдок найкращої їдальні. Куштували, яка на смак грязюка, пробували робити з неї пиріжки та „торти“ й заклопотані своєю справою довго не відгукалися на мій оклик:

— Іди сюди. Іди, Соню!

Сухорлявий, як миша, хлопчак сердито промимрив:

— Я не Соня, а Мойша.

Зрозуміти, чи то був Соня, чи Мойша, не можна було, бо тіло його прикривала засмальцьована сорочка, яка однакова буває і на хлопцях і на дівчатах.

— Коли ти Мойша, то скажи, де живе Нісон.

— Он хата, там ряба курка на ганку сидить.

Я пішов до Мойші, до одвічного мандрівника, що від села до села їздить та вигукує:

— По дзьогаць... По дзьогаць...

— Пахучий, тянучий.

Нісон привітно зустрів, кортіло з ним поговорити, але тіло так перетрусило на возі, що заманулося спати. Слав аж до вечора, коли вечірня зоря край містечка на пахучому весняному небі почала мерехтіти.

Була субота.

— Мозолів на руках багато, але в суботу ніколи цими мозолями ні дьогтю, ні грошей не торкався.

— А сини як, Нісоне?

— Ну... сини по-новому. Один в комсомолі, другий у партії. Синам по-новому треба жити, а нам... аби дожити

Справді, Нісону уже не багато жити. Не довго доведеться йому їздити від села до села, тремтіти під дощем у передку воза, вже, мабуть, не встигне Нісон розв'язати важливих філософських питань про зв'язок між богом та дьогтем, між синагогою та конем, які він довгий свій вік, щоб не так мерзнути на возі і щоб шлях від думок коротшав, розв'язував.

Не доведеться йому цих питань розв'язати, бо вже ду має про спочинок Нісон, тремтять йому руки й зігнулась спина.

На столі перед Нісоном зелений, оксамитовий килим. Мідні свічники, свічки, фіранки на вікнах. Та ще біля вікна сидить білорусинка Надзея, невістка Нісона.

— Це жінка мого сина, партійця. Дивуетесь, що в моїй хаті не єврейка? Нічого! Це тільки в мене є старий закон. А їм що? Їм — не те. Колись, щоб єврей узяв за жінку білорусинку, щоб він зробився гоєм — о, ні! Я теж був такої думки. Була в мене ще одна дочка; Розою її звали. Молода, хороша дівчина, красива. І поїхала вона в Менськ працювати. Давно це було, дуже давно. Не бачив я її більше. Написали мені: „Ребе Нісоне. Моліться богам. Вашу доню під час погрому росіяни вбили. Моліться богам і будьте здорові“. Того „гоя“, одного тільки „гоя“, що забив мою Розу — я не любив і проклинати його. Але — всі. Що всі? Хіба вони знають мою Розу і хіба вони знають мій смуток? Чи вони винні?

Нісон звертається до Надзеї.

— А хіба тобі погано, Надзее?

Надзея посміхається.

Пройшов час, коли були „гої“ й „негої“. Національна ненависть вже не буде знярядям у чийхсь руках.

Нісону однаково. А вже дітям та онукам його... зовсім однаково буде. І таки прийде час, коли можна буде почувати таке:

— Національність?!

— У Союзі Республік народився.

Ще дозволю собі коротенько переказати, що чув про дівчину одного з містечок Білоруси — про дівчину Риву. Рива — то дівчина нової Білоруси, нова жінка. Батько Риви — Абрам, сам їздив за глиною та піском, сам місив ту глину, виробляв цеглу і знову на собі возив та продавав її. Жив Абрам, дружина його та донька Рива бідно.

Революція прийшла. Коли в містечку червоноармійці стояли, покохала Рива червоноармійця Петра. А Петро покохав чорнооку Риву. До Абрама пішли, сказали, що любляться й до шлюбу думають стати.

— Таточку, дозвольте.

— З ким? З гоєм? Ні! Татом мене не зви, на поріг хати моєї не ступай. Нема в тебе батька.

І за те, що вона скуштувала любови— вигнав її з хати.

Червоноармійці з села виїхали, поїхав з ними й Петро. А Рива пішла під перелазами, все містечко й навіть рідний батько глузували з неї.

— Покохала?! Знала кого кохати?! Пішла б заміж за меламада Пінхоса сина й жила б гарно. А тепер поневіряйся— батьків у тебе нема.

Кілька місяців бідувала Рива. Коли несподівано в містечко, мов вихор, залетів отаман Балаховіч. Про його чули не тільки на Україні, але й на Білорусі. Біля синагоги вбив кількох євреїв, до Абрама присікався, порізав йому руки, на спині зорю випекли.

І коли б не настигли червоні, а з ними й Петро, — випишуйте зі списків живих Абрама.

Мені довелося його бачити— Абрама. Оповідання про Балаховіча, про червоноармійця Петра й про дочку Риву він закінчує такими словами:

— Мій зять... кожному коли б такого зятя мати. Петро в нашому містечку за голову кооперації. А онука Діна — золото.

Де національна ворожнеча?

Їхав шляхом Смоленським. Так прозвали білоруси цей шлях. Кажуть, що ним Наполеон тікав з Росії. Може бути, що якраз цим шляхом я сьогодні їду.

Цокотить залізний віз, білі стовбурці березок праворуч і ліворуч, а погонич батою крутить та виспіває:

Я на бочце сяджу,
А пад бочкай каша,
Не надейціся, палякі,
Што Беларусь ваша.
Ой, яблучка, куди коцісься,—
До палякав пападзьош,—
Не воротішся.
Ой, пан, ой, пан,
Нашто женішся—
Придзе бальшавік,
Дзе ти дзенешся?

І коли кінчає погонич цю пісню на мотив „Яблучка“, то починає нової:

Єхалі салдати
Са служби дамой —
На плечах погони, —
На грудях крести...

Згадую я, що чув цю пісню десь у степу над Чорним морем, коли ночував біля гурту чабанів, чув її в Рязанській губернії, чув на Полтавщині. Пісня — довго не вмирає, довгі роки вона нагадує ті часи, коли люди безвинно гинули на фронті, нагадуватиме вона велику війну та революцію.

Спочиваємо після вибоїв у містечку Шацак (Менська округа, Червонський повіт). До залізниці — 30 км, до Менську — 59. Містечко — на межі між Поліссям та степом. Від того, з одного боку — рівні просторища степові, де врядигоди тільки можна березку зустрінути, а з другого боку — ліс віковий. Кругом містечка глинища, копають глину та вапно, самотужки все возять до печей, перепалюють, переробляють у „вапняних печах“.

У містечку є базар, лікарня, паровий млин, церква, синагога (до речі, в синагозі є шафа з визерунками 1813 р. часів Наполеона), повз містечко снується річка Шача. Водяний млин. По той бік річки — теж містечко. Там є єврейська школа, пошта, сельбуд та пожежня.

Убоге білоруське містечко. Коли пройти вулицями, здається, що найбільший відсоток людности — маленькі діти: Соні та Мойші в однакових засмальцьованих сорочках. Але то тільки так здається. Всі дорослі працюють. У кожного вистачає роботи. Хто вапно копає, хто гендлює, хто чоботи шиє, хто тче в маленькій комірчині „талес“ (тканина для моління).

День працюють, а ввечері збираються до синагоги, не молитись, а мабуть, виправдати думку, що „дім божий — дім торгівлі“. Цокотять старечі пальці, на яких копійки перелічують, хитаються старечі сиві бороди, думають і розмовляють про ціни, про „закордон“, про торгівлю.

І тихі то розмови, мало хто їх чує, а ще менше до них дослухуються. Минув час, коли рабин був за найбільшого чоловіка в містечку, коли меламед у школі навчав не писати, а гендлювати, коли синагога була місцем зборищ „почесних людей“.

Сліпі тепер синагоги, чорними шибками на вулицю поглядають, старий ребе вже не навчає дітей. Ідуть селяни-євреї до сільради, щосереді на партійні збори приходять, пригадують балахівські та польські погроми. Ростуть сільсько-господарські артілі, молочарські товариства, сир виробляють, смолу курять, дьоготь.

Коли сьогодні їде Абрам від містечка до містечка та гукає:

По дзьогаць, по дзьогаць
пахучий, тягучий, —

то його кооператив посилає, живе Абрам не з гендлю, а з твердої платні.

Співав погонич, коли виїжджали за містечко:

Нікакіх багов не стало,
Бог уехал в Ленінград,
Багародзіца асталась
Лішь для маленьких ребят.

І потонуло містечко в туманах над річкою Шачею.

III. БІЛОРУСЬКА КУЛЬТУРА.

*То не рветься струна, то не лебідь співа,
Не зламалось крило соколине —
То — конає дудар. Засмутилось село,
Що лежить їх дудар в домовині.
Буде сонце пекти влітку жовтий пісок
На могили музики старого.
Нетрі будуть гукать: ти прокиньсь, колосок,
Дай почути хоч раз твоє слово.*

Як на Україні поважають кобзаря, як шанують сивоусого діда, що за допомогою струн та свого широго серця співає про минуле, то плаче, то весело сміється, в тузі розважає, в радощах допомагає, — так Білорусь шанує свого музику — дударя.

Між білорусами та українцями є багато однакового, є багато спільного. Це виявляється в усьому, починаючи від хати й кінчаючи піснею. Тільки в тому різниця, що природні умови, оте сіре білоруське небо, сіра піскувата земля, тумани — зробили білоруса черствішим і навіть на пісню його поклали свій сірий відбиток. На Україні є кобзарі, на білорусі — дударі. А проте пісні однакові. Такі ж сумні, такі ж тужливі, від серця йде пісня, про лихо співають, про ті злигодні, які зустрічала й Білорусь і Україна на довгому шляху свого життя.

Наш „гопак“ — то варіяція, або ж зразок, за яким білоруси створили свій національний танок — „лявониху“. У нашому мистецтві, в малярстві панує рослинний орнамент. А погляньте на слуцькі пояси, на білоруську „крашанину“. Погляньте на народне малярство — там теж панує той самий рослинний орнамент. Тільки рослини, що їх вживають для орнаменту, суворіші. Це від того, що там сіре небо, а під сірим небом троянди та конвалії не цвітуть.

А чи відомо кому з нас, що „Слово о полку Ігоревім“ написав білорус? Ми ж так пишаємось, кажучи, що це твір українця, один з перших творів українською мовою. Інститут Білоруської культури стверджує, що „Слово“ писав білорус і написано його на Білорусі.

Мабуть, тільки через те, що ми лінуємося вивчати білоруську культуру, мистецтво, народню творчість, у нас бракує відомостей про цю країну. А її слід знати, треба добре вивчити, бо в минулому історія України й Білоруси була так щільно зв'язана, що тому, хто вивчає її, здається, що він перед собою бачить щось суцільне.

У мистецтві, народній творчості, музиці, в усіх ділянках культури є багато спільного між українським та білоруським.

Послухайте ще народньої пісні про дударя:

Буде сонце пекти влітку жовтий пісок
На могилі музики старого.
Нетрі будуть гукать: ти прокинься, колосок,
Дай почути хоч раз твоє слово.

Коли вам кортить довідатись про минуле Білоруси, підіть до Державного Музею, що в Менську. Завідувач Музею охоче вам допоможе ознайомитися з великим числом експонатів, кожна річ покаже, все пояснить.

В історично-археологічному відділі є велика палеонтологічна колекція, а завідувач з гордістю скаже, що Музей має дуже гарну збірку кам'яної доби, де є понад 150 експонатів. Далі — чотирнадцять тисяч монет, з яких одинадцять тисяч знайдено на терені Білоруси.

— Жоден з музеїв СРСР не має такого гарного етнографічного відділу, як у нас. Бракує манекенів, а то б дали ще більше.

Немов живі стоять білоруси з Витебщини, Слуцького, Заславлю в своїй одежі. Барвіста їх одежа, а найбільше — червоного кольору. Білорусинки немов пишаються квітчастими спідницями, прикрасами на голову, кокошниками, що схожі на сояшники чи парасольки.

Хата білоруса, як вона є. Музичні струменти. Дуда, що нагадує часи Гарун-Аль-Рашіда, — великий міх, який надувають через довгу дудку ротом, та дві тоненькі дудки: жалійка і бас. Справді, часи Гарун-Аль-Рашіда, або ж — Шотляндія.

Приладдя господарства: „смик“, рало, дерев'яна борона.

Цікавий єврейський відділ у Музеї. Подано там цікаві зразки єврейського орнаменту. Комбінація рослин та птахів. Мені вперше доводилось бачити таку збірку, оскільки пригадую, більше нігде в музеях СРСР такої збірки не доводилося бачити.

Остання кімната Музею — мистецький відділ. Брюлов, Репін, Серов, Маковський, Айвазовський, Семирадський... а поруч з цими майстрами — футуристи.

— Не люблять цих картин, — каже завідувач, — де небо чорне, а земля біла, де море червоне, а небо зелене.

Музей революції.

У музеях бачив я пергаменти Єгипту, жовті, як віск, папіруси, бачив фінікійські написи на камені, визерункувате письмо середньовічної доби, прикрашені циноброю рукописні

книги. І зовсім спокійно поглядав на мертвий папірус, на холодний камінь, з незрозумілими малюнками та фрагментами, на суху цинобру.

Єгипет заховався від наших днів на десятки тисячоліть, фінікійські написи на камені написано давно про далекі від нас події, про чужих людей.

А от, коли я дивлюсь на рукописи декабристів, коли бачу перед собою відозви часів повстання 1863 р., коли бачу на папері відбитки березня, жовтня,—тоді я хвилююсь. Бо це було так недавно, ми були свідками цього, а коли не ми, то батьки наші.

Отак хвилювався я, коли йшов залями Державного Музею Революції Білоруси. Ось відозви часів 1863 року, тих часів, коли почалося повстання проти панства.

— Да салдатов—хрест на свабоду.

Листівка за листівкою, відозва за відозвою, документи про повстанця Кастуся Каліновського, про закатованого Гірша Лекарта, як криваві плями, висять ці відозви на стінах затишних кімнат музею.

Прийшов 1905—1906-й рік.

-- Від другаго краєви камітета беларускае соцыялістычнае грамады. Вільно. 31 акцября 1905 р.

Ось часи, коли Німеччина мріяла Скірмунта зробити „борцем за національне визволення“. Ось польські заходи навколо Білоруси. Поштова картка, мапа Білоруси: з одного боку червоноармієць, з другого—поляк. І хоч художник з усіх сил намагався довести, що червоноармієць—не людина, а звірюка, хоч художник намалював лагідного, спокійного „брата-поляка“, все ж життя довело, що білоруський селянин і робітник пішли іншим шляхом, відмовились від ласки панської.

Ось поруч із картою червоноармієця й „пана-поляка“ ілюстрація до панської волі. Написано там:

— За зраду й змову проти війська панського засуджено на смертну кару—розстріл...

Іде довгий перелік засуджених. Не одиниці, а десятки... сотні. І далі написано:

— Цей присуд через дві години після оповістки 25 цього жовтня о 10 год. ранку — виконано.

Мабуть, довгу ніч, аж до ранку (2 год. до розстрілу) радились пани. І в той час, коли після довгої ночі полягали спати, 25 жовтня о 10 год. ранку... присуд виконали.

У Менському музеї є тисячі карток розстріляних, закатованих, задушених.

Ще в Музеї є картка товариша Фрунзе.

— Наш начміл. Року 1917 товариш Фрунзе у Менську був начальником міліції.

Хто скаже, де батьківщина революціонера?

Гомель.

Заснувала луги річка Сож. Невеличка річка. На однім березі телеграфний стовб і на другому — стовб. А під дротами — Сож. От і міркуйте собі, яка це річка. Зовсім невеличка. Дніпровий доплив — одна з тих рік, що постачають Дніпрові воду.

Над рікою гора. Найвищий будинок на горі — палац князя Паскевіча. У минулому — палац, а сьогодні — Музей імени Луначарського. І Музей вартий того, щоб про його говорити.

Давно колись, ще в першій половині минулого століття князь Паскевіч збудував собі в Гомелі палац, до нього збирав усі речі, що до рук його потрапляли під час незліченних походів та воєн. Завідувач Музею пояснює:

— Ось зала, де колись був зимовий садок Паскевіча. Тепер у нас тут картинна галерія. Ось статуя Арістіда з білого карарського мармуру. Далі статуя Аполона Бельведерського. Це — робота відомого італійського скульптора Джузеппе Ватікана де-ля Веро. Десь в Італії все це робили, а статуї сюди попали. Гроші все зроблять — сила.

Серія картин відомого російського художника Орловського. Туш, пастель, аквареля, зала за залю, немає світла з боків, десь згори воно збігає, м'яко лягає на мармур, поглиблює риси, живить мертвий камінь. Мармур кращає, холодний камінь немов живе людське тіло.

— Канделябри-унікуми, дарунок Миколи I—Паскевічу. Зробили їх, а модель розбили. Єдина в світі річ.

Таки й справді, рожеве скло канделябрів, мабуть, єдине в світі. Рідко доводиться бачити таку добру гру скла.

— Цей столик подарував Паскевічу папа римський Пій IX. А ці вази, кольору чортового пальця—папа Пій VII.

Я не розумію, що було спільного між князем Паскевичем і між папою римським. Допомогає завідувач.

— Благословляв папа дарунком на війни Паскевіча, благословляв убивства, поневолення народів.

Ідемо в присмерках залів. Зупиняємось на хвилинку біля ліжка князя. Більше як сажень має ліжко впоперек. Видно, на просторому й на м'якому любив спати князь.

Скільки мармуру в цих залах, скільки скла, скільки порцеляни з Саксону, Севру, Еджвуду, з Росії, скільки слонової кістки, срібла та золота? Зупиняємось біля скульптури німецького майстра Равха. Найкраща скульптура—то Микола I. З суворого імператора „Миколи Палкіна“ великий скульптор зробив втілення розуму, краси й сили. Мабуть, це розумів і Микола, бо, даруючи скульптуру Паскевичеві, говорив:

— Візьми собі оцю кумедію, бо я в ній нічого не втрачаю. Немов баба я, на чоловіка ні краплі не схожий.

І подарував мармур Паскевичеві. Стоїть сьогодні мармур у Гомелі, позад нього мур з справжнього дорогоцінного каменя агату, що його привіз Паскевіч з Ахал-Цизу (Північна Персія), зелений агат.

Сміються з стін портрети, м'яко падає світло, немов чужі люди ходимо ми в палаці князя Паскевіча. Радісно вийти з палацу, поглянути згори на улоговину, що нею тече Сож, замилуватись далекими просторами, молочними туманами на обрії.

Вчений секретар.

Коли чуєте ви слово „вчений“, то в уяві вашій виринає висока, сухорлява постать, розумні очі, виснажене наукою обличчя, чубата голова. Може й не личило б так говорити

про вчених людей, але доводиться погодитися, що назву вченого тоді доводиться здобувати, коли зовсім висхне від сухот чи від тяжкої роботи тіло, коли виросте більший, ніж у жінки чуб, коли чуб спочатку посивіє, а потім почне висипатися, коли пройдуть довгі роки... аж тоді людина здобуває налічку „вченого“, професора, „вченого секретаря“.

Ішов я до вченого секретаря краєзнавчого бюро при Інституті Білоруської культури і також уявляв, що побачу старенького дідуся, який бризкатиме слиною крізь єдиний зуб у щелепах, буде довго, настирливо тлумачити мені слова про пісні, про звички, про кольори, про музику, — але помилився я.

Двері до кімнати „вченого секретаря“ відчинив мені молодий хлопець.

— Секретар дома?

— Дома... заходьте.

До хати зайшов.

— Сідайте, товаришу.

— Я хотів бачити секретаря?!

— Я секретар.

Здивувався я. Поглянув на цього безвусого хлопця, на „вченого секретаря“, що зовсім не відповідав моїй уяві. І не раз довелось ще мені дивуватися, бо в яку установу я не прийшов би, всюди я зустрічав молоді, бадьорі обличчя, силою своєю радісні обличчя, всюди я зустрічав не засохлих вчених, а нового молодого, допитливого вченого Білоруси, що до всього доходить, все перемагає. Молоду білоруську культуру будують молоді сили.

Спробуйте поговорити з таким „безвусим ученим“?! Коли ви не добре підготовані до розмови, краще й рота не розчиняйте, бо молодий учений на нівець вас розтратить, покаже дивну ерудицію, покаже знання, надбання, з яких вам доведеться дивуватись.

І соромно буде вам, „сивоусому дідові“, що ось уже й роки пройшли, десятиліття проминули, вже й лисина у вас, як повний місяць, а ви тільки й навчилися нишпорити в поросі книг та збираєтеся книжечку написати, — а от молодий

учений, цей „секретар“ — не маючи ще повних трьох десятків літ, встиг надрукувати більше десяти книг, зробив велику вкладку до білоруської культури. Ще більше здивуєтеся ви, коли почуєте, що одна з книг цього вченого — то „Словник говірок на Витебщині“. Словники важко складати.

Молоду білоруську культуру будують молоді сили. В євангелії, здається, сказано, що вустами дитячими скажу правду. Так у євангелію я не вірю, а в те, що молодість все переможе, що для молодого перепон немає, — в це я вірю.

Інбілкульт — Академія.

На Революційній вулиці — в Менську — невеликий, трьохповерховий будинок. Інститут Білоруської культури в минулому, а тепер Академія Наук. Вузькою вулицею з гомоном та криком візники летять, крамарі вигукують, а в будинкові йде невпинна робота.

27 грудня 1921 року Наркомосвіти Білоруси скликав з'їзд культурних робітників. Не встигли ще вщухнути гармати на кордоні, ще неспокійно було після польсько-радянської війни, ще не звикла людність до тихого спокійного життя. А вже того часу почалася творча робота й першою ознакою її був цей з'їзд. На з'їзді організували „Навуково-термінологічну комісію“. Порушили питання про утворення Інституту Білоруської культури, але через те, що частина робітників уявляла. Інститут, як державно-урядову установу, а інші, як культурно-громадську — тоді створити Інбілкульту не пощастило.

Тільки року 1922 після довгої роботи проф. Пічети, Я. Дила та Е. Карського, що працювали над статутом Інбілкульту, — було засновано Інститут Білоруської культури, одночасно, як науково-дослідну установу на державному кошторисі, а разом із тим і як культурно-освітню громадську установу, що мала через свої органи налагодити найщільніший зв'язок з широкими масами трудящих. Організацію Інбілкульту дуже прихильно зустріли тоді наукові установи України та Росії.

Відтоді починається робота, що чим далі все ширше розгортається, набуває нових форм. За перші роки існування з ініціативи Інбілкульту видано понад 2.000.000 друкованих аркушів білоруських книг, засновано видавництво „Савецкая Беларусь“, провадилася невинна робота білорусизації школи, Інститут став за осередок культурно-наукової та громадської роботи. Не було тієї галузі в культурному житті республіки, в якій не відчувався б вплив Інбілкульту.

Дні 4—5 листопада 1924 року були для Інбілкульту та й для всієї громадськості днями, що поклали свою відбитку на майбутнє. З цього дня на чолі Інбілкульту став Наркомосвіти БСРР—Ігнатовський У. М. З того дня—Інбілкульт „є вища державна установа Білоруси, що входить до складу Народнього комісаріату освіти“.

Така коротка історія Інбілкульту. Треба тільки додати, що тепер Інбілкульт реорганізовано в Академію Наук Білоруси.

За лаштунками.

Один вечір у державному театрі Білоруси. На сцені цимбали та скрипка грають „лявониху“, чітко танцюють парубки та дівчата, крізь щілину в завісі видно темну залю, партер, бельєтаж, як курник угорі—галерія.

Іде п'єса „Панськы гайдук“. Одна з найкращих п'єс білоруського театру, який з темряви до світла вибився, пройшов важку путь, почав свою роботу з примітиву, а дійшов до високо-художніх, коштовних речей.

Року 1917 було організовано перше товариство драми та комедії, на чолі якого став Флоріян Ждановіч. Під час окупації та руїни справа зовсім не ладилась. Польща переслідувала театр, бо бачила в ньому один із засобів боротьби за революцію, бачила в ньому революційний чинник. Але ж це товариство, коли минув час окупації, надалі не змогло вести успішної роботи, бо той матеріял, що ним воно оперувало, вже не задовольняв широкі маси глядачів.

На зміну товариству прийшов „Білоруський радянський театр“. Спочатку він складався з трьох труп (білоруська, російська, єврейська), а в липні року 1921 всі трупи, крім

білоруської, було зліквідовано. Сили театру від того зміцніли, було більше можливості для роботи й виразніше вимальовалися шляхи революційного театру.

Першою, показною виставою була п'єса „На Купальне“. Коли раніше, в час окупації та руїни робітники театру не встигали гарно обробляти п'єси, все робилося наспіх, то п'єса „На Купальне“ показала, що добра обробка в багато разів збільшує вартість п'єси. Глядач так прихильно зустрів п'єсу, вона йому так до смаку припала, що було влаштовано 58 репетицій для публіки до відкриття театру. Театр здобув позиції, вийшов на арену не боротьби вже, а розвитку.

58 репетицій та 200 вистав то, мабуть, чи не найкраща рекомендація для роботи театру. Далі робота поживішала. „Апостол Шатана“ — Б. Шоу; „Жрець Тарквіній“ — Поліванова; „Машека“ — Мировіча; „Кастусь Калиновський“; „Міщанин у шляхетстві“ — Мольєра, „Червона Маска“ — Луначарського, „Кар'єра Бризгаліна“ — Мировіча (є переклад російською мовою), „Каваль Воявода“, „Перемога“... „Над Ньомнам“, „Змрок“.

Я чую, як на сцені цимбали та скрипка грають „лявоніху“. Пригадую важкий шлях білоруського театру, що від аматорського гуртка виріс на Державний Білоруський театр, — і мимоволі виринають згадки про просвітянські театри, що колись починали театральну справу на Україні, що почали з „Шельменка денщика“, „Москаля-чарівника“, — а дійшли до „Джимі Гіґінса“, „Седі“, „Шпани“.

Ще пізніше, коли запирають театр, німіє заля і сиджу я в кабінеті директора театру, заходить комсомолец.

— Дайте кредит до 15 травня! Всі аж рвуться до театру. Кожному кортить.

— Добре, — відповідає директор.

Молодь — за театр. А коли молодь „за“, — тоді... Білдержтеатр на рівному шляху.

Важливі дрібниці.

Царат дав Білорусі негарну спадщину. Болюче національне питання. Республіка вдало розв'язала це питання.

На Білорусі живуть: білоруси, євреї, поляки, росіяни, українці, латиші. Кілька народів, кожен з яких має свою мову, свою культуру, звичаї тощо. В умовах, коли кожен нарід має свою мову та культуру, важко обслуговувати всі народи. Але Білоруська республіка пішла правдивим шляхом: вона оголосила рівноправність мов, і кожен громадянин має тепер право подати свою заяву до установи, написавши її однією з місцевих мов. І він має сподіватися відповіді тією мовою, що нею написано заяву.

На Білорусі завдання — не громадянин для установи, а установа для громадянина — розв'язано добре, бо обслуговування кожної нації рідною мовою є не тільки в установах, — зокрема, всіма місцевими мовами видається книги, газети, часописи, кожен нарід має школи.

Нагадаю хоч назви газет, що їх має Білорусь. „Савецкая Беларусь“, „Беларуска веска“, „Звезда“ — білоруською мовою, одна газета — єврейською, „Огка“ — польською. Вікно крамниці Держвидаву БСРР ілюструє, яку велику роботу обслуговування всіх націй провадить уряд на Білорусі. Є книги мовами: білоруською, російською, єврейською, польською, німецькою тощо.

Білорусизація.

Ми вже до цього звикли, при звичайлися, немов так і повинно бути, немов це давно почалося. Звикли ми до того, що невпинно йде українізація, що й чоловіки й жінки, крім належності клясової, партійної, професійної, мають ще належність — ставлення до українізації.

— У вас яка категорія?

— Перша.

— А в мене третя. Чисте лихо з цим „язиком“. Знаю добре мову Шевченка, а от цієї ніяк не второпаю. Вище третьої категорії не підскачу.

І як іде боротьба за існування, так іде боротьба за категорії. Борються за першу, другу та третю.

На Білорусі однаково. Теж іде боротьба за мову. Мало чути про категорії, але є безліч гуртків для вивчення мови

в установах, при організаціях, на підприємствах. І старанно вивчають мову, бо незабаром прийде час, коли вся Білорусь почне перевірку своїх знань, досягнень, а мови тоді не обминути.

Треба пам'ятати, що білорусизуватися важче, ніж українизуватися. Українська мова вже має тверді форми, має велике письменство, добрі підручники. А цього на Білорусі нема й не було.

— Багато було в вас письменників до революції?

— Були... був Богдановіч.

А ще хто?

— ?!

Не мала Білорусь свого Шевченка, не мала Вовчка, не мала Франка, Коцюбинського. Тепер доводиться ті скарби, що нарід у собі заховав, розкопувати, доводиться Держвидаву БСРР видавати підручники... підручники... підручники.

Не тільки це гальмує справу білорусизації. Білорусь має 4 державні мови: білоруську, польську, російську, єврейську. І провадить білорусизацію. Мабуть кожному зрозуміло, яка то є важка робота.

Проте є сьогодні кілька тисяч шкіл, десятки педагогічних технікумів, вищі наукові заклади, вищі школи.

Зростає молода білоруська література. Старі письменники передали прапор молодим, з організації письменників „Молодняк“ вже виросло чимало пролетарських письменників, росте організація пролетарських письменників.

IV. ТАКА НАША БІЛОРУСЬ.

*Дзень новы, новыя ночы,
век новы: агню, дыму, попелу...
Будзе багата каму горяча,
нам толькі цепла —
дарма, што ми босыя.*

(„Босыя на вогнішчі“—М. Чарот).

Дивлюсь я в широко розчинені сьогодні очі Білоруси. Найбільше вражає мене час революції, час громадянської війни. Тут революція найменше виявилася: нема відомих

нам „отаманів“, „отаманчиків“, немає „батьків“— є поляки, є німці, білі, але все це не білоруси.

Здається, що громадянська війна не зачепила Білоруси, немов би не було її тут, а тільки толочили ниви під сірим небом чужі борці за революцію — проходили від півночі на захід. Ішли грудьми білоруського селянина, а він спокійно, хоч і важко було йому, лежав, не ворушився й проклинав тих панів, які на його голову біду накликали.

Немов невідомими нам літерами написана книга про історію Білоруси, біг часу важко зрозуміти.

Тільки тоді, коли я відвідав село, коли від хутора до хутора пройшов вузькими, розбитими шляхами, коли побачив сірі очі селянина та почув його мову, тільки тоді я зрозумів, чому на Білорусі революція набрала своєрідних форм.

Нехай і читач цих нарисів зрозуміє це ось з цього коротенького діалогу, що відбувся межі мною та поліщуком.

— Багате у вас село? — запитав я.

— А чи бачили ви на Білорусі багаті села? — запитанням на запитання відповів поліщук.

— Я всієї Білоруси не пройшов.

— Підіть, погляньте, — сказав поліщук, і я відчув докору в його словах, зрозумів, як важко придивлятися до людей, як важко добрати смак землі.

І не знав я, що запитати його далі. Соромно було його про щось запитувати. Виплило таке просте запитання: думав, що розворушиться поліщук, коли йому це нагадаю.

— А у вас у білоруському селі куркулі є?

— Такого слова не чув.

— А середняки?

— Не знаю.

— А хто живе в селі?

Поліщук подумав. Посміхнувся, немов що незвичайне надумав мені сказати, немов весела буде його відповідь. Зідхнув потім.

— Ми... білоруські селяни... бідаки.

Засміявся поліщук, поглянув на драний свій одяг, спробував його причепурити, але чи причепурити обламане гілля

дерева? Знову засміявся він, а з ним засміявся і я. Не того сміявся я, що мені було весело. Ні! Зрозумів я тієї хвилини, чому не було тут „отаманів, отаманчиків, батьків“, а поліщук засміявся, бо сказав він, що й він бідний, все село його бідне... а вся Білорусь — країна незаможників. А бути бідним, бути незаможником — щастя, а тим більше тоді, коли відомо кожному, що йдемо до кращого, багатіють села, багатіє вся країна.

Запитував я далі, а поліщук відповідав.

— Хто найбільший у вас був поміщик?

— Роман Скірмунт.

— А ще?

— Більше не було.

— А князі, графи, офіцери?

— Таких у нас не було. Були поміщики польські, були росіяни, але білоруса — поміщика, графа, крім Скірмунта, не було. Ми — бідні люди, селяни.

Оце наша розмова. Вона мені все пояснила. Тоді я вперше, краще ніж з книг зрозумів, що Білорусь була країною, де з одного боку нагаєм „вкоріняли“ своє — російські поміщики, а з другого боку йшла колонізація, пан — поляк намагався накинути петлю на шию білоруса. Затурканий, забитий селянин довго терпів. І коли революція почалася, то вся Білорусь її як потрібне прийняла, тільки чужинці — поміщики пробували придушити революцію.

Німеччина, як на Україні за Скоропадського, пробувала замаскувати реакційний рух „національним відродженням“. Довго шукали вірного білоруса, зупинилися на Скірмунтові Романові, видатному панові й вірному прислужникові Німеччини.

Як на Україні Скоропадський, так і Скірмунт на Білорусі... провалився на глибокому. Білорусь його не прийняла, Білорусі він був непотрібний.

Така наша Білорусь.

Я пройшов всю Білорусь від півдня на північ, я знаю тепер, що на світі є тільки одна країна, що й літо, й осінь,

і зиму зустрічає кисільними туманами, я бачив країну, що колись виробляла тільки (так казав Дзержинський) зельтерську воду, я бачив Полісся, поліщука, говорив з ним, був на фабриках та заводах Білоруси, пройшов усю Білорусь від півдня на північ.

Мені не треба агітувати — я ніколи не був агітатором, мені не кортить брехати, бо брехня не сестра мені, я тільки те говорю, що на власні очі бачив.

Коли я пройшов Білорусь — повернувся назад. Зустріли мене товариші мої.

— Де був?

— На Білорусі.

— О! Білорусь знаємо. До литвинів їздив? Білоруси — це ті, що Дніпром плоти до Чорного моря спускають?! Дикіших людей ми й не бачили. Мабуть, не дуже радісно було тобі їздити, нічого доброго там не бачив?

Боляче мені було слухати це, бо бачив я Білорусь, бачив не дикуна — литвина, а білоруса-робітника, білоруса-селянина, бачив зачарований край, веселу, радісну країну, де люди, правда, під сірим небом, на вогкій від туманів землі, на вікових болотах, будують нові заводи, нові фабрики, нове життя будують. З драговин, з туманів постає нова Білорусь, що знайшла своє ім'я на перехресних шляхах недавніх гнобителів, що серед бурхливих хвиль революції вчитала літери свого відродження.

МАНДРІВКИ ПО УКРАЇНІ.

I. ДНІПРОМ ДО МОРЯ.

Дніпро.

Тече він блакитно-прозорий влітку, сірий та суворий восени, каламутний повесні, — туди на південь, де Чорне море грає, де широкі, розлогі лимани, де безкраї степи.

Мінливий Дніпро та вередливий. Щороку міняє він лігво своє. Коли цього року джерело йде серединою, то незабаром завередує Дніпро, вдарить в береги, геть чисто поріже їх, знесе все, що під гострий струмінь попадеться.

Сила велика Дніпрова, мие вода береги, пісок ріже, і, розмиті хвилею, зникають береги, лягають у воду старі дуби, хилить їх вода й піском присипає. Лежить такий дуб десь на дні, вгорі над ним пароплави біжать, довго лежить дуб, а там знов вередливий Дніпро течію змінить, піде вода на нові простори, а де глибокі обмети крутили, де були страшні кручі, там виросте острів, за який рік-другий чагарник його вкриє, лоза, трава поросте. Високі кучугури вітер розвіє й тоді дуби, що колись з круч у Дніпро падали, побачать ще раз сонце. Довгі віки дуб у піску лежав — чорний він і твердий, як криця.

„Чорним дубом“ прозивають такий дуб, на коштовні вироби беруть його: до шийки кобзи, на гудзі, на медові затички.

Мінливий Дніпро та вередливий. Вже нащо гарно знають його керманичі пароплавів, а проте помиляються.

— Горе з ним?! Їхали з Києва до Дніпропетровського, то на Пекарському перекаті глибина була, а назад поверну-

лися — на косі захрясли. За два дні косу насипало. Довелося стріли ставити — пароплав рятувати.

Коли щодня змінюється течія Дніпрова, то не доводиться і говорити про те, які великі зміни з Дніпром десятки років роблять. Рибалка Корніяка, що десятий десяток літ на Дніпрі доковує, палитиме міцний тютюн, міцно кашлятиме, протиратиме старечі, слізливі очі і, пригадуючи давнину, розповідатиме:

— Що Дніпро? Він, як дівка: обіцяти обіцяє, крутить, крутить, а там... зась—нема. Ти до нього з ласкою, а він з гнівом. Хоч і не підступай?! Тільки позаторік яких сомів ловили в Пловучому, а тепер там лоза шумить. Про те, що колись було, не говорю. Бодай не згадувати. Тепер нема Дніпра — джерело проти Старика. Занехаяли його, засмітили. Колись було, як поглянеш оком — кінця-краю не видно. Широкий та чистий. А човнів, галер, дубів, довбанок на ньому скільки?! Все бувало до Києва їдуть. Потім пароплави пішли. Хто молодший, на пароплав подався машині служити, а нам, старим, довелося соми клопити. А й риба вже не та, що колись у Дніпрі водилася. Колись соми по десять пудів не вдивовижу були, короп у Дніпрі водився, марина, судак, чехоня, в затоках щуки, карасі, лини. А тепер що?! Одна наволоч пнеться: біблиця, в'язки, підусті, краснопери, густіра. Поки того хунта піймаєш, то горя з пуд наберешся.

Дід зажурено схиляє голову, цигарка його тухне, зависають ликами руки, старечі очі журливо дивляться в землю, немов шкодують за минулим, тужать за тим, що вже ніколи не повернеться.

За спиною дідовою шумить чагарник, стоять сонні верби, а далі в лузі парують болота. Десь за зеленими островами— гуде пароплав.

Київська пристань.

За гомінким Подолом—пристані. Рівно над берегом стали, міцно залізними ланцюгами зв'язано їх з берегом, гудуть трамваї вгорі, гукають перекупки з дірчавих яток, жорстоко лаються візники й шумує море голів.

Від київських пристанів не одна йде путь, є кілька водяних шляхів, що ними від Києва пароплави ходять. Київ—Дніпропетровське, Київ—Гомель, Київ—Ржищів, Київ—Мозир, Турів, Чернігів, Петрівці. Порожні пароплави йдуть від Києва, бо вага людей на пароплаві не позначається, а повертаються пароплави до Києва навантажені хлібом, залізом, цукром, городиною. Є певні місця на Дніпрі, що мають свої виробничі ознаки: Дніпропетровське—постачає залізо, чавун; низ Дніпра (Мишурина, Переволочне, Орлик) — подає вишні та огірки, Келеберда — кавуни, Прохорівка й сумежні села (Пекарі, Сушки, Гута, Софіївка) навантажує пароплави суніцями, полуницями, грушами, Канів та Трипілля дає цукор... Восени всі пристані, що на колишньому полтавському березі, насилають великі берлини зерном, житом, пшеницею і тягнуть пароплави берлини ті вгору, до Києва. Ніщо не минає Києва, а від того — великий рух на пристанях київських, багато тут гомону та крику.

Київ — серце Дніпра. Тут сходяться водяні шляхи, пристані день і ніч приймають тисячі подорожніх... залізо, цукор, хліб, борошно — береги.

Весело на київських пристанях влітку. Щогодини із токи підходять до пристанів пароплави, отруюють навкруги повітря димом, голосять гудки й рушають пароплави вгору та вниз.

Багато людей живиться від Дніпра. По всьому Подолу живуть транспортники.

Старий „Дніпровий вовк“ скаже про життя на пароплавах та пристанях:

— Тепер жити в пароплавстві можна. Члени спілки ми — не так страшно й за старість. До революції не те було. Чим далі назад, тим гірше. Тільки з революцією пароплавство до держави перейшло. У старовину купці тут верховодили. Я хоч не так і старий, а пам'ятаю, як тільки-тільки пароплави по Дніпру пішли. Почали багаті свої товариства закладати, споруджувати пароплави. Було — „Перше товариство пароплавства“ й „Друге товариство“. Один перед другим ціни збивали. Доходило до сміху. Збивши ціни на квитки

до краю, якесь товариство приваблювало подорожніх білим хлібом. Їдь, мовляв, на нашому пароплаві, а ми тебе білим хлібом годувати будемо. Росли товариства, міцніли, порозумілися купці, з'єдналися.

— Певне, чули ви про Марголіна та про Лішневського, що колись над Дніпром господарями були? Великі гроші вони мали, будували собі дачі в найкращих місцях, за кордон лікуватися їздили, а лікувалися від жиру. Марголін, так він за кордоном весь час і жив. А Лішневський був у їх за кервника.

— Служити було важче, ніж тепер. Підбирали людей на пароплави за своїм смаком. Командира важко було добитися. Багато щаблів доводилося перейти, гіркого питва треба було випити, поки на командирський місток пустять.

— Ось, погляньте на мене! Був я неписьменний, без батька — матері вчився, за матроса плавав 8 років, за помічника керманіча 5 років, за керманіча — 3 роки, за помічника командира — 2 роки, а це вже два десятки літ, як командиром зробився. Мабуть скоро й кітву класти доведеться. Негода та тумани добре підлікували. Кортить до пристані.

Зі свого містка, що на палубі, піде командир трапом униз, до своєї кімнатки, що два аршини впоперек та три вдовж, де він кілька десятків років прожив. Там: вікно, ліжко та палке сонце, що навкруги в повітрі й на воді розлите.

Затремтить пароплав.

Крок у майбутнє.

Революція великої жертви від Дніпра вимагала, а до того ще й війна перед тим минула імперіялістична, коли вся країна, від свого горла „з царського наказу“, віддавала останній шмат хліба. До революції купці-пароплавники не дуже турбувалися за поліпшення транспорту. Вся думка, вся робота сходила до того, щоб більше зиску мати. Пристані стояли обшарпані, занехаяні, пароплави довгі роки не ремонтували, а говорити про кращі умови життя тих, що працювали на пароплавах — не доводилося.

Все сходило до одного:

— Даємо, платимо гроші, десь є в койловиці куточок, щоб спати, дихати дозволяємо чистим, дніпровським повітрям — більше нічого для життя не треба.

Про охорону праці, про допомогу хворим — мовчимо. А осінні та весняні ночі, коли розбещений Дніпро гуляє, коли від туманів та вітрів коцюбне тіло — добре позначаються на все життя.

Тепер широко працюють транспортники, матроси, вантажники, капітани, керманічі. Біля свого, а не чужого ходять. Порохом притрусило слід Марголіна, Лішневського й тих купців, що колись панували на Дніпрі. Не так давно біля Києва було велике кладовище пароплавів, високі димарі побитих пароплавів в небо голодні зазирали. Але й кладовища не стало. Закурили димарі.

Новими пароплавами пишуться на Дніпрі. „Крупська“, „Комунар“, „Інтернаціонал“, „Дзержинський“, „Чубар“ — то назви нових пароплавів, тих пароплавів, які після лікування з кладовища знову вийшли на чистовіддя кращі, ніж нові. Тепер, приміром, на пароплав „Крупська“ любо поглянути. А ніхто того й не знає, що то — старий пароплав „Марія“, найгірший колись пароплав на Дніпрі. Тепер „Крупська“ змінилася. На неї — тільки поглядай. Чудові приміщення, білі стіни, чиста машина, електричне освітлення, телефон, ввічлива команда. На чардаку прожектор. І все це зробили робочі руки, що за краще дбають, що люблять Дніпро. Сьогодні вже кладовища пароплавів немає. Рік ще, другий і зашумить Дніпро, заголосять пароплави дужче над кручами, зв'яжуть місто з селом, море з суходолом, наші республіки з закордоном.

Це не сон, не балаканина зарозумілої людини. Шумить Волховбуд, на торфовищах виросла Шатурка, на Білорусі — Осінбуд, незабаром пороги закують у бетон.

Зняли панцер з пароплавів, вже не цокотять над водою кулемети, не полохають сіл, не б'ють з круч гармати, на високих кучугурах не розстрілюють людей. Минає час, пройшла революція, в роботі кожен м'яз, кожна частка тіла.

Пінуть воду пароплав. Слід позад нього лягає, а ніс, як ніж гострий, ріже воду.

В перспективі важко Дніпро уявити, бо великі можливості перед ним. Колишній шлях „з варяг у греки“ незабаром перетвориться на шлях, що з'єднає Чорне море з Балтикою, в лабораторіях спритний дослідник заковує Дніпро в бетон, біг порогів зупиняє, силу страшну використовує на загальний добробут.

Минуть роки, проминуть десятиліття і не пізнаємо ми Дніпра. Казка в дійсність перетвориться, зайдуть на низ Дніпра з моря навантажені кораблі, спокійно потече в камінному лігві приборкана вода, засяють електрикою наддніпрянські села, прокинуться до життя двигуни, Правобережжя й Лівобережжя зростуться в одно, пройдуть берегами залізниці.

Де пісок під сонцем лежить, зацвіте село, міста виростуть з ранкових туманів. Пройде радість над Дніпром.

У матросів.

Праворуч — гори Київщини, ліворуч — зелені рядна лугів. Пароплав всіма частинами свого тіла повторює ритмічний рух машини. Зі сходу йде ніч, тепла, Дніпрова ніч, коли стигнуть трави від любови до життя, тихше тече вода і страшним звіром, вишкіривши зуби й кліпаючи більмами очей — білими вікнами, біжить униз пароплав. Сонце пароплав зустрине далеко від Києва, десь на низу.

Капітан тягне за дзвоника. Знизу поспішає матрос, уважно слухає, що йому говорить капітан. І зникає матрос десь на чардаку. По хвилині чути:

— Пол намьотки!..

— Пол намьотки!..

— Десять!

— Дев'ять...

— Пол намьотки!

Керманіч пильно дослухається й звиклою рукою повертає покірливе колесо парового стерна. Прості, може кому й незрозумілі слова „пол намьотки, дев'ять, десять“ — ка-

жуть йому про глибіню води. Зрадливе місце кінчається, керманіч знову сіпає за мотузок і матрос змовкає. Як дитяча іграшка, цокотить стерно.

Знайомий матрос Кирило Педченко гукає мене до себе в каюту. Схожу трапом униз, повз машину, згинаючись, іду за Кирилом на корму, спускаюся у трюмну комірчину, де живе частина матросів.

На ліжках — матроси. Ліжко над ліжком. У повітрі дим „розкурочних“ із великою домішкою „махри“.

— Тісно у вас, хлопці?!

— Нічого, й тісніше бачили, а так нас ніяка сила не вскубе.

-- Звідкіля всі?

— Ого. Оце запитали. З усієї землі пролетарської. Наддніпрянські ми. Взимку дома працюємо, на селі, соцстрах маємо, а як потепліє та крига до моря втече, тоді на пароплави рушаємо. Всі села над Дніпром з того живуть. Ще мало роботи нам є, а то б нічого. Буває, що весною до Києва прийшов, продаєш на Подолі витришки, а тоді додому, назад до землі. Ну, а коли на пароплав попав, гарно. Копійка не переводиться.

Матрос Яків Кузуб запалює цигарку. Кирило Педченко в кутку комірчини рве шматок сала гострими зубами, за ілюмінатором шумить вода. Довго точиться розмова, Кирило починає на вахту збиратися, а Яків починає мережки ткати носом.

Іду на палубу. Місяць бризки по воді розсипав, сплять береги. Блимають на правому березі — червоні вогники лихтарів-путівників, і білі — на лівому. Рве пароплав повітря, розриває ніч надвое. Де око вгадує береги — гуркотять сукновалки та млини. На бистрі йде пароплав, за кормою від піни дві білі стьожки на чорній воді, третя стьожка серединою від стерна. У глибині пароплава грає маховиками машина, праве зелене око в пароплава, ліве — червоне. Сплять недалеко села.

Уранці пароплав до пристані підходить. Здалеку прозора вода дивується з звіра, а коли він хвилю перерізує та далі

реве, божеволіють хвилі, б'ються в береги. Капітан на своєму місці, в ранковій тиші гуркотить стерно, крила біля пристані м'яко торкають воду, звір дикий до пристані прив'язаний.

За хвилину далі іде пароплав. Через Дніпро табунами дикі качки з лугових озір вилітають, на коси падають. Пахне водою, дьогтем та смолою від мотузів та снастів, довго плутає пароплав між островів, а тоді допалює за лугом цигарку й недокурок топить у воді.

Від пристані прибулі йдуть. Мінлива стежка дзвонить по горі до села, над Дніпром верби стоять, ще за цариці Катерини посаджені, стоять верби та в воду зазирають.

Пастух у полотняній сорочці жене над кручами череду та співає.

Гарно вранці над Дніпром.

Трипілля сьогодні.

Дачний пароплав „Комсомол“, минаючи куги, що вказують на сховані під водою коси (мілина), від лихтаря на лихтар прямує вниз — туди, де трипільські гори над Дніпром вип'ялись, де мов сестри річки обійнялись: Домаха, Стugna, Козарка, де колись „Трипільська трагедія“ була.

Чардак пароплава вкрили подорожні — селяни, дачники, метка дітвора. Внизу — гаряче... Голосно верещить зав'язане в мішок поросся, говорять перекупки та молочарниці, голосно гуде двигунами машина. Між сплутаними ногами й руками ходить дідусь старенький — хліба просить. Спиняється в кутку та молитись починає:

— Оче наш. Око на небі, око на землі. Святить ім'я твоє громом, царствує царство твоє, буде воля твоя головами над нами, хліба ненасички дай нам на вилки, до спокуси не дай лукавому розуму...

Червонопика молодиця регочеться:

— Оцей українізувався. По-новому молитви став складати... У письменники пошився?! Бач який... Хліба ненасички дай нам на вилки...

Друга молодиця додає:

— На українського попа скидається... Чи не з їх, часом? Чую, як довговусий дядько трипільський сердито озивається:

— Дурні! Йому бідолашному й на світ дивитись не кортить, а вони туди — з українізацією. Божевільний він, а вони з нього глузують...

Жінки червоніють.

Пароплав ріже воду, ріже повітря Дніпрове та ще, як хліба скибки, ріже кілометри...

Порося в мішку так голосить, що здається ніщо в світі не потрапить ще сильніше від нього голосити, але коли керманіч „Комсомолу“ черствою рукою тягне мотузок гудка, тоді над Дніпром розлягається ще сильніше:

— Гу-у-у-у! Гу-у-у-у.

І поросяти вже не чути.

Настирливо голосить гудок, а коли стихає він, — тоді ляскотить відгук у трипільських ярах — і широко луна лягає в полтавські луги.

— Хто до Трипілля їде, приготуйте квитки...

Брудна трипільська пристань приймає сотню-другу „дачників“ з пароплаву. По вузькій походні ідуть „дачники“ в сірих, полотняних штанах, несуть мішки з поросятами, що, боючись контролю, вщухли, несуть коси, вили...

Є й справжні дачники.

Ті в вузьких спідничках, з нафарбованим волоссям, з сотнею пакунків кожна й дхне від них не трипільським степовим повітрям, а міським „одеколонним“.

Пароплав довгі десять хвилин чекає, поки всі виходять по вузькій походні, обережно торкає крилами воду Дніпрову, а далі щохвилини швидше ріже кілометри незраховані.

Прибулі йдуть від пристані під високими кручами, підіймаються вузькими стежками на ті трипільські гори, що добре кров'ю намочені, що сто раз вже оспівані й прокляті, що ось сьогодні оздоблюють красою своєю кадри кращих кіно-фільмів.

З круч далеко видно.

Мій чичероне Тиміш оповідає:

— Оце тут воно й сталося. Зелений попрацював. Скільки народу побив — не переказати... Он, погляньте, коса серед Дніпра?! Коли пароплав з комсомольцями йшов від Києва, щоб банду Зеленого розігнати, підпустив Зелений пароплав під самий берег, а тоді як чесоне з кулеметів... Командир пароплава, добрий був чоловік, Пфедеркорном прозивався, не злякався, випростав пароплава й назад... З повного ходу, як ризонув в пісок, тільки загуркотіло... На косі й сів. Проплав там... Побили-побили народу, всіх до одного. А там не одна сотня була їх. Всіх до одного вбили, з кулеметів строчили, аж поки нікого в живих не лишилося, поки пароплава не розтрошили.

— А пароплав, що ж, пропав?

— А тож як?! Пропав, звісно. Он бачите, ще й досі на міліні кістяк його видно. Правда, приїхали з Києва, машину вибрали, залізо селяни порозтягали, а дерево потрухло в воді.

Сонце до землі схиляється... Трипілля в садках спочиває, відбитки круч трипільських на воді тремтять.

Добре роздивившись навкруги, ми спускаємось прикрою стежкою між кущами до Дніпра. Мій шлях лежить туди, вище Трипілля, — то чичероне Тиміш починає торгуватись з дідом-рибалкою, щоб той мене повіз в село Українку, яке потонуло в садках над Стугною. Дідові кортить заробити коповика, а Тиміш хоче показати, що добре торгуватись уміє, то йде між ними довга сварка, Тиміш дає четвертака. Дід сперечається, а, кінець-кінцем, згоджується мене везти за дві сороківки. Чичероне десь на хвилину відходить до човнів, де гурт рибалок зібрався, незабаром повертається, і від нього несе вже „чисто-самогонним духом трипільським“.

Я мовчки дивуюсь.

Тиміш вміє читати на обличчі, як в книзі, а тому поспішає пояснити:

— Одного тільки кужля смикнув. Добра горілка, краща від вашої київської, тільки що в нашої дух поганій. А забіра—ха-а-а-рошо! Полтинник пляшка, як вогонь буде, а слабіша й четвертак. Тільки та — не те. Тут у нас добре —

женуть її здорово. Колись то бандитами були, а сьогодні на самогон перейшли... Не знати, де й курять її — немов би ніхто цим ділом і не займається, а все село потроху... куштує. Ще й Києву постачають... Дуже є смачна.

Кортить їхати і Тиміш знов, немов в обличчі читаючи, кінчає:

— Тож щасливої дороги! Везіть, діду Панасе, добре, бо там позивкали на звощиках... Прощайте!

Сонце ось-ось за гори сховається. Дід Панас бере весло. Тиміш човна відштовхує від кручі й по хвилі вже пливемо ми під високими кручами понад Трипіллям.

Гарне село... Дві церкви витикають бані з-поза садків, старі церкви в суворому українському стилі, а по всій горі між дерев хатки біленькі з гостроверхими дахами.

Бризки сонця вечірнього в небі купаються, квилить десь чайка на косі і рівно над водою, немов би вдивляючись в свою відбитку в воді, стримить крик, а коли добре роздивиться, прожогом б'є грудьми об воду, глибоко заринає і знов стримить в небі, червоними лапками рибу тримаючи.

Сонце за гори ховається.

Теплий вечір лягає на воду, мов велика кадильниця, паує Дніпро, м'яко порсає веслом дід Панас і рівними струмочками за човном слід стелеться. Дід Панас — старий вже, борода його вилиняла, очі вицвіли, шкіра зсохлась і глибокі зморшки на чолі життя поклато. Багато ж йому довелося побачити, а не менше скуштувати. Човен оперізує довгу косу, яка аж у середину Дніпра сягає, дід Панас смакує дим від своєї цигарки, а далі й сам запалює, — тоді починається тиха розмова:

— Скільки літ, діду, маєте?

— А хто його зна, синку. Мабуть, багато, бо за мене й крест'ян ослобоняли, парубчаком тоді вже був, до дівчат залицявся. Багато літ! Вже, щоб собака тодішній — то давно б здох, а я от живу... Не забирає мене.

— А бачите добре, діду?

— Та так... Щоб добре, то ні, а все таки, коли треба, латку прилатаю. І чую нічого. От тільки ходити не сила.

Човен тихенько проти води пливе, линуть думки про дідові очі, які бачили кріпацтво, жорстокі війни, п'ятий рік, революцію, поляків, німців і гайдамаків, Зеленого... Бачили й бачать...

Десь на острові скигнуть чайка.

— А що то за гора, діду?

— Де? А! Ото! То — Дівич-гора. Колись монастир там давно був. За царя, мовляв, Гороха... А в монастирі — черничка. Гарна така, що й не сказати... А князь один і побачив її. Побачив — полюбив. Став у монастир їздити, став її влещати.

— Довго їздив... А через якийсь там час дитина в чернички народилась. Тоді монастир зачинили, черниць розпустили, й сліду не лишилося. Гору ж дівочою від того й прозвали.

Високо, високо в небі вирізується гора, ребрами своїми в луги та садиби впинається, а на самій горі чотири млини вітрові крила підставляють. Дід кінчає:

— А я так і не знаю, чи воно так, чи може й ні? От тепер і довелось... Сам Зелений видивлявся з неї та ночами на неї ходив. Звідти вдень Лавру видно, а світ не близьенький, аж 55 верстов.

За човном струмочки тихо...

Сестрою Дніпра, річкою Домахою, їдемо до Стугни. Небо на сході починає темніти, а на заході сонце золоті батоги поклато. Від того дідове обличчя золото вкриває, той колір грає на ньому, який бачити доводиться на малюнках старих часів. Переливаючись через коси, Дніпро хутко тече, а за Дніпром Домаха поспішає.

Дід Панас напружує всю силу, щоб перемогти течію.

— Давайте, діду, я.

— Еге, а за віщо я тоді гроші буду брати? Сиди, синку, мовчки.

Ще яку хвилину дід простягає веслом, а тоді човен їде по тихій річці Стугні, що спить між зелених берегів. Трипілля лишається ліворуч. Починається Українка.

— А я вам ще одну казку розкажу про Стугну, — починає дід Панас, — щоб краще спалося. Про цю саму Стугну, що по ній ми їдемо.

Стунга тече тихо-тихо. По поверхні риба грає, а в берегах жаби в воду плигають.

— Давно колись всі князі на ради збирались про свої справи говорити. А як в Києві гомінко, то їхали до Стугни, підіймались по ній до села Радного і там вже ради свої переводили. От одного разу їхав щонайстаріший князь. Випив може сильно, чи з похмілля голова боліла в нього, а тільки надумав покупатись в Стугні. Роздягся, в воду ввійшов, зарнув... та й не виринав більш. На дні Стугни навіки лишився. Потонув... Князі другі довго ждали його, а як взнали, що потонув він, по своїх державах роз'їхались. Село ж, де вони збирались, з того часу Безрадним прозивається. Так оце може він в цьому місті й потонув? Хто зна!

На заході за зіркою—зірка, а батіжки соняшні сохнуть. Човен носом заривається в м'який берег, травою порослий.

Приїхали до села Українки. В минулому це село прозивалося Злодіївкою, й кожен знав про це село, бо тут щодня відбувалися наради бандита Зеленого, він тут сам щодня бував.

Ще до революції, коли вбито було Столипіна— село прозвали Столипіним. Рідня Столипіна почала тут церкву будувати, цегельну підвалину поклали.

Революція почалася. Що робити селянам, коли Столипін не в шані став? Одсахнулися селяни від назви Столипіна, сход зібрали й прозвали село Українкою. А щоб очей церква Столипінська не мозолила, щоб про Столипіна не нагадувала, — цеглу від церкви розібрали, подякували, що вчасно вбили Столипіна.

Так і живе село. Дачники до цього села з Києва їдуть, бо тут є найкращий на всю Україну пляж. У кого не вистачає пороху на Крим, Кавказ— той до Українки їде. І дома— й на дачі. Сонце там пекуче: день попече— шкіра злазить, а як за літо полупиться шкіра на тілі, злізе разів зо три, полупиться ніс, лоб, спина, груди, на ногах підощва з власної шкіри виросте, тоді курс лікування закінчено. Речі в руки, 70 копійок, як кажуть, у зуби— поганяй дачним пароплавом до Києва. Через те, що дачників багато—

ціни високі стоять на все. Прислів'я таке виробили: як у вас, так і в нас — копійка в копійку. І ніхто не помилиться, київські ціни знають.

Мало хто й згадає, що тут, де тепер найкращий на Україні пляж, де весело над Дніпром на пісочку лежать, бігають, кричать діти, — що тут колись був Зелений, що тут були страшні події. Забулося все, немов і не було його ніколи.

Важко довідатися від старих про Зеленого. Ось тут він ходив по улиці, тут був його штаб, цим кутком водили до Дніпра на розстріл полонених, ось у цім місті вбивали, — але про це ніхто з старих не буде розповідати. Обминають балачок про нього, бо як говорити про те, що не на славу йде, що навіки безчестить. Ось чому постійна відповідь:

— Та хто його знає! Допіру те було, а тепер немає. Кого другого з молодших запитайте. А я в ці діла не встряю...

Зрозуміло, що коли Зелений в свій час зумів розпалити народні пристрасті, коли він зумів того часу зіграти на селянській несвідомості, — то ось сьогодні село свідомо відсахнулося його пам'яті, навіть не хоче про нього згадувати.

Тільки молодь, що в часи Зеленого ще дитячими очима дивилися на світ, веде про нього розмови, охоче скаже, що знає про Зеленого.

— Хто був Зелений? Сам він із Трипілля родом, чоловік немов і небагатий, а життя зіпсувало його, що став він на бік куркуля. Не Зелений він на-сам-ділі, а Данило Ільків Терпило. Коли ж він разом з Петлюрою воював, то тоді Петлюра за продажність його прозвав Зеленим. З того часу й пішла нова назва за ним. Зелений і Зелений. Чого йшли за ним? Нашим що?! Говорити він був здатен, добре умів говорити, про країну слово сказав, про краще майбутнє, затуркав усіх, — ну й пішли за ним.

На тім здебільшого й кінчається. А літнього вечора біля Трипільської сільради, чи біля клубу йде розмова не про наступи, не про заколоти, не про грізну революцію, що тут громом гуркотіла в Трипільських ярах, а про ту культурну

революцію, що ось сьогодні від села до села йде, зазирає в кожную хату, в кожне віконце. Ніщо Зеленого не нагадує! Немов одвіку в роботі була земля, немов би не пила вона крові, немов і революції не було, а отак здавна жили люди, працювали, до кращого йшли.

Ще будуть легенди складати про ті часи, будуть силу людську оспівувати, будуть сто раз, як султана того турецького, проклинати Зеленого, останнього ідеолога й виразника думок глитаїв.

А сьогодні дні веселі йдуть над селами, ночі зоряні в лугах грають, зорі купаються в озерах. Ніхто не згадає теплим словом Зеленого на тій землі, кров'ю змоченій, на тих ланах плодючих, де він ходив.

Шевченківський заповідник.

Мерехтить небо мільйонами зір. Чумацький шлях на південь стомлено ліг. Віз виблискує колесами, а Волосожар грає вогнем таємним. Глибоке-глибоке небо, а немов би ще глибше Дніпро цієї ночі. Дна немає. Глибінь, глибінь... Немає берегів, нема зелених лугов, нема високих круч, зацілувало небо землю, приголубило, полюбило воду холодну та землю росяну і є тільки ніч над спокійними землями. Ніч, немов пуста, але в ній усе живе... На косах гомонять рибалки, вогнище червоним язиком у небо пнеться, грає червоний відтик на воді, під темною кручею самітним вогником виблискує Прохорівська пристань, а в селі молодий голос співає, ніч лякаючи:

Ой, походжено, ой, поброджено
Та біля ста-а-а-ву кіньми...
Ой, то ж не кіньми,
То журавушка з дітьми.

Ніч пильно пісні тієї дослухається, а тоді повертається вухом до другого села...

Їхав чумак сі-і-рими во-о-о-лами,
На полудра-а-бок схи-и-лився,
Він своїми ка-а-рими очима
На сірі воли дивився...

Пісня лягає рядном на воду, лози густі слова підка-
зують:

Ой, воли мої, сірі, половії,
Хто над ва-а-ми па-а-ном буде?
Ой, той над нами буде панувати,
Хто нас буде годувати.

Тремтять лози, холоне пісок, грають обмети дужче, птах-
бугай десь у болоті на пісню озивається.

Зорі кружлять небом і водою...

На Дубовому острові рибалки перемети кладуть, а коли
дно Дніпрове рясно нитки перемета вкривають, в корчах
конає риба, йде смачна розмова на Дубовому острові. Хо-
лодна ніч уже не лякає, а приваблює. Старий рибалка Савка
Гладкий кінчає своє оповідання, що вчора його на Залізній
косі не встиг закінчити:

— Отож як казав, ні батька, ні матері не було в нього
мало... Померли дуже рано, сиротою до сонечка вийшов...
Єдина сестричка раду давала, в горі йому була помічни-
цею... А це давно діялось, ще кріпаками діди наші були...
Ріс малий хлопчик у злиднях... Мило його небо дощами,
гріло сонечко ясне, люди шматочками годували... Розумний
був хлопчак, а що вже добрий — добрішого не знайти на
землі було... І от, як виріс він, то пішов до людей робочих,
пішов до кріпаків, доброго їх навчав, книжки розумні писав.

— І почули те царі, почули те пани прокляті, почули
поміщики та генерали... Попалили його книжки, руки в кай-
дани закували, від робочого люду взяли та далеко в степи
повезли, де ні птаха, ні рік, ні поля зеленого, де піски жов-
ті, а на пісках сіль росте... Не живе там ні звір, ні риба, а
чоловікові дуже тяжко виживати, висихає мозок там у чо-
ловіка від сонця пекучого...

— Там і жив він весь вік свій, ходив пісками гарячими
й руками, в кайдани закованими, писав книжки далі, а по-
мічники — друзі його книжки ті по світі розвозили... А вже,
як зовсім старий він став, коли вже небагато йому віку ли-
шилось, тоді здумали царі-поміщики про нього, переляка-
лись сами карі своєї тяжкої, звеліли його до себе привезти.

Знайшли чоловіка того в пісках жовтих, привезли його до себе... Де їхав він, люди квітками шлях встилали, сльозами квітки поливали, слова теплого його дослухались, один одного великою любов'ю любили... Побачив чоловік той, як прозрівають люди, як слово його з шаною приймають, побачив, що не загине вже робота його, а буйним цвітом розцвіте... І помер він від радості великої, не витримало серце гяре, зсушене сонцем пекучим, крапля крови остання захолола.

— Поховали люди оборонця свого на найвищій горі, де він народився, а від слова його почали прокидатись люди, почали до кращого прямувати.

Холоне огнище, холоне пісок, холоне тіло рибальське. Сонце промінням гострим пробує пробити шкаралупу ночі на сході, чорніють пристані, і перелякано кричить нічний птах високо вгорі.

...Тільки починає світати, Семен Гура сточує лозове лико, прив'язує його до кочетів (кочети — гребка для весла), довго чухає подряпане праве плече, а тоді відштовхує човен від берега.

Перелякана риба прожогом плигає в боки, роздратовані великі Дніпрові жаби ховаються під водою, човен тремтить, Семен Гура чекає, поки вода вирівнює човен, в'яже лико до пояса, перекидає його через плече, лико пружиниться, човен спиняється, Семен Гура, напружуючись, ступає вузькою стежкою, човен починає плисти проти води.

Бринить вода під човном, жорстоко лає Семен Гура прикру стежку, що з-під ніг тікає, сміється пекуче сонце високо в небі.

Минаємо села, коси, сповиває вода зелені острови... Прохорівка, Келеберда, Пекарі — села; Ковалівка, Просеред, Дубове, Кумина — острови; Пекарська, Гола, Коров'яча — коси... Ще рано, сонце тільки-тільки звелося, а проте на косах життя вже йде.

Семен на якусь хвилину спиняється, пильно до Голої коси додивляється і, спльовуючи на пісок жовту слину, каже.

— Де та дачна сарана й береться?! Ідуть та ідуть собі на дачі. Ціни загвинтили на все до гудзика, день цілий на

піску животи парять, на сонці вигріваються... Ніде прямо й скотині постігнутись, ніде в обідній час годину їй постояти. То були коров'ячі пляжі, а тепер он вони пляжі поробили... Лежать між коровами, мов би святі...

Семен, не боючись „чуми, холери й тифу“, п'є воду Дніпрову, і човен рушає далі. Починається Канівська гора, власне не Канівська гора, а система гір, ярів, байраків.

Парує Холодний Яр, від якого вдень і вночі холодний вітрець поривається до Дніпра; зеленими кущами відмежувався від Дніпра Княжий Яр, самотній снить ще Маріїн Яр, Комашиний верещить птахами веселими, біля самої могили насторожі обліг навкруги Чернечу Гору — Мелашчин Яр.

Вище в небо кортить сонцеві, то палить воно блакитно-прозорі хмари, зазирає в ярі, на воді дешевим намистом нерівним розсипається.

Коли їхати до могили з Києва, тоді вона після рівних берегів Дніпрових вирізується поміж ярів і менших гір і несподівано вражає вас красою своєю. Коли ж до могили тихо їхати знизу, від лугів, тоді щохвилини око дратує нова й нова краса, милують око жовто-білі коси, холодком дихають на ярі, буйним життям квітнуть садки, весело всміхаються гори і, нарешті, могила поволі виринає з-поза гір, садків, чарує вас. Ще здалік видно, як високо в небо зазирають тополі, здалік видно Чернечу гору, щохвилини росте вона перед вами.

Приїхали. Семен Гура кидає об пісок лико, підтягає на косу човен і лягає тут таки, на вогкім піску.

Від Дніпра до могили тоненькою ниткою стежка. На стежці — дрібний камінь рясно насипала вода Дніпрова. Далі ворота й простий напис — могила Т. Г. Шевченка. Перед очима — Чернеча гора. Важко підійматись сходами, щохвилини доводиться спочивати, повертати обличчя назад і бачити, як перед очима чим-раз ширше розгортається Дніпро, чим-раз далі бачить око луги Полтавські, чим-раз ближче шлях до могили. Коли ноги зовсім відмовлять, а серце от-от спиниться, коли в усій величності своїй розгорнеться

Дніпро і сонце, здається, стане у вас над головою, — тоді... ви на могилі Т. Г. Шевченка.

Гостро пахнуть квітки, досягають груші на дереві, схиляються тополі над могилою в тузі великій, а на небі чорною сільветою вирізується високий постамент, погруддя великого Кобзаря — мертвими очима в колишню Полтавщину вдивляється... Без краю просто й зрозуміло — Тарас Шевченко. Народився 25-го лютого 1814 р., помер 26-го лютого 1861 р. Кільки барельєфів, кобзар-бандурист, маленький Тарас і п'янчуга-дяк... та й усе.

По горі садок, зеленіють оріхи, жовтіють достиглі груші, червоніють яблука. Кам'яні сходи ведуть з могили, стежка йде до хати.

Гудуть мухи в кімнаті сторожа могили, прохолодою пестить кімната прибулих. Дід Іван Ядловський — сторож могили, до черевика латку кладе. На стіні кооперативні плякати, на печі — побитий самовар, біля порога — відро холодної води. Над головою діда Івана рій настирливих мух.

— Добридень, діду.

Дідові очі пізнають, черевик тремтить у руці, губи шепчуть:

— Добридень.

— Оце до вас гостювати. Кортить на могилу.

— О, то добре! О! То добре! А ви, часом, не з Прохорівки?

Дідова пам'ять — книга, мільйони облич, тисячі екскурсій, сотні пароплавів, тисячі обіцянок — усе те треба запам'ятати, до пам'яті-книги записати. Але рідко книга помиляється, дід Іван усе пам'ятає добре. От тільки полічити роки свої важко, чи 77 чи 78 років, а може й більше. Вже на могилі живе 45 літ... Багато літ пройшло, у Дніпрі води багато до Чорного моря пробігло...

45 літ не покидає могили, десь то люди живуть, новини вигадують, а дід садочок кохає, могили пильно доглядає, квітки садить. Знає, що вигадують люди машини, сам пароплави бачив, літаки іноді над горою на південь прямують, а от ще, кажуть, є якісь залізниці, є паровози... Цього ді-

дусь не знає, не довелось бачити. А кортить побачити. Здоров'я мало тепер, недочуває дід і недобачає. Достатки невеликі, платня мала, доводиться багато працювати.

Тремтить черевик у руці дідовій.

— Води на могилі немає, аж від Дніпра носити доводиться. Важко, дуже важко... І на могилі гомін, подорожніх багато, щодня їдуть. Псують дерево, калічать кущі, бридоту кругом пишуть. Спасибі людям, з цього року поставили завідувача, легше працювати стало... А тож важко було, дуже важко.

Ідемо повз могилу, стежка аж до краю гори поривається. Сідаємо, розмовляємо:

— Як воно живеться?

— Та... так. Добре. Щоб дуже — ні, а втім, що ж. На могилу дають 5.000 карб. на рік. Роботи багато. Меліоративні справи живцем їдять. Кругом ярі. Цього тільки року посаджено 3.000 шт. деревин, загороджено 80 сажнів паркану, пофарбовано все, почищено, квітник засіяно.

— Ось за допомогою Наркомосу влаштовано книгозбірню. Є 700 книг. Читати мало кому доводиться, взимку думка кинути книгозбірню на села, до селян ближче. Газет, журналів не одержуємо, а попит на них великий.

Внизу на Дніпрі пароплав попід полтавським берегом між зеленими островами шляху шукає.

Сюди приїжджають щодня сотні відвідувачів. Україна, Галичина, Сибір, Туркестан, Росія — хто могили не знає?

Сонце все вище й вище. Повітря сухе, мов перець, насичене пахощами трав, квіток. Рівною стежкою йдемо до хати.

Коли їхати пароплавом від Києва, на палубу кожен вузьким трапом пнеться на ту могилу велику поглянути.

— А где здесь эта самая могила Шевченки?

— А де могила?

— Он де тополи, де ліс найкучерявіший, де найвища гора.

— А где здесь эта самая?..

— Ех, жабник, жабник. Як же могили не знати?! Чисте тобі горе. Кожному показати треба...

Старий матрос лютує.

— Минули он могилу. Давай до повного. Через тебе, товаришу мій любий, коли могили не знаєш, доведеться віддати чалку та на той свій рейд брати. Як не знати першого, мовити б, революціонера? Не даремно ж була пантелеймонівська ніч, і душ ізбієніє, а ви — жабники... Такі й лишилися.

Важко зрозуміти матроську лайку; тільки одно зрозуміло: горить зневагою серце старого вовка Дніпрового до тих, що великої могили не знають, горить великою любов'ю серце його до Кобзаря.

Щодня Канівська пристань приймає не один десяток екскурсантів, дні й ночі живе могила, з усіх кінців їдуть мандрівники до могили.

Раніш могила мала тільки 9 десятин землі. Виникло питання про утворення Шевченківського Заповідника. НКЗ в липні місяці 1926 року вирядив на могилу спеціальну комісію; вона дослідила могилу, місцевість навколо та подала конкретний матеріал, застосований до організації Заповідника. Комісія кінчила свою роботу, подала матеріал до НКЗ, — і тоді організували Шевченківський Заповідник.

Тепер впорядили могилу, влітку щодня прибуває кілька екскурсій, є кіоск для газет та журналів, книгозбірня, радіо.

Збудували за один тільки рік біля могили приміщення для прибулих, устаткували його. Кожному є притулок.

До Заповідника відійшло 1900 десятин землі, з якої 1000 дес. грабовий ліс — масив, один з найкращих на Україні, щось із 200 дес. орної землі та, нарешті, острів біля Канева, що є типовий для Дніпрові пійми.

Місцевість навколо могили надзвичайно цікава з погляду геологічного, бо колись, за часів так званих Канівських дисльокацій, з північного сходу на південь йшло тектонічне напруження земної кулі, що за 30 верст від могили впиралось в Українську кристалічну смугу й від того втрачало свою силу. У наслідок цього ми й маємо в районі Канева дуже помітне фалдування, випирання земної кори. Новіші поклади землі лежать під старішими, маємо нетривкий ґрунт, систему гір та ярів. З цього погляду могила й заповідник

дадуть надзвичайно коштовні матеріяли. Разом з тим мета заповідника — зберегти в первісному стані природу. Яри, дуже цікаві з наукового погляду, останніми часами виявляють грандіозну діяльність та занепадають, бо щороку великі зливи їх руйнують. Заповідник повинен не зберігати природні яри, а припинити їхню діяльність. Заповідник конче потрібний і буде цікавим науковим куточком лісостепу.

До річ: острів, що має увійти до Заповідника, можна буде заселяти бобрами, що недалеко від могили, біля села Комарівки, живуть і до сьогодні.

* * *

Весь день сонце пекло нещадно. Цілий день пахощі гірчака, полину, чебреця туманили голову. Прийшов вечір, куговники запалили на Дніпрі бакени, берегами заблмали червоні й білі вогники лихтарів, буксирний пароплав залізною ходюю проповз на північ — прийшла від сходу темна хмара. Викотилася вона з-за лугів, оточила небо, обгорнула землю. Ніч захолола на травах... У кімнаті діда Івана їли Дніпровий куліш, кращої від нього, здавалося, на землі страви не знайти. А за вікном ніч загуркотіла чорними хмарами, рвали небо вогні блискавиць, бились краплі об шибки. Гнулись тополі над могилою, тужив вітер садком, сипались на землю горіхи з дерева рясного, яке давно-давно посадив дід Іван.

Після вечері дід Іван ліг спати. Я вийшов на могилу. Дощ ушух. Небом шелестіло лахміття хмар. Десь далеко на косі рибалки розклали вогонь і червоний язик його лизав чорне небо та купався у чорній воді.

Погас огник у дідовій кімнаті.

Ніч...

К у р о р т и.

Взимку небо сіре, грають хуги-завірюхи степами, мороз танцює гострими підковами на озерах, зашеретованих льодом, віють вітри холодні, у теплі хати — шкаралупи ховаються люди. r

А тільки заворушиться небом блакитне пір'ячко, тільки почне пестити-гріти землю сонечко, тільки від землі, що починає вигріватись, почне танути сніг, — почує те людина в хаті, гостро відчує це й птах за далеким морем, у вирії.

Над морями, над широкими землями полетять птахи на північ.

А людина пожадливо позиратиме на блакить неба, мріятиме про південь, про пекуче-пекуче сонце.

Навесні, як ніколи, виробні, міста, села зважають свої сили, дивляться на свої хвороби.

Тисячі тисяч сухотних паличок тоді голосно промовляють, тисячі пудів кісток ревматиків нагадують за себе, а професійні хвороби, важчі за всякі двигуни, маховики, триби, виграють всіма частками тіла.

Ще б пак?! Стільки років війни з її шанцями, ранами, контузійями?! А потім жорстока боротьба з руїною. Напружене будівництво нового життя.

Летять птахи з вирію на північ...

З півночі на південь поривається людина.

Ще наприкінці зими ворухатся санітарно-курортні комісії, бігають робітники від місцевкому до управи підприємства, від лікаря до лікарні, від лікарні до профуповноваженого, від уповноваженого до місцевкому.

Мов мурашник місцевком. Директор, сторож, звичайний робітник, майстер — всі однакові.

— Як легені?

— Не питаєте?! Пищить, скавучить, немов турецька оркестра грає.

— А серце?

— Як не помру, то поживу.

— Та-а-к!

Санітарно-курортна комісія до всього приглядається, і до серця, й до легенів, і до печінки, й до шлунку. І, мов командир червоноармійцям, наказує:

— Крим...

— Будинок відпочинку.

— Санаторія.

— Здоровий.

Летять птахи на північ, люди їдуть на південь. Їдуть виснажені люди на південь, везуть сонцеві на показ свої змучені груди, серце, руки.

Живе в кожного надія, в оці кожного радість, що незабаром сили повернуться, твердіш рука на струмент ляже, міцно молот стисне.

Принадна, гарна надія.

Поїзди, пароплави поспішають на південь, роблять коротенькі зупинки, цокотять залізними рейками чи, мов масло гострим ножом, ріжуть воду.

Їдуть поїзди, поспішають пароплави до Черкас у Соснівку, до Одеси, Бердянського, до Миргорода, Люстдорфу, Куяльників, Лузанівки, Хаджібея, Олешок...

Їдуть на курорти.

Та й села над Дніпром — своєрідні курорти.

Берегами Дніпра — люди. Ходять, вигуками зустрічають пароплав, сміхом його виряджають.

Мовляв:

— Бідні ви, люди, що ось у такий веселий день, коли сонце не спекулює, а від щирого серця віддає все, що має, ви прив'язані до пароплава, в кожного з вас тисячі обов'язків, вам не зійти з пароплава, не покупатися в прозорій воді Дніпровій, не вигрітися на сонечку, не набратись здоров'я...

Отак сміються люди на берегах, така думка в кожного.

З далекої Москви, Ленінграду, з усіх куточків України, влітку на береги Дніпрові їдуть хворі, лікуються тут, сил набираються.

Це — південь, країна веселого сонця.

Ходять жінки й чоловіки в різноколірних штанчатах, прокидаються з сонцем, разом із сонцем спать лягають, їдять, коли закортить, іде кожен, куди хоче.

То — неорганізоване, стихійне лікування.

Але є куточки, де лікуються організовано, де потрібні фунти до організму додає режим, рука спритного лікаря, де з дзвоником треба вставати, з дзвоником лягати, де сте-

тоскоп щодня прислухається до легенів, де все робиться з наказу.

То — організоване лікування.

Найкращий куточок, найкращий зразок такого лікування — Соснівка на Дніпрі.

Соснівка — прекрасний курорт. Сонце, вода, сосновий ліс роблять своє. Сонце й вода, що разом руйнують камінь, що висушують землю, що між собою весь час ворогують, у Соснівці зробили тісну змичку й разом воюють з ворогом чоловіка — з сухотами, з хворобою.

Дніпро вночі. Потім — Черкаський міст. А за мостом — Соснівка.

У кожного хворого в голові були раніш думки про курорт. Всіх не можна послати: місце не вистачає.

Щасливий, кому скажуть:

— У вас сухоти. Ми вас неодмінно... на курорт.

— А всіх хворих посилають?

— Ні! Всіх не можна! Курортів ще мало, щоб усіх посилати.

— І відмовляють тим, у кого сухоти?

— Звичайно буває! Тут — та сама рулетка. Бігає кулька, пильно дивиться круп'є, сто інстанцій, а далі дивись — чот, червона, перша половина... Програв. Лягай у ліжку — спи... помирай.

— А вам пощастило?

— Пощастило.

Гудок — розмова закінчилась.

Є ж такі люди, що їм кортить, щоб сто інстанцій визнали:

— Хворий на сухоти.

Пристань.

— Хто до Черкас — приготуйте квитки. Хто до...

Гомін, рух, крики, стогін. Хворі приїхали. У Черкаси, себто до Соснівки, здорові не їдуть. Тут лежить шлях сухотників, шлях стомлених людей.

Автобуси Санупра бігають від пристані до Соснівки. Власне, не бігають, а повзуть, бо в Черкасах автобусами прозивають вантажні авто-машини, що мають поверх коліс ящик для людей, а над ящиком брезентовий намет.

Їде автобус — аж тіло терпне. Живої частки не буде. А до того ще автобус має гудок, що коли кричить — нагадує голос кози недорізаної. Коні селянські жахаються, діти тікають від автобуса, мов від нечистої сили, а хворі сидять в автобусі й тремтять, як грішні душі.

Це — початок лікування?

Ні — не так.

Це — закінчення шляху сухотника, це — сто перша інстанція.

Далі — буде лікування.

Коли можна дивуватись тяганині незліченних установ, коли хворому тяжко добитись до курорту, чи до будинку відпочинку, — то й курорт і будинок відпочинку радісно кожного зустрічає, не знає він рівних і нерівних, усі однакові, кожному треба спочивати, кожному треба лікуватись.

У Соснівці багато будинків відпочинку. Друкарі, радторгслужбовці, робосівці, медсантрудівці — всі тут рівні, нема господаря й наймита, є хворі легені, є ревматизм, є неврастенія, є гістерія, є професійна хвороба.

Лікують щиро.

Жінки окремо, чоловіки теж. А коли чоловік з дружиною — мають кімнатку. Рано встають, рано спать лягають, їдять досхочу, надолужують сили свої.

У місті, де роботи — аби переробив, де „Ундервуди“ й дзвоники, де телефони й шапірографи, — там досить їсти раз на день, там досить спати 6 годин на добу, там накурено, надихано, все життя тютюном і роботою отруєно.

У Соснівці — ні.

Їж, не тільки їж хліб, масло, м'ясо, їж сонце, пий не тільки воду, а пий повітря, дихай не тютюном, а сосновим чистим повітрям, мий тіло, обмий себе цілком.

Це — правила Соснівки.

А подарунок — фунти м'яса й літри крові.

Не однакові Соснівські вечори.

Одні вечори над яром, над Дніпром, — інші в садочку, дома.

Над яр до Дніпра йде той, у кого багато крові, у кого кров швидко б'ється жилами, у кого серце горить.

І розмови над Дніпром прості:

— Он — Дніпро, он — міст, нижче електро-лямпи... А в мене серце болить.

— А ти рівно дихай... Заспокойся!

— Не можу. У тебе... такі гарні руки, у тебе... ти, як... я не знаю що... з тобою гарно.

Поцілунок. Двоє цілуються — він і вона. У кожного, кажу, серце, як сонце, горить і другим світить.

— Мила, хороша, люба! Так гарно!

Внизу чорною смугою Дніпро до моря збігає, міст Черкаський виблискує лихтарями, над головою Волосожар і Чепіга звисли, в чорній воді Дніпра купаються.

Ніч така сама, як дівчина, чорна, таємна, а кортить світло запалити словом, кортить таємність розвіяти.

Через те й палкі поцілунки. Кожного пориває таємницю розгадати, ніч розбуркати.

Шепочуть, цілуються, ідуть до Дніпра вдивлятися у чорну воду Дніпрову.

Є такі вечори...

Вечори поцілунків у Соснівці.

Бо не в кожного холодна кров, — молодь живе, молодь чує, як жили туго налляла кров.

Є інші вечори.

Соснівка не тільки про фунти дбає. Є театр, є оркестра, є червоні куточки. Культривень підвищують.

Це інші вечори. Вечори сухотників, вечори хворих, знесилених людей.

У театрі — вистави щодня. Аматори, професіонали потішають грою, часом безглузді вистави влаштовують.

У Римі гукали:

— Дайте хліба, дайте видовищ!

У Соснівці кажуть:

— Дайте посміятися, дайте спочити!

І грають артисти, до сьомого поту грають, дають сміх, дають спочинок.

А поруч з театром, під нічним небом, у холодку, на повітрі грає оркестра, співають кафе-шантання артисти, тан-

цюють, вигукують, немов сміючись і над людьми, й над чорним небом липневої ночі.

— Па-а-ра гнедых...

Може що й інше?! Але всі пісні нагадують нещасну оту „пару“, всі танки, як один...

Проте, хворі задоволені.

— Ходім спать, жінко?

— Ходім, бо вже північ.

— Треба ще поїсти?

— Неодмінно.

— Фунти?

— Фунти...

Ідуть, вечеряють, спать лягають.

Сни бачать, а сниться здоров'я, рожеві губи, веселі очі... сонце сниться.

Був на Україні Миргород. Вславився свиньми своїми, що за них ще Гоголь писав, вславився пиріжками (несмачними, до речі), що ними баби на двірці залізничному торгували, і ще знаменний був тим, що не було в Миргороді путньої води. Солона, тверда, погана вода.

А коли лікарі тієї водиці скуштували, коли добре на неї поглянули, то й знайшли, що вона на здоров'я добра, корисна та вода.

Був Миргород — тепер курорт Миргород.

А де свині в калюжах плюскотались-купались, — тепер там санаторії. Миргород росте.

От тобі й свині миргородські, от тобі й пиріжки.

Або ось як на Україні — Вісбаден знайшли.

На лівому березі річки Берди (недалеко Бердянського) близько села Старо-Петрівського, від дідів-батьків у спадщину село мало смердяче джерело. Бігла вода смердяча, отруювала повітря, нікому жодної користі не давала.

Обминали люди джерело, близько його не підходили — дзюрчи собі, мовляв, нам не заважай!

А допитливі лікарі, що до всього їм придивитись треба, і натрапили на нього. Набрали в шкляночки води, написали, де ту воду знайшли, повезли кудись воду...

Минув місяць-другий, і одеський хемічний інститут знайшов, що в отій смердячій воді є: кальційний хлорид, натрійний, магnezійний хлорид, кальційний сульфат, кальційний двокарбонат, ще й двоводневий сульфїт.

І незабаром не буде селянам джерело надокучати, бо на тому місці, де сьогодні джерело даремно виливає на землю 15.000 відер кошовної води на добу—буде наш український Вісбаден.

Будуть тут люди лікуватись.

От тобі й смердяче джерело!

Коли один із одеських лиманів почав висихати, коли не було де купатись, надумали лікарі до лиману морської води подати, щоб не загинув лиман.

Завили, заголосили закордоном колишні власники курортів.

— Пропадають лимани! Псують їх комуністи! Чи то чувана річ, щоб до лиману морську воду подавати? Загибїль!

Нїхто не дослухався до плачу й морською водою лиман напоїли—ожив лиман. Нїчого не втратив. Тільки й того, що великої небезпеки позбавились.

Пролетарїят, що прийшов до влади, не тільки старі цінності зберігає, а й нові будує.

Збудували санаторію в Олешках, близько Херсона. Пройдїть садком, де спїє виноград, зайдїть до охайного двоповерхового будинку, де вгорі чоловіки, внизу жінки, погляньте соляріюм, що на даху його влаштовано, прислухайтесь до слова недужих людей, що тут лікуються.

Поїдьте трамваем з головної вулиці Одеси до Куяльницького лиману. Чудовий парк, акації, дикі маслини (які то пахоші гарні), будують нову санаторію, що коштує 320.000 карб.

Знов курорт: „Пролетарське здоров'я“. Столітні дуби, що посаджено їх ще за часів Хаджі-бея, віють прохолодою. Чисті ставочки закували в камїнь, плавають довгошії лебеді, нишпорять у мулі, пасуться на ставках.

Грязюкою тут лікують. Насичена земля тут силою, різні речовини корисні є в нїй, що дають здоров'я серцеві, ле-

генам, рукам, всьому тілу, кожному чоловікові, хто б він не був.

Але ще не всіх хворих лікують. Весь СРСР, вся Україна гукає:

— Дайте ще місць! Хворі є!.. Дайте!..

І тут, на курорті „Пролетарське здоров'я“, у відповідь на цей заклик, цокотять молотки, риплять пили, в землю вриваються рискалі—будують селянську санаторію імени ВУЦВК'у.

І коли недавно тільки балачки були про цю санаторію, то сьогодні вже не те. Балачки, розмови, пляни перетворились у дійсність.

А Лермонтівський курорт, а Лузанівка, а Люстдорф... скільки їх, скільки нового будівництва!

Хто користується з курортів, чие тіло запалює сонце, кого підживлює грязюка, хто поглядає на прозоре чорне море?

Робітник—то головний господар всіх курортів. Де колись розкошувала буржуазія, тепер—кузня пролетарського здоров'я.

Біля Холодної Балки селянська санаторія на спомин Жовтневої революції. 700 душ лікуються тут. Місцеві селяни, а так само й з усієї країни.

Є санаторія імени ВУЦВК'у.

Незаможник-селянин тепер господар курортів, теж спочиває й лікується тут.

Робітник і селянин. Кому й господарювати, коли не їм?

Діти—квіти, діти—наша надія, діти—майбутнє наше.

Дбаємо ми й за дітей.

Дві дитячих санаторії є близько Одеси. „Червоний Хрест“—санаторія в Лузанівці та „Біла квітка“—санаторія в степу, високо над морем, близько Люстдорфу.

Кімнатки, ліжка, чиста білизна—діти з серйозними, замисленими обличчями.

Ходиш садочком санаторії „Біла квітка“, бачиш тих дітей, що в їх грудях є оті клятві сухотні палочки й не дають молодому тілу буйно розвинутиись.

Тому очі дитячі такі серйозні, сумні... У маленькій голівці дитячій рояться великі думки про те, як хвороби позбавитись, як здоровими бути.

У той вечір, кола я востаннє розмовляв з дітьми, вони тихою юрбою виряджали мене стежкою, що обсаджено дикими, пахучими маслинами, та обіцяли...

— Ми незабаром видужаємо.

Щастя вам сонце, земля й повітря цілюше.

Полетять птахи у вирій.

А люди з новими силами повернуться до варстатів, до виробень, до плугів.

Дніпропетровське.

— Кінчився Дніпро. Далі Дніпра нема.

— Як то нема? Є пороги, є Дніпро нижче від порогів.

— Далі Дніпра нема. Тут йому кінець. Пороги є, ріка й нижче є, але Дніпра далі нема. Дніпропетровське—кінець.

Знаємо ми нижній Дніпро, знаємо Кічкас, Запоріжжя, Херсон, але суворі капітани й матроси знають Дніпро тільки від Києва до Дніпропетровського, знають тільки цей Дніпровий шлях, що його виміряли сотні й тисячі раз.

Був такий час.

З Дніпра паңцеровані пароплави місто годували вщерть гарматами, кругом міста зубами цокотіли кулемети, льохи ховали старих і молодих. Горіли будинки, дерево, залізо, камінь, земля горіла, небо горіло.

То—громадянська війна.

Занепало тоді місто. Вулицями стояли спорожнілі, спалені будинки, на інших вулицях, де були гарні будинки, тільки кістяки zostались, як от стовбури на пожарищі, дах вокзалу світив дірками від гарматних набоїв, садки повсихали, а містом ходили й плазували сірі громадяни. Ті, що в льохах ховалися від очей революції, спочатку вигукували:

— Сахарин! сахарин! сахарин!

А ще пізніше, коли голод без ножа зарізав весь південь:

— Макуха!.. висівки!.. дерть!..

Занепадало, руйнувалося місто й тільки лави червоноармійців, що вулицями співали радісно, подавали надії на кінець революції, на перемогу над сахариним, над висівками, над макухою.

Перемогли червоноармійські лави.

Все пройшло, все минуло, немов нічого й не було, немов руїна, заколоти, голод були тільки сном, важким сном.

Почалась відбудова, почали й нове будувати. Хто бачив Дніпропетровське під час революції, хто жахався спорожніх вулиць, людей — цих мішків-шкір з кістками, — той сьогодні не впізнає його. Велика зміна, звеселіло місто, залікувало свої хвороби й рани, ожило. Тепер на вулицях гомінливо, весело. Тепер виробні працюють. Нові садочки посаджено. Гучномовці промовляють. За містом робітничі селища ростуть, нові й нові будинки, як з-під землі виростають.

Дніпропетровське — індустріальний осередок півдня, серце залізне України. Виробня ім. Петровського, виробня ім. Держинського, виробня ім. Леніна, „Червоний Профінтерн“. Це ще не все, це тільки частка, правда, велика частка.

Дніпропетровщина багата.

Цікава історія назви міста.

Давно колися, як запорожці ось поруч на Січі кублились, коли сюди на пороги тікали всі непокірні, коли тут блукав недалеко в степу українець, москаль, литовець, що шукав волі від кормиги панської, тоді на місці Дніпропетровського було селище Половиця.

Заховалась ця назва в минулому. Дехто каже, що селище таку назву мало на пошану запорожця Половика, інші оповідають казки про те, що тут багато було полуниць (полуниці-половиці), а хто любить зовсім далеко в нетрі історії забиратись, той назву цю виводить аж від часів половецьких, від тих часів, що за них тепер не сила дізнатись.

Росло селище Половиця, росла „Невінчана губерня“. Невінчаною охристили цю губерню запорожці, бурлаки та зло-

дії, що тікали сюди. Не сягав сюди панський кулак, вільними жили, працювали, а часом грабували як не турка, то свого чоловіка.

Аж після довгих літ, 9 травня 1787 року коханець Катерини II й упорядник цього краю, перший генерал-губернатор—Г. О. Потьомкін заклав на пошану цариці Катерини—своєї коханки—місто Катеринослав.

Царі з царями сварились, бились пани з панами так, що в декого аж чуби тріщали. 12 грудня 1796 року цар Павло I, що не любив Катерини II, змінив назву міста на Новоросійськ. І тільки 8 жовтня 1802 року Олександр I повернув місту стару назву Катеринослав.

Це про царські витребеньки, панські жарти.

Революція теж жартувала.

Шовіністи, на чолі з учителем Є. Вировим, за часів революції почали запроваджувати в життя назву Січеслав. Це була пропозиція; і навіть постанова, про назву „Красноднєпровск“. Тільки на З'їзді Рад, що в ньому брав участь Г. І. Петровський (робітник тутешньої виробні), робітники й селяни сказали своє слово.

Слово те — нова назва:

Дніпропетровське.

Дніпропетровське сьогодні...

Напружує місто сили, ідуть до Дніпропетровського поїзди від сходу та від заходу, линуть пароплави від півночі. Везуть до Дніпропетровського руду, везуть кам'яне вугілля, а назад повертаються навантажені залізом, крицею, хлібом, шкірою.

Життя в місті буяє. Цокотять трамваї, юрба бульварами та вулицями гомонить. Удень авта сновигають. А коли темне небо нічне над містом пасма спускає, запалюються незліченні тисячі ламп і ще жвавіше гомонять бульвари. Сяють блискучі плякати театрів та кін.

І пізно, пізно засипає місто. Але не засипає зовсім, бо не холонуть печі, нічна зміна робітників працює і вряди-годи вулицями порожніми, над сонним містом, немов заклик до роботи, немов протест проти сну, заплаче гудок, а вітер

принесе тихий гомін, шелест машини на виробні. Тільки нічна зміна працює.

А все місто від сну встане рано-вранці, коли сотні гудків малих і великих заграють, коли над містом, немов симфонія велична, немов бадьора музика, заграють гудки.

Тоді дужче загомонять домни, застогнуть мартени, залізо пісню свою співати буде.

Дніпропетровське завтра.

Поблизу будують Дніпрельстан, незабаром, через кілька років закують пороги в бетон, поширяться кордони, зросте дужче місто, сила Дніпрових порогів, сила Дніпрельстану його збагатить.

У степові простори, до сіл, до хуторів, до міст енергія від Дніпрельстану дротами побіжить, — Дніпропетровське буде великим передавальним центром на шляху електроенергії, нові промислові підприємства спорудить місто.

А ще до кінця роботи на Дніпрельстані через Дніпропетровське пройдуть залізниці, Мерефо-Херсонська та Гришино-Ровенська. Ці залізниці, ці нові шляхи знов таки збагатять місто, зроблять цей великий залізничий осередок центром півдня.

А коли збудують Дніпрельстан, то вода в Дніпрі буде текти вище від теперішнього рівня на 3,7 метра. Перебудують набережну, нову пристань спорудять, з'єднають пристань з вокзалами, нові під'їзні шляхи покладуть через місто заліза й криці.

Тоді Дніпропетровське буде одним із торговельно-промислових центрів України. І це через короткий час. Незабаром.

Пролетарі Дніпропетровського працюють, напружують сили, а влітку нових сил набираються.

Революція віддала пролетарям Дніпропетровського два великі панські палаци. Один — колись був князя Потьомкіна, другий — княгині Євещької. Там колись князі гуляли, там колись бенкетувало панство, там все робилось для панського шлунку, для панської радості й відпочинку, а тепер там будинок відпочинку імені Ільїча, що має 400 ліжок.

Палац князя — то велика простора будівля, суворий, холодний палац. Тут живуть чоловіки. А прозорий, швейцарський, з визерунками та кришталевими вікнами палац княгині віддали жінкам.

Вночі міцно сплять палаци. Тут немає гудків, немає пахощів кам'яного вугілля, немає жужелиці. Є — сон, тихий, спокійний сон чотирьохсот робітників і робітниць, тут набираються здоров'я, кують нові сили для роботи.

Проте цілий день гомонить Шевченківський парк біля будинків відпочинку, гостро пахнуть квітки надвечір, поруч лине сонно Дніпро, несе воду до порогів.

А в люстрі Дніпровому майорять човники і спритні руки відпочивальників виблискують під сонцем.

Спадає вечір — буде ніч, ще одна ніч спочинку.

Поруч — місто криці й заліза, і будинки відпочинку.

Робота — спочинок, спочинок — робота.

Спадає вечір — іде Дніпром здалеку ніч, коливає покривалом над землею.

Залізо й криця.

Саме перед світанком. Небом заграва здійнялася. На південь заграло небо червоним вогнем, немов десь пожежа, горять хати, горять клуні, горять дворища.

Чим ближче до Кам'янського, тим заграва більшала. Мабуть, нові й нові хати клював носом червоний півень, мабуть, не один ще заплакав, бачачи, як в огні гине все майно, все багатство. А біля Кам'янського — заграва охопила все небо. І вся земля потонула в огні. Коли раніш тільки око бачило відбитки вогневі на небі й на воді, то біля Кам'янського й вухо почуло, як гомонять домни, як свистять гарячим повітрям мартени, як риплять електричні крани, як рейками скиглять вагонетки.

Кому кортить послухати голос заліза, кому кортить відчути плач чавуна, що його чоловік запер в пекучі домни, хто хоче поглянути на робітників, що, мов дикуни, стрибають біля велетенських печей пашатих, хто хоче бачити, як чоловік перемагає силу заліза, силу криці—

— той хай піде на завод імени Дзержинського в Кам'янському, де десятки тисяч робітників працюють, де чавун збігає білими струмочками в своє місце—

— де чоловік перемагає все.

Нехай він прислухається до галасу та крику заводу, нехай тіло йому обпече пекуче повітря.

Щодень — більш огню.

Щодень — більше криці й заліза.

Так ми ростемо.

Невпинно.

Найкраще оглянути завод вночі, замилюватись загравою на небі, пожежу побачити на землі.

Довго грала заграва небом, довго ще після Кам'янського басував пароплав „Петровський“, а тоді прийшов срібно-волосий світанок, розтулив пальцем очі Дніпровим травам, покропив луги сльозами-росами, озвався голосом веселим до пшениць.

А сонце, дякуючи, показало Дніпропетровський міст, показало місто, показало високі димарі, показало заводи.

Прокинулись заводи, почали небо димом годувати димарі, гудки заграли—

— У-у-у, гу-у-у!

— Вста-а-ва-а-ай!.. вста а-ва-а-й!..

У Дніпропетровському, за містом, де з одного боку, від сходу — Дніпро, а з другого, від заходу — степ, де тільки робітничий трамвай від міста простує, де мало вулицею ходять, а де, проте, за високими мурами — гомін, рух, крик, де розмовляють не люди, а домни, де співають не дівчата, а мартенівські печі, —

— у Дніпропетровському, за містом — завод імени Г. І. Петровського.

На цьому заводі, давним-давно вже, бо десять років революції за нами, — працював Григорій Іванович, біля варстату згинався.

Тут, уже за революції, коли робітники об'єдналися у профспілки, коли за містом грала гармати, коли кругом цокотіли кулемети, коли робітники переховували свої рушници

й набої під печами, в закутках заводу, — головою завкому був Квірінг.

А тепер, коли ім'я старости Григорія Івановича кожен знає—

завод імени Петровського ще дужче розпалив домни, ще дужче защебетали мартени, задзвонили дзвониками електричні крани, над головами робітників повзучи—

працює завод.

Коли зійти з трамваю, робітники біля воріт зустрічають, дивляться документи, перевіряють їх, навіть у вічі дивляться, щоб, часом, ворог не пройшов на завод, щоб чужий хто не прибудувся, бо наш завод — наша гордість.

Далі завком. Заклопотані, суворі обличчя, на кожному печаті заліза й криці, вугляна тіль, мозолясті руки, зігнуті спини. Тільки молодь має рівний стан, має веселі очі, а в очах старих робітників стух вогник, тяжка робота й до революції й після неї з'їла силу, нема здоров'я.

Від Кривого Рогу, від Донбасу кують рейками шлях паровози. День і ніч ідуть вони, прямують до заводів, до Кам'янського, до Дніпропетровського.

Везуть руду, везуть вапняк, везуть кокус.

Не однакова руда; чорна, мов вугіль, сіра, як зів'яла трава, руда... руда. Важка руда — залізо в ній, криця, чавун. Горітиме у великих печах — зотліє, розпалиться, віддасть чоловікові свою силу.

Навколо доменного цеху — високі яруси руди. Ще крім руди — кокус, вапняк, каміння. Все піде в піч, все знадобиться. Від ярусів до домен бігають вагонетки, меншають яруси та нові й нові поїзди прибувають від Кривого Рогу, від Донбасу, нові десятки й сотні тисяч пудів руди везуть.

Широкими лопатами насипають вантажники у вагонетки руду. Одна вагонетка — руда, друга — кокус, третя — камінь, вапняк.

Домна все їстиме, все до пуття доведе. І бігають вагонетки. Від ярусів до домни.

Високі, високі домни. 25 метрів. Не піч, а велетень. Шість домен, як шестеро дітей одного батька — заводу. Всі рівні

діти, всі однакові. Кожна дитинка дає 400 тонн чавуну за день. Немов і небагато — 400. Але тонна має багато пудів, багато кіл. Змінити цифри — кожна домна дасть 25.600 пудів, дві домни — 51.200, три — 76.800. Це великі цифри, цифри сили, цифри перемоги.

Руда, чи кокус, чи камінь подається аж на верх домни. Біжить на верх по дроту невеликий казан, легенький, малий казан.

- Скільки там руди?
- Небагато... 400 пудів.
- 400 пудів?
- Так...

А коли казан повзе, а не біжить, згори вниз, коли він проходить повз очі, тоді й справді видно, що важкий він, не даремно під дротом добра сітка зроблена, коли часом казан увірветься.

Аж на верху домни, на тісній загородці стоїть робітник. Приїде казан з рудою, щільно стане на домні, як от кришка на самоварі, дно казана відчиниться, робітник щось покрутить, руда висипається, і знов казан простує вниз, за новими й новими сотнями пудів руди, кокусу, каменю.

За домнами — газогенератори. Вони широкими горлатими трубами подають вщерть повітря до домни. Запалюється руда, біліє камінь, а кокус горить ще дужче, побільшує пекло в домні. Тоді співають домни, залізно співають.

Дві тисячі ступнів.

Вже нема руди в домні, нема каміння, нема кокусу, є сгонь.

І домні важко — ось-ось вона розтопиться. А згори через труби невпинно ллється на боки домни вода, холодна вгорі й кип'яча вже внизу. Остуджує вода залізо, клекотить далі вогонь.

Тоді в домні вже осідає вниз чавун, а шлак, як от піна на воді, плаває зверху. Чистий чавун буде, час його здобути.

Пильно стежать робітники. Поки перепалюється, горить руда, поки відбуваються складні хемічні процеси, поки

руда, вапняк та кокус перетворюються в чистий чавун,— робітники на вільне місце поблизу сиплять пісок, а в піскові вибивають ринви, куди має збігти чавун, де він має остудитись.

Урочистий момент, коли починає з домни текти чавун. Немов велике, блискуче око внизу домни, слизиться те око, а сльози — чавун блискучим, до нестями білим, струмочком збігає на пісок.

Тече стьожка, мережитья піском, спочатку біліє чавун, синіє, червоніє, стає бузковим, а тоді вистигає.

Домна свою роботу закінчила. Знов побіг казан з рудою аж на „вишку“ домни, ще дужче запрацювали вантажники, нові тисячі пудів руди, вапняку, кокусу біжать нагору казаном до пащі домни шукати своєї долі.

Так багато на заводі гомону, так багато крику заліза, важко словами передати ту спеку, що панує в кожному цеху.

У Дніпропетровському завод імени Петровського має 6 домен, а з них працює тепер три. Вік кожної домни — 3 роки. Спека, жар їсть домну, мов сухотний, хворіє вона, три роки працює, а тоді кінчає свою роботу.

Чи про це, про роботу домни легко розповідати?

Завод треба бачити, треба почути його пульс.

Домни стоять прямо під небом. Зовсім інше біля мартенів, у прокатному цеху. Там і з боків, і над головою тверде покриття, там ще пекучіше повітря, там робітники ходять у синіх окулярах, там всюди написи:

— стережись вагонетки, стережись крана, стережись... стережись... стережись...

І справді, мов дикуни, біля печей стрибають люди, над головами повзуть білі шматки заліза, ревуть машини, стоять білоокі печі.

Все робить машина — робітник пильно стежить за машиною, роботу регулює.

Повзе над головою електричний кран, під ним ланцюг, на кінці ланцюга звичайні кліщі. Зупиняється кран, кліщі нижче спускаються, міцно беруть у свої пащі шматок криці,

пудів так з 150, знов підіймається кран і далі повзе до нової печі, щоб загартувати ще більше крицю.

Повзуть крани над головами. А боками написи:

— Стережись, стережись... сте-ре-жись.

Невірний рух — смерть.

Мабуть, тому робітники через сині окуляри так пильно додивляються до кожного, хто відвідує цех.

Прокатний цех. Тут роблять рейки, дріт, бляху. Кліщі електричного крану подають шматок криці до машини. Крутяться вали, тягнуть товстий оцупок криці, що не довше $1\frac{1}{2}$ —2 аршин.

Вали вгорі й знизу. Міцно тиснуть вали шматок криці. І вже до інших валів він котиться, збільшивши довжину та зменшивши товщину. Співає криця.

Від машини до машини, від валів до валів, шматок криці тоншає й довшіє, а коли йому дають спочинок, то він уже довгий, але зовсім тоненький, до речі, вже має й відповідну форму чи рейки, чи яку іншу.

Так виробляють рейки для залізниць, так роблять дріт, бляху для дахів.

І чудно дивитись, як кавалок криці чи заліза за кілька хвилин перетворюється в тоненький дріт, тут його пакують, поливають холодною водицею.

В один день руда проходить великий шлях від домни аж до ящика чи то з бляхою, чи з дротом, чи з іншим готовим приладдям.

Все те робить огонь та спритна рука робітника.

За заводом степ. Колись був степ, а тепер — робітничі селище. За один рік мов з-під землі виросло робітничі гарне місто.

Живуть робітники поблизу свого велетня, заводу імені Петровського.

Дбають робітники за свій завод, добре знають, що Дніпропетровське — то місто, що виробляє метал.

Поруч — будують Дніпрельстан. Найближчі 5 років Дніпрельстан буде найбільшим споживачем продукції заводів Дніпропетровського.

І не тільки Дніпрельстан вимагає збільшення виробництва, не тільки гідроцентрал владно диктує це, а весь СРСР каже Дніпропетровському:

— Дай заліза, дай криці — дай.

Дніпропетровське дає.

Годують заводи небо чорним димом своїх димарів — працюють заводи.

Знеславлені пороги.

*„Бе путь — вверх Днепра волок
до Ловати, по Ловати вніті в Ільмер
озеро великое. Из него же озеро по-
течеть Волхов і втечеть в озеро ве-
лікое Нево, того озера устье внідет
в море Варяжское“.*

Літопис.

Були сармати, гуни, скіти. Ватага за ватагою переходила півднем України. Важко тоді було жити. Тихо, покійно живуть люди, працюють, а завтра, мов вихор, налетить орда, прийдуть половці чи татари, оселі сплять, жінок в полон заберуть, маленьких дітей пограбують. Горіли степи, гинули комариною смертю люди, ішли роки, десятиріччя, віки. Були скіти, сармати, гуни, були половці, татари, були слов'яни, українці. Була Русь Київська — Мала Русь.

Україна тепер — соціалістична, радянська.

Все йде, все минає.

І де сьогодні пороги, де Кодак, Ненаситець, Лоханський, Сурський пороги, — там незабаром буде Дніпрельстан.

Від Чорного моря Дніпром, кругом порогів суходолом, далі знов Дніпром, землею човни перетягали аж до річки Ловаті, через озеро Волхов, рікою Невою, затокою до моря йшов великий шлях „із варяг в греки“.

Пливли човни Дніпром, пливли великим шляхом, з півночі на південь везли невільників, худобу, рибу, хліб, а з півдня на північ пливли човни, навантажені коштовними тканинами, золотими та срібними виробами, вином, пахощами.

Скорявся Дніпро, віз чужих людей, коливав човни, щоб сон спокійний був, слухав чужих, невідомих пісень їх.

Лунали пісні, рядом на холодну воду Дніпрову лягали, тремтів Дніпро... і скорявся.

І тільки пороги не корились. Пороги влади над собою не визнавали. Пороги — революція, мабуть, тому тільки революція, тільки революційний запал, єдина воля зуміють їх приборкати, вгамувати.

Ненажерливі пороги. Їм ласощами був труп варяга з далекої півночі, ковтали пороги широким ротом засмалене тіло грека, приймали вони в свої пащі закривавлене тіло запорожця, що тікав з-під панської кормиги, а попав на сніданок Ненаситцю.

Боялись порогів. Як було не боятись сили води, що не знає перепон, не знає меж, що все на своєму шляху трощить, ламає.

Не дурно грецький імператор Костянтин Багрянородний написав:

„Роси не наслідуються переїздити порогами, вони зупиняються десь поблизу, а людей висаджують на берег. Невільників ведуть на цепу берегом. Частина їх тягне човни вздовж берега, частина несе їх на руках. Поминувши пороги, кладуть речі знов на човни й пливають далі“.

А пороги грали, скалки води кували камінь, у вапняковому лігві гоготіла вода, до Чорного моря п'явся старий Дніпро.

Здавна були різні думки про пороги. Ще цар Петро Великий мріяв про „истребление неудобства от порогов в рассуждении плавания“, але незабаром через те, що „еще нельзя России надеяться той пользы, какой от толикого труда ожидать надлежало“... великий государ Петро „чищение порогов оставил“.

Після Петра знов робили спроби. Роки 1785 — 95 — 99, 1824 — 43 — 54 були часом, коли різали та споруджували канали й опусти, коли пробували приборкати Дніпро.

Нічого путнього з того не виходило, не така була сила Дніпрова, щоб з нею боротись можна було тоді. Розкопані

канали нічим не помагали, шлюзи будували, негоди та Дніпро їх руйнували. а кістяки голодних каменярів з далекої Росії, аж від Тули, що діставали за тяжку роботу по 5 копійок на день, потрухли в землі вогкій.

І вже нема згадки за тих грабарів, що від Полтавщини, Київщини аж сюди добивались, невтомно працювали, землю копали, гори насипали. Могилки їх вітер піском завіяв — все змінилось. І тільки пороги, як в старовину, грають.

Від Дніпропетровського до порогів два шляхи. Перший шлях „на одчай“. „На одчай“ все робиться дуже просто, то й цей шлях простий. Треба піти за Дніпропетровське, до Лоцманської Кам'янки, до звичайнісінького українського села, де живуть не селяни, а „лоцмани“.

Лоцман знавець Дніпра, знавець порогів. Він знає кожний камінчик, кожний струмочок порогів, як от я знаю всі куточки своєї хати, як знаю зміст улюбленої униги, як знаю очі своєї рідної дитини.

Запитає лоцман:

— Що, кортить старим проїхати, кортить смерті в вічі заглянути?

— Кортить.

— А батько-мати є?

— Нема.

— Завтра вранці поїдемо.

Усміхнеться старий лоцман, примружить око, погляне вниз, куди Дніпро збігає, та ще погляне на небо.

Довга, довга ніч буде. Здаватиметься, що Волосожар на одному місці обкопався, півні на Дніпропетровських дачах-примістях замість трьох разів проспівують тисячу разів, полотнітиме довго-довго.

— Вставайте, товаришу.

Сонце бризки-намисто водою розсипле, біла піна прозора в берегах застигне.

Напосудять дуба, лоцман стерно перевірить, щоб із кочета не виплигнуло, сядуть всі у білих, полотняних сорочках, жінки на березі тужними, заплаканими очима впровадять.

Тоді почнеться шлях „на одчай“, що за нього вже багато писали й переписали.

Кожен вже знає, що лоцман і всі, що з ним ідуть, моляться, молитву шепочуть, немов перед смертю, перед порогами; кожен чув про тринадцять водоспадів; там не розібрати, де берег, а де вода, там камінні забори, кожен знає про пекло, де вода найбільш реве, кожен чув про пороги.

Нехай лютують хвили, нехай брнчить вода об камінь-вапняк, керманич на стерно наляже, напружить свою пам'ять, до краю насталить ухо, пильно вдивиться у далечінь, проведе човен через пороги, а коли виїде на тиховіддя, скаже:

— Проїхали. Бодай не останній.

Піде пішки керманич вгору Дніпром, попри пороги, щоб завтра знов човном проїхати вниз.

„Є дві славетні назви, що ними Дніпро та пожильці його відомі поміж географами, це — пороги та Київ“ — писав Гербеній (XVII ст.).

А ми скажемо, що пороги, так само як і Київ, відомі не тільки географам, а й усім працівникам. І давно вже настигла думка пороги приборкати, пустити через пороги повною ходю веселий, біленький пароплав, який ввечері виграє вогниками електрики, машина якого готить вимірено й рівно.

Мені пощастило бачити всі пороги з містка капітана пароплава. Ось як це було.

Року 1928 на початку травня пароплав „Київ“ вирушив із Києва, щоб перейти пороги й Чорним та Озівським морем дійти до Ростова.

Ми прощалися з Києвом. Цокотіли апаратами фото-репортери, витирала заплакані очі дружина командира пароплава. Керманич твердою, певною рукою взяв стерно, здригнув пароплав. Ворухнулося приготовлене до спуску через пороги стерно.

А далі — гудки. Розтанули в тумані гори, мереживо ввечора заховав Поділ, уже було темно, як проїхали Трипілля, Переяслав, Канів. Немов знайома річ, що стоїть поруч у кімнаті, а її не видно, десь поруч — Тарасова могила.

У кают-компанії спали. Тільки на командирському мості походжав вартовий та цокотіло стерно.

Сонце зійшло. На годину зупинився пароплав у Кременчуку, а там далі співав своєї пісні цілий день. Проїхали Табурище, що за Кременчуком. Билась вода об камінь Івана Богослова, біла піна крутилась в обметах нижче каміння.

— Це й є перша звістка про пороги, — сказав лоцман, сивий Тодось Петрович, що знає шлях від Кременчука до Дніпропетровського як свої п'ять пальців та що на згадку про Січ носить, пестить козацькі, запорізькі вуса.

І тоді в кают-компанії почали розмовляти про пороги. Адже пароплав „Київ“ пройде пороги в останній раз. Незабаром гатки на Дніпрельстані не дадуть переходити пороги, бо й не буде їх.

Схилилися всі над мапою Дніпра, а начальник водшляхів розповідав:

— Мені доводиться за останні роки третій раз переходити пароплавом пороги. Року 1926 був на „Переяславі“, 1927 — на „Комуністі“, а це востаннє на „Киеві“ ще раз проїду. І завжди навколо цього переходу багато розмов, багато про це пишуть. Торік до того дійшло, що в Кременчуці, коли їхали до порогів, ми в московській „Правді“ читали такі речі про пороги, такі вигадки про „вовчі зуби“, що їх варто хіба дітям казати. Мовляв, перехід через пороги — то така страшна річ, така небезпека, що й... чи й треба говорити, коли найбільше „труса святкують“ ті, кому про цей перехід писати належить...

Мені й моєму товаришеві, теж кореспондентові, довелося почервоніти та поглянути за вікно кают-компанії, де дощ розчісував гребінчиками білі баранчики під гострим променем лихтаря на чардаку.

— Невже так кореспонденти брешуть? Є ж поети...

— Я не хочу цього казати. Але правда, що коли перехід через пороги не є велика подія для широких мас, то ваш брат створив сам мільйони перешкод, сам їх усуває, хвилюється, коли того зовсім не треба робити.

— А... Ненаситець? Пекло? Це ж страхіття!

... яке „Переяслав“ пройшов за дві хвилині.

— А Сурський, Звонецький, Волжиський?..

— „Комуніст“ їх пройшов повною ходою.

— То, зрештою, ще січовики... Козацький шлях?!

— Легенда... Годі писати про Дніпро казки, годі пісні складати про пороги, не посилайтеся на козаків, не бентежте їх пам'яті. Вже немає сили порогів, кожен камінчик люди там вивчили, поріг, обмет знають. Нам заваджає хіба те, що ми дивимося на пороги, як на якусь стихійну силу... Але будують Дніпрельстан, вмирає легенда, і народжується дійсність нова, що нагадає казку.

Крізь вікно кают-компанії червонуватим полум'ям заліза почало блищати небо над заводами Дзержинського в Кам'янському. Немов велика заграва пожежі, на хмари лягли відблиски від чавуну, що біжить із домен. Коли вийшли на чардаки, то вухо кожного з нас почуло, як у тиші ночі після дощу весняного, під подувом легенького вітерця, співають домни своєї пісні, б'ють дзвоники, риплять вагонетки на рейках.

„Київ“ гострим носом різав воду. Той „Київ“, що колись уже був раз на долішньому Дніпрі, що пройшов угору пороги, що на ньому їздив „Фредерикс Миколин“, що кілька років стояв на консервації, а тепер їде до Ростова.

І знов у кают-компанії низько схилилися голови над мапою долішнього Дніпра та порогів.

Другого дня вранці „Київ“ стояв біля Дніпропетровського, з пароплава на берег і назад сновигали лоцмани з Кам'янки, а кореспондентська допитливість погнала нас до єдиного на півдні музею Запорізької старовини, до музею Поля, де тепер працює Яворницький.

— Це той Яворницький, що написав „Історію Запорізьких козаків“, що знає колишню Січ, як свою хату, та пішки пройшов Таврію, Херсонщину, Дніпропетровщину. На нього поглянути тільки, то й то легенда. То ж чоловік, що думкою своєю проріс у товщу минулого...

І справді Яворницький на порозі музею, де стоїть три десятки камінних баб, за містом зустрів нас привітно, по-

глянув гострим оком крізь скло синіх окулярів та й повів по кімнатах музею.

Дніпропетровський музей — скарбниця для історика, для дослідника минулого. Тендітні вироби з грецьких колоній, слонова кістка з Китаю, порцеляна, фаянс, кришталь найкращих заводів Веджвуду, Саксона, Італії, мрамур із Полтеї, гроші всіх часів і народів, автографи Вільгельма II і поруч Шевченка, жилетка Гоголя й шаблюка одного з татарських ханів — хаотично лежать у кімнатах музею.

Але запорізький відділ музею, музей Січі — то найкращий і найповніший відділ, єдиний в СРСР. Щоб створити все це, Яворницькому треба було прожити багато років (тепер йому 84), треба було пішки обходити всі скелі над порогами, треба було вивчити Хортицю, затоки, пороги, острови.

Збірка козацьких гармат, пістолів, рушниць та шаблук докладно розповідає про часи Січі Запорізької, про войовничу вдачу козаків, що не знали батька-матері, дружини, а знали Великий Луг, Хортицю, долішній Дніпро. А поруч шаблюки, гармати ворогів їх. Коли б то прочитати напис на турецькій шаблюці, мабуть, вона розказала б про Царгород, про Босфор, про Смірну, Яфу. Але шаблюка мовчить і срібло її держална мало що говорить крізь мереживо століть.

Ще менш промовляє до нас кістяк, що виблискує щелепами, світить ребрами, кістяк коня поруч, золоті бляшки та залізни.

Важко дізнатись, які на колір очі були у власника їх, як вони і перед яким ворогом блищали, хто смертельним важким, залізним ударом розтרוшив черепа. І які думки були в мозку, що витік змішаний із кров'ю крізь дірку в черепі. Може то скіт, може сармат, може печеніг, а може й козак запорізький. Немає ознак, немає у могилі речей хатнього вжитку, а тому й напис на склі, під яким кістяк:

— Могила вояка.

Клейноди, образи з церков, пудові євангелії в сріблених, позолочених оправах, свячені ножі, кіпарисові хрести й образи, де богородиця, як дівка закосичена, а кругом неї апо-

столи з запорізькими оселедцями, крісло кошового з січової церкви,—це вже більш промовляє, каже, як жили запорожці, чим пили, де днювали, де ночували, з ким ворогували й чим голови трошили ворожі в ім'я бога та своєї волі.

І Яворницький, директор музею, ходить та обережно пальцями речей торкається, немов то святі — коло їх мовчки, не дихай.

Чумацький віз, ярмо, залози, човен із Січі, пляшка горілки — оковитої з могили.

— Викопали на Хортиці, чарку покуштували, а цю на печать... нехай стоїть.

— А яка на смак запорізька?

— Добра.

— Міцна?

— Ого... Хіба вони пили плоху.

Поруч із пляшкою запорізької горілки стоїть „сотка“ нашої.

— А це на що?

— Нехай порівняють.

Що ж робити, коли „Запорізький батько“ до безтяму любить Січ.

Виходимо з музею.

— Бачили?

— Та... Бачив.

— Оце вона легенда. А не пороги.

Кожен, хто відвідує пороги, кому півроку сниться Ненаситець, хто уявляє козацький хід, як вузький рівчак, де камінь на камені, а вода під водою, — коли побачить і Ненаситця, і Козацький хід, — аж поки помре, з захопленням розповідатиме про „бурхливі хвилі“ й „кам'яні скелі“, „нерівне дно — пороги“. Згадуватиме він сивоусих лоцманів, що на воді, мов птахи, перелітають дубами пороги, носять двадцятиметрові штани з матнею до землі, курять люльки, згадують часи козацькі... ну, хоч куди — справжні запорожці.

Мені дуже кортіло побачити хоч одного з тих лоцманів, поговорити з ним, вивчити їх звичаї. Але так само, як легенда — вивчена тепер сила порогів, — так і легенда лоцман сивоусий. Його спритності ніхто не заперече, його знання —

його перемога, але ця спритність, ці знання — то вже жорстоке слово нашої дійсності: аж суворі та черстві своєю реальністю.

Два пароплави: „Переяслав“ та „Комуніст“ вів лоцман С. С. Коваленко. Але тепер, коли прийшов „Київ“, яскраво виявилось, чим та як живуть лоцмани. Умовитися про спуск прийшло дві команди лоцманів: Коваленка й Большака. Одні пропонували спустити пароплав за 550 карб., гарантували спуск усім майном, давали підписку про це. Другі поступалися ціною. Матеріальна заінтересованість, гроші — перемогли все. Найбільше зважив папірець, із змістом якого варто познайомитися кожному.

— У с. Лоцманській Кам'янці, Дніпропетровської округи, організовано трудову артіль „Дніпролоцман“, що провадить перевіз екскурсантів та різного транспорту через Дніпрові пороги на Дніпрельстан. До артілі входять кращі сили лоцманів, що мають 30-річний стаж праці на порогах Дніпра.

— Громадяни. Артіль до ваших послуг.

Але на цьому не зупиняється лоцман, нові часи владно кажуть своє, і він промовляє новими словами.

— Щоб найкраще скористувати відпускний літній час, спішіть до найкращого місця відпочинку — веселих хвиль Дніпра, з його чарівною природною красою: порогами, скелями та зеленими островами, багатим історичним минулим, що в недалекому майбутньому робітничою рукою культурного творця перетвориться на іншу красу й пісню електромашин світового велетня Дніпрельстану.

Така тепер лебедина пісня лоцманів.

Ось чому далі написано в відозві лоцманів:

— Ціни за проїзд — від 1 червінця до 1 карб. з члена профспілки, з інших по згоді.

Гарно жити лоцманові, добрі заробітки має лоцман I статті, що їде, вивчивши лігво Дніпрове, але ремствує, пручається лоцман II статті, що звик їхати „козацьким ходом“ — навмання.

Цілу ніч лаштують лоцман Большак (лоцман I статті), Козинець та Требяк із своєю командою (19 чоловіка) стерно

на кормі пароплава. Роблять постіль — широкий поміст, щоб по ньому ходити, до стерна чіпляють мотузки-дзвоники, а саме стерно лягає в дубові кочети, залізом кочети заковують.

І коли сонце починає впливати з-за Великого Лугу, від приплаву рушає пароплав. Лоцман — на палубі, команда біля стерна, кам'яні береги розступаються перед пароплавом, а холодна вранішня вода підставляє свої груди.

Але де ж лірика поетів? Де оспівані й записані звичай лоцманські, де оте „прощання“, „отче наш“, білі полотняні сорочки, чиста білизна, яку, немов на смерть, одягали колись лоцмани перед порогами?

Навіть коли пароплав минає Лоцманську Кам'янку і гудок прощається з порожнім селом, ніхто не виходить із хат, і не на село поглядають лоцмани, а вперед, де весняна повідь затопила Кодацький поріг.

Минаємо Ямбург — німецьке село. Кірха гострим шпилем стоїть між горами, біліють хатки стінами й червоніють черпицею дахів, на горі пасуться отари овець.

— Прямо виром ідемо.

— А де ж каміння?

— Як наїдемо, то намацаємо.

Повною ходою йде пароплав Кодацьким, Сурським порогом. Не ворухнеться, не здригнеться, немов ніяких порогів немає.

— 51 паску з'їв, — каже лоцман Большак, — ходовим виром не помилюся.

Табуни качок здіймаються в берегах, тікають від пароплава.

— Пух, пір'я й м'ясо.

Камінь за каменем, забора за заборою. Безів, Чугунний, Кулики, Плоський, Багатир, Череха.

— Ось тут колись зійшлися два багатирі. Наш і чужий. Наш як шпурнув каменем — Дніпро перекинув, а їх — ні... так і лежать вони.

Село Волоське, Майорка. Плавкий камінь — з одного боку. Чорний — із другого. Між ними — Звонецький поріг. І знов

спокійно минає пароплав поріг. Тільки на хвилину здригнулося його тіло.

Швидше й швидше йде пароплав. Он уже грають буруни на Ненаситці, в так званому пеклі. Ось уже ближче він. Большак гукає:

— До стерна! Готуйсь!

Але й без того напоготові команда, в руках — дзвінки, старіші спереду, за стерном. Не стугонить Ненаситець, а воркує між камінням, між скелями. І воркування те таки грізне, бо камінь ворухиться.

— Пильнуй!

Гострим носом вривається пароплав у вир, кромсає хвилі високі, а вони немов намагаються ковтнути його, в поцілунках своїх на бік хилять, на другий. І танцюють біляві кругом, бризки розсипають.

— На вас!

— На себе!!!

— На вас... На вас...

Слухняне стерно, воно ліворуч — пароплав праворуч, праворуч — ліворуч.

— На вас!!! На себе!!!

Поруч — пояс корковий. Невже доведеться?

Пароплав хилиться.

— На вас!

На береги ніколи дивитися. Але знаю, що немов у кіні вони.

І враз тиша. Позад нас — білі буруни, піна наздогонить нас, але пароплав ріже спокійну воду Дніпрову...

— Поздоровляю, — каже Большак. Корковий пояс тріпоче на вітрі.

Далі, коли минаємо Волжиський, Будилівський, Лишний пороги і підходимо до Розбійника, вже співає кочегар у машині:

Ми пошлі козацьким ходом
да совецьким пароходом...

Минаємо села, знов забори, каміння, високі скелі, швидкі, але не страшні для лоцмана пороги, підходимо до Кічкаського мосту.

Лоцмани зранку нічого не їли й тепер снідають. А один каже:

— Ловкість рук и только...

Мабуть, справді так. Пароплав „Київ“ останній раз пройшов пороги й зникла гарна, але остання легенда про пороги.

Кічкас.

Перед очима Кічкас. Вісім тисяч робітників невтомно працюють, вісім тисяч душ розбивають важкими молотами граніт, пиляють дерево, копають землю, в надра землі пнуться, зупиняють Дніпро.

Немов казка. Незабаром ось тут, де сьогодні веселі хатки німців-колоністів під червоною черепицею вишикувались, де пастух вранці пасе отару та весело виспіває, де камінь гострими спичками подзюбав-поклював землю, де колись ходили запорожці під серпанком ночі, де половець, мов злодій, високим очеретом ліз до ворожої хати, де камінь, вода та небо.

— Там незабаром буде Дніпрельстан, висока гатка перереже впоперек Дніпро, зупинить воду, рівно та спокійно почне роботу машина-переможець, казка перетвориться в дійсність.

І коли почне роботу Великий Дніпрельстан, коли вода в Дніпрі підійметься немало-небагато на 37 метрів, тоді те місце, де сьогодні невтомно працюють вісім тисяч робітників,—

— Кічкас залле водою, не буде Кічкасу.

Кічкас зникне, згадка за нього тільки буде жити. Натомість буде жити Дніпрельстан.

Вище Кічкасу — міст.

На правому боці Дніпра — камінь і на лівому теж навис камінь над водою, сірий, ніздрястий вапняк, високі скелі кладуть м'які відбитки на воду.

А від берега до берега — міст. Мало таких мостів є й на Україні і в СРСР.

Вип'явся він щонайвище над Дніпром, одним кінцем за кам'яні скелі одного берега зачепився, другим — за другий... І здається, що весь міст висить у повітрі.

Іти мостом страшно. Внизу, глибоко в кам'яному лігві грає Дніпро; човни, мов машкара, повзуть вниз; рибалки, як мухи, з удками сидять на сідалках над водою... низько-низько.

Сам міст — двоповерховий. Вгорі — поїзди, внизу кіньми їдуть і на батьківських їдуть.

Коли збудують Дніпрельстан, тоді вода підійметься аж до першого поверху моста. Де сьогодні ходять люди, там захлюпоче-зашелестить вода.

Щоб якось використати цей міст, щоб він не загинув, його мають чи розібрати, чи розтопити.

Знов не буде згадки про цей міст, забудуть за нього нащадки наші...

Ні, не забудуть. Цього моста забути не можна.

Звідси, 1919 року, впали в Дніпро три ешельони зі зброєю та пораненими.

Глибоко на дні все лежить. Залізна зброя придушила твердо обмиті Дніпровою водою білі кісті.

Три ешельони людей тут загинуло.

Людей...

Краєвид з Кічкаського мосту гарний. Нижче на Дніпрі пристань, а біля неї метушливий пароплав „Труд“, позаду пристані стоїть пароплав „Переяслав“, що навесні 1927 року перейшов пороги, а ще нижче землесмок біля скелі „Багатир“ смочче пісок та через довгі труби плюється ними аж на берег.

Дніпро вниз збігає, повз Кічкас, повз острів Хортицю, повз село Возвесенське, повз Запоріжжя. Збігає на південь, до Чорного моря.

Вередливий тут Дніпро, мов мала дитина. Як притомились хвилі на порогах, то тут він спочиває. Тече рівно — скеля. Завертає праворуч — знов скеля. Завертає ліворуч — знов забора, камінь...

Так і мережить, немов дівчина хрестиками сорочку гаптує.

А Кічкас — над Дніпром.

Внизу, на тому місці, що його колись вода залле, старий Кічкас.

Німці - колоністи тут жили споконвіку, ні про що, крім свого власного добробуту, не дбали. Мали охайні, чисті хатки під червоною дахівкою, мали свою „Дейчше Шуле“, мали „Геноссеншафт“ (кооператив), була тут виробня, на великому камені серед містечка щороку помічали, куди вода в повідь сягає, молились своєю німецькому богові німці й казали, що.

— Гот міт унс (бог, мовляв, з нами).

Звикли німці до спокою, до тиші, а тут приїхало аж вісім тисяч робітників, та ще не абияких робітників, а „почесних“, з Волховбуду, Шатурки, що звикли не спати, звикли добре працювати, що вкривають тіло своє на ніч стружками від дерева, а під голову кладуть сокиру й молот.

То люди зайшли. Від далекого Сибіру, від Росії, від Кубані. Молоді, старі, жонаті, парубки. Будують Дніпрельстан і заробляють. Пересічний заробіток робітника—3 карб. на добу.

Житлова криза, робота на стороні, далеко від рідної хати—ніщо не зупиняє робітника.

Де колись була виробня місцевого купця—там сьогодні інтернат робітників. Чотириповерховий будинок перетворили на справжню касарню.

Дерев'яні ліжка, під ліжками пилки, сокири, гемблі, а в куточках—жонаті із жінками своїми за тоненькою завісою полотняною.

Весело увечері в касарні цій. Пахощі соснового дерева, пахощі заліза, тихі розмови, поважна пісня. Жодного п'яного, нема лайки, бійки.

— На Дніпрельстані горілки не п'ють—тут працюють.

І справді, ні горілки, ні пива крамниці не продають. Торгувати цим тут заборонено.

Аж поки збудуємо Дніпрельстан.

Співають грабарі вночі, над Дніпром, коли тихо все крутом, немов у степу, і тільки гомін Кічкаської електро-станції та мерехтіння ламп на високому мості кажуть про те, що незабаром не буде тут степу, не буде порогів.

Сидять грабарі біля вогнища, а воно червоними язиками лиже небо й купається у воді Дніпровій, згадують грабарі Шевченківщину, Золотонощину, Переяславщину, Прилуччину, звідки вони сюди приїхали.

Після довгого робітного дня, коли притомляться руки й спина, полотняна сорочка наскрізь потом пройде, після пекучого сонця й вітру з Дніпра — добре спочиває робітник. Нема співів, міцно сплять робітники, щоб рано знов бадьоро до роботи стати.

Сон грабаря, як липнева ніч. Ліг, полежав, чи спав, чи може тільки подумав, а вже ніч проминула, вже полотні схід. Сімсот грабарів до роботи встають, і не тільки грабарі, а ще тисячі робітників.

Хоч і коротка ніч, але на Дніпрельстані жодної хвилини не буває, щоб усі спочивали. Дніпрельстан і вночі не спить, робота не зупиняється. До самого ранку блимають сині лампочки в управі головного інженера, цокотять рахівниці, числа мережать шматки білого паперу, шикуються числа в рядочки, збігаються, розбігаються, розповідають, як іде робота на будівництві, які досягнення є, які помилки треба виправити.

Нижче схиляється над столом головний інженер у своїй кімнаті, поруч із ним пульс життя б'ється в інших кімнатах, сторінку за сторінкою інженер переглядає, до чисел придивляється, їм у очі зазирає. Аж до ранку цокотять рахівниці в управі головного інженера — тут не сплять.

І чудо роблять люди. Де сьогодні був глибокий яр, чорторії, глибокі безодні, там завтра, після роботи грабарської, ляже земля, засипле, загатить яри, безодні, чорторії, а ще за день ляжуть там рейки, пройде поїзд, заголосить над кручами.

Американець Купер, що консультував будівництво, довго дивився, як працюють грабарі, і сказав головному інженерові Дніпрельстану:

— У нас є так звана американська техніка. У нас є машини. Є все потрібне. Але далеко нашим машинам і нашій техніці до оцих робочих рук, до техніки грабарів.

З високої кручі дивився Купер, як грабарі засипають яри і руйнують гори, додав:

— Вони все переможуть... І Дніпрельстан збудують.

Дніпрельстан.

• Пароплав „Київ“ перейшов пороги, розвіяв чари про силу лоцманів і про силу води й під Кічкаським мостом іде до Дніпрельстану. Не тільки на горішньому Дніпрі, а й тут буяє повідь. Ворушить вона каміння, а від високих скель лівого берега тінь мережить Дніпро. За півверстви видно— на високій скелі, біля самого мосту, одчайдушний екскурсант, важачи життям, вивів там, куди звичайній людині не дістатись:

— Ура.

Трохи нижче й по боках написи:

— Здесь были Оля и Ваня.

— Привет Днепрострою. 12 червня 1927 года.

— Нехай живе УРСР. 7 квітня 1928 року.

Червоні та білі літери, які понаписували Олі, Каті, Вані та Степани, нагадують про тих, що здалека йшли сюди поглянути на пороги, на будівництво Дніпрельстану й знов пороз'їжджались у всі боки.

Внизу під камінням, біля самої води, над виром стоять селяни з Вознесенського—рибу підсаками ловлять. Гарну рибу—судака, в'язя, фунтів по 5, по 10. Витягне підсаку дядько з води, а там борсає судачок, їжачиться та червоні зябри показує.

Праворуч на горі селище робітників, що працюють на Дніпрельстані. Кажуть, що коли літаком підійнятися над Дніпрельстаном, то все будівництво згори нагадує обрисами серп та молот. З вікон пароплава не видно серпа й молота, але видно, що зробив молот у робітничих руках. Он високий будинок контори головного інженера, в якому скла більше, ніж заліза, каменю та бетону; прозорий будинок—скляний. Далі—червоні з черепиці дахи робітничого селища, театр, оркестріон, висока водогінна башта, тартак, їдальня.

Між Дніпром та новим Дніпрельстаном — старий Кічкас. Веселі хатки німців-колоністів, видно здалік, як дітки бавляться на березі, водою бризкаються.

Далі йде пароплав. Уже далеко позад нас Кічкаський міст. Попереду:

— Тут був колись, коли ще їздили „з варяг у греки“, Крарійський перевіз. Зупиняли тут варяги човни свої, спочивали після важкого шляху через пороги, щоб із новими силами їхати далі.

Там, де може й був колись Крарійський перевіз, чомусь тепер вода пінявиться більше, ніж кругом, білі баранчики піною виграють, і вода вниз спадає.

— Що це?

— Де?

— А он попереду буруни.

— То — гатка. Мало не весь Дніпро скринями з камінням загородили й тільки посередині вузький шлях для води. Вода спадає вниз, через скрині та шалено виграє вузьким фарватером.

— Які високі хвилі, немов поріг.

— А так. Ось проїхали ми 9 порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець — дід-поріг, Вольниговський — онук, Будилівський, Лишний та Вільний. А тепер, коли загородили Дніпро, тут, де гатка — новий поріг і він страшніший за всіх. Це десятий поріг. Нема тут каміння, але коли раніш околишні села в низьку воду чули тільки стогін порогів, чули, як важко падає вода в Ненаситці, то тепер вони побачать, яка то велика сила порогів, особливо, коли всі дев'ять затопити, а дати життя новому десятому порогові.

Дужче заграли буруни, почули всі, як падає вода із скрині униз, здригнувся пароплав, потягло його в вузьку прогалину між двома гатками, а там хвилі білими бризками піни покропили пароплав — на щасливу дорогу далі.

Напружуючись, немов у корчах, крутив керманіч стерно, роздратовано командир гукав до машиніста, а хвилі нового порога, немов іграшкою, бавилися пароплавам.

— Ось де він — десятий поріг, — промовив командир, коли пароплав вийшов на тиховіддя.

Який буде Дніпрельстан?

Людські руки й машини щось дивне тут, біля Кічкасу, спорудять. Від берега до берега ляже гатка, переріже Дніпро, шлях йому заступить. Завередує старий Дніпро, запінявиться, спробує на гатку наступати, але гатка з каменю та заліза владно скаже Дніпрові:

— Ні, голубе... годі шуткувати!

Зупиниться Дніпро — замислиться. Відчинять загородки з правого берега гатки, де була „Скеля любови“, відчинять шлях воді. Завіє вода, зарежоче, що волю знайшла. Заграє вона повз гатку, але шлях їй заступлять великі колеса турбін, на мільйони скалок розсиплеться вода, заворушаться колеса й буде...

... Буде урочистий момент. Від Дніпрельстану в усі боки струми електрики побіжать і десь далеко, в степах, у далеких містах, у селах, на хуторах, де одвічні горіли каганці, — там запаляться ляmpi, заревуть машини.

То чуючи це і знаючи, що сьогодні помирає стара краса порогів, і народжується нова краса залізного віку — до Дніпрельстану щодня їдуть екскурсії. В управі головного інженера кажуть:

— Не страшно, що цілих п'ять років доведеться будувати Дніпрельстан. Але страшно, що довгі п'ять років доведеться приймати екскурсантів, їм все пояснювати, про все розповідати.

Сила Дніпрельстанова в тому, що хто читає книгу його життя сьогодні, бачить нові сторінки, яких не було вчора.

Ще недавно почали роботи на Дніпрельстані. Прийшли сюди з Шатурки, з Волховбуду, прийшли кияни, полтавчани, ночували й днювали під небом, у короткі ночі вивчали біг зір. Сперечалися шатурці з волховбудівцями, але не зважаючи на сварки, Дніпрельстан ріс, скриня за скринєю лягала в воду, все будівництво вимережили колії залізниці, телеграфні й телефонні магістралі зв'язали Дніпрельстан із промисловими центрами.

Тільки за один рік збудували основу гатки. Марно не пропадає жодна година. Будівництво має свій плян, і цей плян виконують дуже ретельно, без запізнення. Тільки за рік поставили будинок головного інженера, театр, тартак, будують цементний завод.

Для гатки, для вулиць робітничого селища та для інших робіт треба було мати багато каміння. Привозити його зда-лік не доводилося, бо кругом — і на островах Хортицьких, і на берегах Дніпрельстану, каменю аби встигав рубати. Високо над водою випиналася „Скеля Любови“, „Багатир“. І, щоб задовольнити потреби в камені, почали розробляти поклади каменю, рвати скелі, вирівнювати берег. Щоб рвати скелі, розробляти кар'єри, трощити камінь, треба було мати десятки й сотні тонн динаміту чи інших вибухових речовин. Ці речовини коштують дуже багато, й робота з ними небезпечна, страшна.

Тоді збудували два заводи рідкого повітря й тому, хто побуває на заводі, доведеться ще раз дивуватись, що може зробити техніка та людський розум. Аджеж яку високорозвинену техніку треба мати, щоб те повітря, яким ми ди-хаємо, яке, немов без ваги нас оточує, в складних машинах перетворити на рідину, що має властивості динаміту.

Зовні заводи рідкого повітря — звичайний невеличкий будинок. Але всередині там іде складна робота. Рури всмок-тують у циліндер повітря, а там його „чистять“ — від вугле-кислого газу та в компресорі тиснуть до 2 атм. Потім охолоджують у змійовику й знов тиснуть до 12 атм. Біля оцих циліндрів-змійовиків ходять звичайні люди. У кожного на руках мозолі, засмальцьовані пальці, якимось чудно розу-міти, що за допомогою оцих рук у мідяному тілі циліндрів та змійовиків відбуваються складні процеси, тиснуть повітря... Новий циліндер — 50 атм. Гріють повітря, пускають до но-вого змійовика, охолоджують, і вже нове тиснення — 200 атм.

Отак у цих варіаціях, у переходах з циліндра до змійо-вика, із змійовика до циліндра, у нагріванні та в остуджу-ванні, полягає весь процес. Повітря сушать, у новому ци-ліндрі його розріджують, звільняючи потенціяльне тепло.

Знову охолоджують до 180° і вже повітря, як рідина, лягає в мисочки. Але ще в повітрі є непотрібна річ — азот. Його відокремлюють від кисню та видувають, а рідкий кисень із мисочок переливають у бальони.

За недовгий час повітря, яким ви дихали на вулиці, якого ви не відчували, вже перед вами в кухлі чи мисочці й ви бачите, як воно кипить там, схиляєтесь над кухлем, пробуєте дихати, відчуваєте, яке чисте, міцне та поживне те повітря, розумієте, що однієї чарки того повітря вам вистачило б на довгий час.

— Ось чим ми дихаємо. Водичкою, — жартує робітник заводу. — Бачте, як кипить.

Він бере клаптик паперу, обмочує його в рідке повітря, кидає на підлогу. Папірець розсипається, немов бурулька льоду, на дрібні скалки.

У другому приміщенні ліплять із пропускнуго паперу патрони та набивають їх сажею з нафти. Оцей патрон, залитий рідким повітрям, у дірці, що її роблять пневматичними свердлами, коли його запалити, робиться вибуховою речовиною, сильнішою за динаміт.

На скелях за Дніпрельстаном, над островом Хортицею, проти Крісла Катерини пневматичні свердла колувають, їдять твердий камінь. Держално — в груді. Рурка до машини. Свердло до каменя, глибше й глибше в'їдається свердло в камінь, аж парує поблизу, мишачими норами мережать камінні скелі. А тоді в кожній дірочці робить свою справу рідке повітря. Далеко падають у Дніпро шматки каменя.

— Галки летять.

Дзвонить дзвін, трубить хтось у ріжок, а над скелею, де рвуть каміння, червоний прапор, що далеко промовляє:

— Стережись.

Цілий день тільки й чути:

— Гу-гу-у-уррр.

Немов грім далеко. Так гуркотіли степи, коли громадянська війна йшла. Стояла нижче Кічкасу над Дніпром „Скеля Любови“. Прийшли інженери, скелю оглянули, кругом обдивились, дірочки в скелі пробрили, нашпигували її вибуховими

речовинами, як добра господиня салом заячину, шнури від скелі в усі боки потягнули, запалили, довго тліли вони й смалятиною кругом віддавало. Нараз захиталася скеля, заревло щось, розкололось у повітрі, і зникла „Скеля Любови“.

Була скеля — лишилася згадка про „Скелю Любови“.

А Дніпрельстан далі говорить:

— Треба Дніпро гатити. Треба йому шлях заступити, треба до Дніпра кам'яні шляхи покласти, каменю дай...

Пішли інженери до другої скелі, до найкращої скелі — Багатиря. Довго біля неї ворожили, вимірювали та записували щось до своїх книжечок, а тоді...

— Упав Багатир, бо нема такого багатиря, що проти людської сили встояв би. Сто пудів динаміту розтрощили скелю.

Спорудять гатку — вода на 37 метрів вгору підійметься, затопить села над Дніпром: Військове, Звонецьке, Волоське, Ямбург, Кайдаки, Мандриківку... 21 село вода залле. 2300 дворищ, де тепер господарюють, де стоять хатки, садочки, — зникнуть під водою. Вода залле сто тисяч гектарів землі. Покинуть селяни місце, де народились їх батьки-діди, підуть на нові простори, збудують нові хати й нові садочки викохають. У степу земля краща, ніж тут, над Дніпром, і через те селяни охоче кидають батьківське-дідівське майно, йдуть у степ.

За Кічкасом на горі, високо над Дніпром вже виблискують червоними дахівками нові хатки переселенців „від низу“. Поглянути на ці хатки, на робітниче селище, де виростають нові й нові будівлі, де на високій горі копають став, щоб замочувати взимку в ньому дерево, поглянути на сотні навантажених вагонів, що рясно заснували всі колії кругом Кічкасу, прислухатись до музики тартака, брязкоту сокир, гуркоту молотів, впірнути в пилюку — моторошно стає. Напочатку здається, що тут нема керівної руки, але коли до всього додивитись, то видно, що всією роботою, всім будівництвом керує добре обізнаний зі справою персонал — є потрібні інженери, є ті люди, що мають добрі знання.

На будівництві пересічно працює 10.000 чоловіка. Кожному з них треба харчуватися й досвід перших років, коли робіт-

ники харчувалися в їдальнях Нархарчу, довів, що треба більше уваги звернути на справу робітничого харчування. Ось через що за недовгий час проти будинку контори головного інженера виріс новий будинок — робітнича їдальня.

Кожен із нас любить смачно попоїсти, любить гарненький борщик чи січеники, й разом з тим кожний кривиться, як середина на п'ятницю, коли його запросити до кухні, де січуть м'ясо для смачної страви, кришать городину на борщ, готують обіди.

— Пху... кухня.

Але лютий ворог кухні, коли завести його до кухні нової їдальні Дніпрельстану, буде довго там ходити, до всього додивлятися, бо наші поняття про бруд, чад, сморід кухні ніяк не можна прикласти до кухні Дніпрельстану.

До їдальні не можна зайти, не помивши рук, не скинувши брудного одягу, в залі багато світла, скляна стеля, зручні стільці та лави, а в одній із стін велетні-вентилятори весь час подають до залі свіже повітря. На кухні стоять рівно один за одним, немов червоноармійці на муштрі, сім ніклевих казанів. У кожному з них 600 літрів. У сімох казанах можна зварити 4.200 літрів страви. Коли варити борщ, то сім казанів дадуть 10.000 порцій.

Але не тільки борщ готуватимуть тут. Поруч — плити, щоб смажити м'ясо, ролю вогню в цій кухні зведено до найменшого. Все робить пара та електрика. Мало рукам роботи, бо все роблять машини. Є машини кришити овочі, мити й чистити картоплю, обмивати м'ясо тощо. Навіть посуд не доводиться мити руками. Треба тільки брудну миску вставити у віконце машини й миска з другого боку після пари, води, дезинфекції, сушіння, виходить чистенькою, сухою. Їдальня на Дніпрельстані то є перша в СРСР.

За Кічкасом над Дніпром — мрячка. Ще й не осінь, а дрібний дощик моросить із неба. За Кічкасом — люди в землі риються, мов кроти. Розкопують могили, пересівають землю, до кожної грудочки додивляються, мов би кожен шматочок землі вогкої — золото. Рискалі в землю вриваються, небо дощиком кропить.

Пройде кілька років — зникне Кічкас, зникнуть всі історичні місця, все буде глибоко під водою. Ось чому хоч і важко землю копати, на те не зважають дослідники минулого, розкопують могили, нишпорять навкруги, до щілин у камені додивляються, вивчають їх. Треба все зберегти, щоб прийдешнім поколінням все це розказати, щоб не ремствував ніхто, що під водою зникли навіки коштовні пам'ятки минулого.

Щедро земля та камінь дослідникам за роботу платить. Розкопали могилу, що належить до часів скітів та сарматів (VII ст. до нашої ери), розкопали могилу часів спижевого віку. В одній могилі знайшли кістяки мерців у кам'яних трунах, чого ніколи не знаходили на півдні. Серед Дніпра на скелі, що має назву Середній Стіг, знайшли житло дикуна. Тут же й добре оздоблені вироби із каменю, кістки риби та скотини, чим він харчувався, битий орнаментований посуд.

Це — пам'ятки минулих часів. Зникнуть ці пам'ятки, зникне місце, де їх знайдено, тільки череп'я, кістки, шматки спижу будуть німими пам'ятниками давніх часів, рівно стануть на полицях музею. А на тому місці, де знайшли оті кремінчики, на місці розкопаних могил, на місці давніх поховань скітів-сарматів виросте новий пам'ятник, і цей пам'ятник не буде німим, він голосно промовлятиме своєю силою, він до життя погукає заводи, він дасть життя нивам, мідними жилами він піде й до селянської й до робочої хати. Ім'я тому пам'ятникові — Дніпрельстан.

Уночі з Хортиці, де ночуємо ми, погляну на Дніпрельстан.

— Блищить.

— Ні... Горить. Це ж море вогню.

На Дніпрі червоні вогники, де колись був Крарійський перевіз, а тепер будують гатку Дніпрельстану.

Зорі горять на небі. Одні гаснуть, другі народжуються. І де потухла зоря Крарійського перевозу, там сяє нова зоря, зоря Дніпрельстану, перша вранішня зірка соціалізму.

Гуде камінь під руками робітників третьої зміни.

Не раз, не два доводилося мені чути про Хортицю. Знав я, що так прозивається острів нижче порогів за Кічкасом, острів, на якому жили запорожці, оточили його авреолею мучеництва, боротьби за „віру православну“ проти нехристів-бусурменів.

Завідувач музею у Дніпропетровському біблійною мовою напутив нас, коли ми розлучалися.

— Там і досі багато старовини є. Такими нетрями доведеться проходити, де, куди не ступи, — череп, де не поглянь — козацька шабляка, куди не поткнись — гармата. Німці-колоністи розповідають, що коли пройти балками по острові — то чого тільки не доведеться побачити. Там кістка лежить із ноги людської, там зуби біліють із широкими щелепами, ось із-під піску визирають ребра — поросли вони високою травою й від часу та повітря пожовкли, немов віск.

— Надумаєш, було, ямку викопати, щоб зварити собі що, чи спекти, а тут тобі й на... цвях чи шмат заліза. Кортить квітку зірвати, — нахилився — гульк, череп людини, гнилий, трухлявий, дір'явий, а крізь дірки трава росте, а на траві квітки червоніють.

— Знов, треба сховатися у печері, біжиш туди — мідяний казан, або череп'яний горщик, або що інше.

Згадував я ці слова не раз, коли впоперек переходив острів Хортицю, а разом з тим згадував Січ, що на тому острові була. Думав багато, від чого те слово „Січ“ пішло. Не міг добрати — чи то від слова „сікти“, чи від слова „підсіка“.

Пригадував старовинні записи:

„Прошед Крарийский перевоз, русы причаливают к острову, который называется именем св. Григория. На этом острове они совершают свои жертвоприношения: там стоит огромной величины дуб. Они приносят в жертву живых птиц, также втыкают кругом стрелы, а другие кладут куски хлеба и мяса и что у кого есть по своему обыкновению“.

Ось це перший запис, перші відомості про острів Хортицю, тоді ще острів св. Григорія. Це ті слова, які записав дослідник історії на пам'ять нащадкам. Нам вони мало що кажуть.

Не легко уявити тих прапрадідів, що зупинялися на острові св. Григорія, приносили тут богові жертви свої й спокійно їхали далі.

Наші прапрадіди, як видно з цього запису, приносили в жертву не тільки птахів, а часом і собак. Мабуть, від слова „хорт“ (хорт — собака) й пішла назва острова Хортиця.

Ішли хвилини, години, дні виміряні не нашими годинниками, а струменем піску чи води, і вже далі в пізніших літописах ми здибаємо нові записи:

„Прийдоша к реце Днепру и в'идоша в море: бе бо людей тысящи и воидоша в Днепр и возведоша дороги и сташа у реки Хортице на броду у протолчи“.

Ось коли ми вперше зустрічаємо назву острова, що був батьківщиною Січі Запорізької. Аж ось коли острів св. Григорія вперше називають Хортицею.

Але ще немає згадки про Січ. Вона виникла, народилася далеко пізніше, коли вже зовсім забули шанувати пам'ять святого Григорія.

Першого каменя у фортецю Січі Запорізької заклав Дмитро Вишневецький. На Шевченківщині, на Дніпропетровщині, Київщині, Переяславщині співають:

Ой, п'є Байда мед, горілочку,
П'є не день, не два, не годиночку.

Мабуть, дослухувалися ви до слів сліпого кобзаря та уявляли, що Байда — то людина не з наших країв, або ще краще, дума про Байду — то легенда, утір віків, століть.

Більше з тим, так думали, коли чули:

Візьміть Байду ізв'яжіте,
Та й за ребро гаком
Та й почепіте...

На басах, на приструнках, у складних варіяціях струн кобзи бандурист намагався розповісти про розпач Дмитра

Вишневецького, якому в легендах та переказах дали ім'я Байди, про його пекельні муки, про його твердість.

Адже Байда казав турецькому султанові:

Твоя віра — віра невірная.

А твоя дочка — дочка негідная.

Слухав султан турецький і не дослухав пісні Байди, що й на гаку словом коверзував.

Дума—думою, пісня—піснею, а таки й справді князь Дмитро Вишневецький був основоположником Січі. Від нього народилася Січ. Коли йому року 1557 король Сігізмунд-Август відмовив дати належну нагороду, він відсахнувся Польщі та пішов служити турецькому султанові. Сігізмунд-Август дав Байді-Вишневецькому в володіння Черкаси й Канів, але... пізно було.

Жадав Байда крові, жадав війни, надумав походом іти проти Ногайсько-Кримської татарської орди, надумав запанувати на Чорноморському узбережжі.

Тоді народилася Січ, Байда — помер. Кортить знати—як? Дослухайтесь, що співає кобзар:

Візьміть Байду, ізв'яжіте.

Та й за ребро гаком почепіте.

Були віки, були люди, були звіри, а коли звірам кортіло над людьми панувати, тоді й гак був у пригоді.

Ось тепер, коли минуло кілька століть, коли ім'я Байди живе тільки в легендах та переказах, ми, повз „Крісло Катерини“, що вище Хортиці, їдемо човном, бачимо, як високо над водою вип'ялися камінні скелі, а прозора відтінь лягає на воду.

Чи живе хто на острові?

Старий дідусь-керманіч обтрушує попіл із широченних штанів, саморобом набиває люльку, креше вогонь.

— Кресь... кресь...

Нагорі, де Дніпрельстан, забули з ночі погасити електрولампи, й вони анемічно світять під сонцем, немов жаринки потухлих сірників.

— Гарний тютюн, клятий, — спльовує дідусь.

З човна чути, як поруч, на березі, в камінь грузнуть

пневматичні свердла, гуркотить поїзд на Пологи Кічкаським мостом, і жалібно стогне, піском спльовуючи, землесмок.

— Тут колись жили?

І далі з усмішкою:

— А ви ж знаєте. У нас у книжках усе записано. Мій дід казав, що року 1789 Малу та Велику Хортицю подарували німцям. Ті німці прийшли десь із чужої країни.

Справді, року 1789 острів Велику та Малу Хортицю подарували німцям, що приїхали до колишньої Росії з Данцігу.

Було їх 18 землевласників. Ось такий острів та подарували. Чи видана річ?

Недалеко й Хортиця. Праворуч — Мала. Самої тільки Великої Хортиці 25 верстов навкруги. Чом було не жити німцям-колоністам за дурничку? Чом не рільникувати?

То тільки запорожцям було так, що коли:

На низ ідуть — гроші несуть,
А знизу йдуть — то й воші б'ють.
Попід лав'ю рибу плавляють,
Під припічком горшки ставляють,
На піч добро вигружають...

Коли революція прийшла, тоді й каміння, що на сторожі законів вищої математики й опору матеріялів віки лежало,— почало ворухитися. Бо революція породила Дніпрельстан, а він розбуркав ніч електровеселками.

Такі думки-спогади розбуркував у мені дід... Сидів та спльовував, дивлячись, як розбігається слина по воді, дід.

Не сподівайтесь на мене, дідусю, бо вповодж усього острова мені кортить піти. До Запоріжжя дійду, а там човном переїду.

Дідусь знову запалює свою носогрійку — від комара та від пристріту, починає порсати веслом, щоб перемогти струмись води, що сюди, на ріжок Хортиці від гатки Дніпрельстанової хилить.

— До-б-ре, -- гукає.

І старечий крик його луною ляскотить на старих скелях.

Від ріжка-голови до кінця острова — 8 верстов. Сонце пече.

Не шелесне кругом. Тільки гадюки-мідянки, коли необережно підійти до куща, крутять червоними голівками, сичать.
— С-с... С-с-с...

Шуліка вгорі крилами вихає, звис над островом, зупинився, тільки-тільки крилами ворухить, мабуть, щось побачив унизу, додивляється, щоб каменюкою впасти згори, здобич знайти. Поспішаю туди, де шуліка зупинився, мовляв, може там зайченятко маленьке, або ж лисиця діток покинула.

Але нічого там немає. Тільки крізь піткання трави, крізь зелене мур-мереживо біла кістка блищить.

Чотири кладовища на північному боці Хортиці — в головах. Тут під землею, зовсім неглибоко, багатющий матеріал, щоб вивчити старовину. Тут — Січ Запорізька. І ці кладовища — то кладовища Січі. Тут полягали ті, що вперек усього острова покопали глибокі ретрашементи — захист від ворогів. Двадцять шанців, двадцять один редут зробили колись тут. Ніхто не знає, хто їх покопав, ніхто не знає, як їх робили. Треба було тисячами не день, не тиждень і, мабуть, не рік працювати, щоб поробити ці шанці, редуту, ретрашементи.

На Хортиці є багато згадок, пам'яток про Січ.

Січ вперше народилася на острові Хортиці і хоч згодом та й найвідомішим місцем її перебування — був Базувлук, низ Дніпра, великий луг, що розіслався берегами Дніпра за Запоріжжям, але Хортиця і сьогодні незаслуговано вважається за серце Січі.

Недавно в Старому Дніпрі проти Малої Хортиці, коли спала вода, побачили сімнадцять довгих, гарно зроблених човнів. Тільки бачили ці човни, бо прибула вода, затопила їх і ось аж до цього часу не щастить їх з води витягти, не щастить їх здобути. Навіть ніхто не знає, де ті човни лежать, крім завідувача музею в Дніпропетровському. Та коштів немає, щоб ті човни з води витягти. Так гниють, трухлявіють в воді запорозькі човни, що коли б їх здобути, були б гарним матеріалом для вивчення старовини.

У Новому Дніпрі нижче Совутиної Скелі знайшли ціле судно, навантажене кулями та ядрами. Проти гирла Куцої

Балки в Старому Дніпрі знайшли судно з гарматою, ще одно судно, криваву, іржаву, з срібним держалном шаблюку. Знайшли, але не здобули, бо судна біля Совутиної Скелі й біля Куцої Балки ще й сьогодні лежать у воді.

Кості цокотять під ногами. Колись на Хортиці, де тепер рівна гора, був великий ліс. Тепер тільки на низу, в ріжку острова, росте сокорина, лоза, верби та чагарники. А де кладовища, де руїни фортеці, — там нічого немає. Землевласники-німці про землю дбали. Вирівнювали шанці, заорювали могили, щоб і згадки про минуле не було.

Тільки балок на Хортиці не здолати землею засипати. Музичина, Генералка, Дубова, Совутина, Шанцева, Липова, Гримучина, Наумова, Широка, Кортенівська, Корнієва, Сапожникова — ті балки ще й сьогодні вимережили острів.

Коли не здолали тих балок, ярів, байраків раніше засипати німці, щоб збільшити свої земельні маєтки, то тепер наїхали грабарі, мурашником заворушився острів, і вже останні дні доживає він, чує свою неминучу смерть.

Праворуч від Хортиці — острів Мала Хортиця (колонія Канцерівка). На тому острові Дмитро Вишневецький збудував фортецю, двічі відбивався від кримського хана, Девлет-Герая, і ще й сьогодні історики сперечаються, де вперше засновано Січ — чи на Малій, чи на Великій Хортиці.

Потому довгі роки пустою лежала Мала Хортиця, німці скотину там випасали на траві.

А тепер, над Дніпром, і на старій — Великій і на Малій Хортиці йде робота. Від води на камінних скелях пороблено дерев'яні сходи. Вирівнюють скелі, чистять їх, шліфують, і на воду замість покручених ліній лягають рівні, геометрично правильні відбитки.

— Тут буде міст.

Сотні робітників з гострими кайлами колувають камінь, дрібні скалки в воду бризкають далеко. Де не бере кайло — там рідке повітря допомагає гарно. Пневматичні свердла глибоко вриваються в камінь, у кільки метрів роблять дірки. Над робітником — порох. Закладають у дірки патрони з са-

жею нафти, намочені в рідкому повітрі, тікає шнур від дірки, блисне електроіскра й...

Гуркотять скелі старої Хортиці, далеко-далеко летять скалки, а ті скалки не такі вже й маленькі, бо кожна багато важить, щоб уцілила кого — забувай, як прозивали, мокрого місця не знайти.

Довго круги йдуть по воді, довго камінь вапняк бульки з дна нагору пускає, а робітники далі колупають пневматичними свердлами ґрунт, нові патрони, нові й нові вибухи.

Сюдою, через острів Хортицю, пройде новий міст. Ляже він важкими фермами на природні кам'яні підпори, а ним поїзди будуть весело цокотіти. Немає старої Хортиці. Вітер розвіває могили, гробовища; сонце й вода рівняють із землею фортеці. І тільки з другого боку Хортиці, де зупиняються пароплави, що йдуть із Запоріжжя до Кічкасу, білють старі хатки. Там живуть ті, що колись купили землю у німців-колоністів.

Де були гарні будинки, маєтки дідичів, тепер будинки відпочинку. Немічні робітники й селяни тут спочивають, сил набираються.

Вище Хортиці, де Кічкас, де Вознесенське — буде висока гатка, ротори турбін закрутяться, мідяними дротами потече світло до фабрик, заводів, до селянських хат.

Уже Дніпрельстан поклав свою печать на Хортицю. Вночі над островом горять блискучі лампи, ніч над Хортицею не така темна, як колись, горить світло, падає промінь на старі могилки, що нам до них немає ніякого діла.

Вода зупиняється перед могутнім тілом гатки, почне жити Дніпрельстан, через Хортицю покладуть міст, зовсім зникне згадка про минуле, зацвіте тут електросад, збудують будинки відпочинку; спочиваючи, будуть робітники в теплі липневі ночі дивитися звідцїля, як недалеко виблискує Дніпрельстан.

Тут була Січ.
Була Хортиця.
Були німці-колоністи.
Буде,
Буде Дніпрельстан.

Біля невеликого запорізького вокзалу паровіз довгу хвилину голосить і рушає від станції. Перша зупинка за Запоріжжям — Рисаки, потім Обша, далі — Оріхів, там — Пологи і зовсім недалеко в бік — Гуляй-Поле.

Звисає вечір над полями. Перевіряє кондуктор квитки, навмисне вимовляє твердо голосівки, щоб не чути було шелестівок.

— Ва-а... виток.

— До Гуляй-Поля.

— До Гу-у-ля-ай... оля.

Жовтий засмальцьований олією паровозів, забруднений у Дніпрельстанових глинищах, із чорними плямами копалень углю чемодан самітно лежить на горішній полиці.

— Поглянути, де Махно гуляв?

— Ні, — кажу я. Соромно, ще хтось подумає, що я їду довідатися про пам'ять Махнову, хтось помислить, що я їду могилки минулого розкопувати.

— Ні, — кажу я. І кондуктор іде далі.

Вечір зазирає у вагони, спочатку нишпорить під лавами, а потім кладе кашкета з своєї кучерявої голови біля вікна вагону, сідає поруч на лаві, починає розмовляти, і коли б навіть не кортіло, вже не можна не чути тієї розмови.

Поїзд гуркотить через міст.

— Яка це станція? — хочеться мені запитати, а колеса вже відповідають:

— Же-ре-бець... Же-ре-бець...

Далі додають:

— Рі-і-чка... Рі-і-чка...

Проти мене їде мовчазний супутник із Запоріжжя. Не знаю, як з ним почати розмову. Поглядаю у вікно.

— Вам не здається, що йде дощ?

— О, ні. Теплий вечір, жита ростуть.

Сідаю замислений і розмотую пасмо моїх думок.

— Чого я їду?

Мій супутник, що допіру мовчав, починає говорити.

— Їдемо дивитися, де панував Махно.

— Цитьте, — кажу я. — Не турбуйте спокою тих, що тут їдуть. Не згадуйте його ймення. Ще й сьогодні сохне кров на шляхах, де він проходив. Тут кожне дерево чуло його мову. Мабуть, і діти тут ростуть із м'якими черепами.

— Та ні, — веселішає мій супутник. — Хто це вам сказав? Про нього, про Махна, вже давно забули, і на підвалинах, підмурках його пам'ятника збудували новий, великий пам'ятник, що зовсім не має зв'язку з Махном, хоч через його він і створений.

— Пам'ятник? сказали ви.

— Так. Але я розумію слово „пам'ятник“, як письменник Амброз Біре, що в словникові своєму так визначає його: „Пам'ятник, — каже цей письменник, — то є спорудження, призначене увічнити те, що не потребує увічнення, або що не можна увічнити“. Пам'ять Махнову не треба увічнювати...

Поїзд зупиняється. Невідома станція, що їх так багато є на шляху від Владивостока до Києва й від Архангельська до Батуму. У вагоні темно й коли ми поволі минаємо дебаркадер, вогники станції, немов іржаві плями крові, повзуть по стінах вагону.

— Станція Оріхів... Далі Пологи, пересадка на Гуляй-Поле.

Плями від вогників станції, що лягли спочинути на підлозі, неохоче зсуваються з місця й рушають до дверей. Темно у вагоні й я не бачу обличчя мого супутника.

Поїзд рушає далі, до вагону заходить гармоніст, починає перебирати голосники, додає сили басами. У вагоні порожньо й темно, але гармоніст співає, сподівається на нагороду.

Так співає сліпий:

Ой, яблучко,
не покотиться —
вже ніколи Махно
не воротиться.
Моя бочка в степу
зупинилася —
а советська власть
утвердилася.
Ой, куди не піди —

все биті дороги,
в Гуляй-Полі — совет,
а від Махна роги.

Скиглять голосники гармонії, баси ще раз повторюють
І від Махна — ро-о-ги...

— Пожертуйте сліпому. Мені колись махнівці очі випекли. Дайте на хліб.

Сліпець по вагоні ходить і до стін промовляє, бо ніхто поїздом не їде.

— Дайте, не минайте...

— Тут нікого немає.

— Ага, немає. Дайте, не минайте, та не мине вас лихая година.

І вже в другому вагоні співають голосники гармонії. А ми тим часом познайомилися з супутником, сидимо та, поки до Пологів доїдемо, розмовляємо.

— Хіба, може, пам'ятник — оцей п'яничка, що не хоче йти до жодного притулку, їде поїздом, співає, жебрачить, копійки видурює. А потім буде пити гірку, щоб заснути в Пологах до нового поїзду.

Мій супутник — з ОЗЕТ'у. Він знає все, що стосується справи переселення євреїв, знає єврейські колонії, сам працює у Запоріжжі та в Пологах.

— Тут багато колоній є?

— Кумт-зет, — каже він.

— Кум-зет? — запитую я.

Він бачить, що не розумію я єврейської мови, й додає:

— Прийдіть, погляньте. Там ви довідаєтеся не тільки, як живуть євреї на землі, але вам скажуть, як раніше євреї рільникували.

— Хіба це було коли?

І, не сподіваючись, поки мене хтось познайомить із життям євреїв у минулому, він мені розповідає:

— За царату єврейські маси були засуджені на повільну голодну смерть. Не говоритимемо про євреїв, що мали великі гроші, мали крамниці, жили в великих містах. Ні. Були маси єврейські, що, може, й торгували, але тільки водою

та повітрям, що на смітниках вишукували нікому непотрібні речі та намагалися комусь їх продати, що пили воду, а шматка хліба були жадні. І коли б ніхто за них не дбав, то ці маси померли б із голоду.

Супровідник вагону заходить і запалює свічки. За вікном річка часом під самою колією біжить, а за нею далі — Гуляйпільський степ. Станції ми минаємо, села моргають нам веселими вогниками хат — Токмачка, Білогір'я, Карлівка, хутір Інженерний.

— Року 1913 в колишній Росії з 6.000.000 євреїв — рільникувало 52.700 чоловіка, а землі вони мали — 109.248 дес.

— Невже до революції євреї мали землю?

— Виходить, що мали.

— Ви так гарно знаєте, скільки було з них хліборобів та скільки вони мали землі?

— Чом би й не знати, коли щодня доводиться про це говорити. Рік від року зростає кількість євреїв-хліборобів, що осідають на землі, кидають старі звичаї. Року 1923 було 75.000 чол., року 1924 — 95.000, 1925 — 121.000, 1926 — 141.750, а 1927 — 170.000 чол.

— Та невжеж це правда? Хіба є стільки євреїв-хліборобів?

— Кумт-зет, — чую я відповідь. — Прийдіть погляньте. Пам'ятайте, коли будете в єврейській колонії, що площа землі, на якій рільникують євреї, невпинно зростає. Року 1923 було в них землі тільки 140.000 дес., а тепер — півмільйона. Прийдіть тепер та погляньте на цю „людину повітря“, подивіться, як вона кидає старе й починає по-новому жити.

Поїзд зупиняється, мій супутник сходить у Пологах, а я ще довго, ідучи вже вулицею Гуляй-Поля, чую його привітний голос.

— Кумт-зет.

Мені здається, що я чую слово — Комзет.

Вночі, коли засипаю в хаті селянина, що дав мені притулок, мені здається, що тіло кусають чорні блошиці, увісні чую, немов десь поблизу грає музика, пильніше прислухаюся і пізнаю цю музику. Це — музика Фрейлахс, це танцюють голодні євреї на весіллі, це вони дрібно вистукують ногами

веселий танок, тужно плаче віолончель, настирливо верещить скрипка. Всю ніч Сонькини, Менахем-Менделі, Якнагаузи не дають мені спати.

— Кумт-зет, — кажуть вони.

А вранці я ходжу по Гуляй-Полю, дивлюся на це село, що нічим не відрізняється від тисяч сіл на Україні, стою перед хатою, де колись була парня, а тепер переселенський пункт імени Менделе-Мойхер-Сфоріма. Сюди, до цієї парні линуть із усіх округ, бо навколо на Криворіжжі та Запоріжжі найбільше вільної землі.

І справді, немов до парні, заходить єврей до пункту. Адже може там удома, в Бородянці під Києвом, в Смілі на Шевченківщині, чи в Драбові на Прилуччині, може там щось переплутали в таємних папірцях, де багато печаток, а ще більше підписів червоним, синім та зеленим атраментом? Може до цього папірця забули приписати доньку Рахіль, чи маленького Мотеля, чи онуку Лію? Може в папірці не написано, що він — переселенець нічого зроду не мав, крім діжки для води, може там забули написати, що йому вже довіку не буде робити права рука, бо він до діжки запрягався, коли сконала шкапа, 8 років запрягався та від воріт до воріт воду возив?

Про це все думає єврей-переселенець, коли стоїть на порозі пункту. Стукає в двері.

— М'якен? (Можна зайти).

— Зайт азей гіт! (заходьте).

Сторожко, сподіваючись більше на неприємності, чим на радість, заходить переселенець і де він ступає в кімнаті, від черевиків його жовті плями лишаються — на вулиці глинищ багато.

— Кумт-зет!

У кімнаті темно. Адже це не палац мільйонера Бродського. Тут немає широких венеціанських вікон, мармурових стін, прикритих килимами сходів до просторих зал. Тут — павутиння на стінах, порох на лутках вікон і, здається, пахощами степу, земляних просторищ насичене повітря у кімнаті.

— Я до вас! Ось квиток на землю!

І папірець, де так багато печаток, а ще більше підписів — на столі. Поки завідувач пункту дивиться та перевіряє папірці переселенця, за хатою, під перелазом, сидять Рахіль, Мотель чи Лія, сидить їх мати, яка говорила, що їй у землю, а не на землю йти треба, не хотіла сюди їхати й тепер себе вважає не за живу, а за мертву.

— У мене вже душі немає, — бідкається вона. — Так перетрусило, стільки начальників є на світі, що я... не знаю. Мабуть, тут і помру на вулиці.

Мотель пробує плакати.

— А ще далеко до Києва, мамо?

— Ой, дурне. Він усе думає, що ми до Києва їдемо? Вже тобі в Києві ніколи не бути. Ми тепер будемо жити...

З хати виходить батько Мотеля й витирає спітніле чоло.

— Ша, євреї, — каже він... — Мовчіть, мої любі! Не плачте й не мочіть землі сльозами. Ось — білет!

Замість усіх папірців, де було так багато печаток, а ще більше підписів, у його руках білет, а на ньому тільки одна печатка і тільки один підпис.

— Ша-а! Ось вона — земля!

І він увесь, як Колумб, що знайшов Америку, в молочному тумані примар над морем побачив береги тієї нової землі, до якої він їхав тижні й про яку він мріяв, тягнучи діжку з водою, десятки років.

— Ось земля. Поки нас вирядять до колонії, ми будемо спати тут. Ось у цьому будинку, пункті Менделе.

Так цілий день я чую, як тут на дійсність перетворюють думки про землю.

Вечері, коли спить Мотель, коли спить Рахіль, я чую, як розповідають переселенці про свої мрії. Адже немає мрій. Тепер треба й можна пірнути в старе.

Хто полюбив землю та до неї, як до живого джерела, пнеться, мріє про могилки батьків, що їх уже ніколи не доведеться бачити. Це остання мрія — далі робота.

Хто мав удома прибуток, хто заробляв гроші, а сюди приїхав поглянути, чи не можна заробити більше, думає

про те, що треба скоріше поїхати, поглянути на землю, може погендлювати нею, а тоді і додому повернутися.

Хто не мав наміру переселятися, — так собі приїхав поглянути, чим пахне земля.

Ті, що про землю мріяли, скоро засипають і міцно сплять. Єврей, що надумав на землі сісти, назад не повертається. Є закордоном благодійна організація — ЕКО. Ця організація допомагає тим євреям, що осідають на землю, але вона за головну умову в своїй роботі ставить, щоб серед переселенців було не більше ніж 45 відс. тих, хто нічого не має. Решта повинна мати кошти на перший час. Дуже важко додержувати цієї норми, бо 45 відс. обмаль. Тих, що нічого не мають, є більше.

— Коли б було що, не переселявся б.

Допомогу дає ЕКО (кредитування), допомагає ОЗЕТ і євреї йдуть до землі.

Ми от скептично ставимося до цього господарювання.

— Ет, кажемо: єврей, — хіба він зуміє? Земля, немов жінка — коло неї треба ходити. Треба її звички знати.

Ми це добре знаємо. Ми звикли бачити єврея на розі вулиці, біля ятки з цигарками, за рундуком із зельтерською водою, дебелого бухгалтера в тресті чи спеца, що на заводі в конторі сидить. Але уявлення про єврея на землі перечить нашим поглядам на господарювання.

— На землі, мовляв, треба, щоб був селянин. Щоб у нього були вуса козацькі, щоб сорочка в його була полотняна, некупована, щоб він тютюн куриє самороб. Ото буде хлібороб!

Ми забуваємо, що отой селянин у полотняній сорочці, з вусами господарює так, як його дід та прадід, йому тяжко рільникувати по-новому, йому важко позбутися старих забобонів. А єврей, що ніколи нічого не мав та що ось тільки сьогодні приходить до землі, він мало землю знає, йому в сто разів важче, але він вчиться. Як дитина, що вперше прийшла до школи, він приходить до землі, щоб таємниці ї розгадувати. Він слухає агронома, бо без нього він покищо, поки не знає закону землі, беспорядний.

Що можна розповісти про поле? Адже воно скрізь: і на Полтавщині, і на Шевченківщині, і на Київщині однаково. Таке поле й у єврейських колоніях — однаково зеленіє жито, морем грає овес ранній.

— Нічого, що холодно було. Весна пізня не шкодить, аби тільки літо тепле. Щоб зерно гарно соком налилося.

І бачу я, єврей, що разом зі мною пішов на дільницю, вже розуміється на землі. Він бере на руку кавалок землі, розминає його пальцями, розгадує його внутрішню суть, суть землі.

— Гарна, каже, земля! Масна! Багато в ній соку!

Чи для того, щоб говорити про сік землі, не треба її любити? Чи без любови буде це?

Нам назустріч від села, коли ми повертаємося, йде високий єврей.

— Шолом алейхейм, — каже, коли ми доходимо.

— Алейхейм шолом, — відповідаємо ми.

Я пізнаю його.

— Де я вас бачив?

— А ми разом, — посміхається він, — їхали сюди. Дорогою говорили. Адже це я вас запрошував сюди прийти та на євреїв поглянути.

Він повторює і я пізнаю його голос.

— Кумт-зет!

Умісті повертаємося до села.

... Переночую я у хаті Абрама, що колись ремісникував, а тепер рільникує. Ми довго ще будемо сьогодні говорити про землю. На стіні годинник, який Абрам привіз „звідтіля“, покаже північ, а тоді я засну й чутиму, як усю ніч рівно через годину Абрам виходить до корови, що незабаром приведе телятко.

Уранці встану. Піду до станції. Праворуч буде хутір Петрівський, а ліворуч — село Марфопіль.

Пригадаю:

— Колись тут Махно гуляв. Розповідають гуляйпільці, як він справляв весілля. Вулицю від школи до церкви вистелили килимами, привезеними з Катеринославських крам-

ниць та з маєтків. Махна зустрівач піснями церковний хор, який навмисне привезли з Пологів. А на тачанках, теж вкритих килимами, Махно з молодією та його почесні гості їхали до церкви. Килими потому забрали на згадку гуляйпільці. Десять днів Махнові гармати ревли на околиці села.

А далі — Махно оголосив „Гуляйпільську Вільну Народню Республіку“, а себе першим президентом її.

— Де це я чув? Чи може це сон. Може казка? Невже так було?

Зеленітимуть кругом поля; нічого не скажуть. Прийде поїзд, рушить до Пологів, і знову я почую:

Ой, яблучко
не покотиться,
вже ніколи Махно
не воротиться...

Запоріжжя.

Переді мною — мапа Запорізької округи, комплекти „Александровского Вестника“ й денікінського „Телеграфа“, що його редагував відомий Щоголев.

Мені зовсім не кортить перегортати карток минулого, допитливо копатися у мотлосі давніх часів, я боюсь забруднити руки в пилюці, що нею припав „Телеграф“, а тому я кладу комплекти на бік, кладу „Вестник“, за ним „Новости“, далі „Александровский Вестник“ із часів березневої революції, так само далі від себе одгортаю „Телеграф“. Хіба я не знаю, як до революції та в часи денікінців преса до послуг ставала буржуазії?

Ось тому — комплекти газет на бік, а сам пильніше придивляюся до мапи Запорізької округи та й думаю, що вона мені більше скаже, ніж усі газети дореволюційних часів.

. Крім того, в уяві моїй впливають ті села, міста, хутори, річки та степи запорізькі, що ними проходив учора й позавчора. Пригадую річку Конку, тиху та невеличку влітку, що весною в повідь вміє наробити великої шкоди. Прига-

дую плавні понад Дніпром, що починаються нижче Запоріжжя, від Біленької та очеретами шумлять на Лівобережжі, далеко-далеко в глибінь Запорізької округи. Дніпрельстан пригадую, Хортицю, єврейські колонії у степу; за Оріховом Гуляй-Поле переді мною, притьмарене вечором, впливає. І розмови про Махна також вечірні, немов молитви над померлим.

І далі дивлюся на мапу. Чорними, масними літерами, якраз посередині її, написано одно слово:

— Запоріжжя.

Чудно отак розуміти, що на мапі показано те місто, де тепер ти сидиш, на ній показано той шлях, яким ти підеш узавтра далі й далі. Увесь світ виміряно, весь світ покладено на мапи.

Але я у Запоріжжі.

Не в самому місті, а далі, біля Дніпра, де зупинився пароплав „Київ“, що перейшов пороги. Миють тепер його матроси, пемзою натирають мідяні частини, щоб блищав він на долішньому Дніпрі та щоб світив там першим променем сонечка переможених порогів, які сполучать горішній та долішній Дніпро в єдину водну путь.

Від Запоріжжя до моря далеко. Так далеко, що треба день та ніч та й знову день їхати, щоб побачити Чорне. Але матроси Держпароплавства в Запоріжжі зовсім не такі, як от, припустімо, в Києві. Тут вони нагадують більше справжніх моряків, що в бурю, шторм ходять під дощем по хиткім чардаку пароплава, навіть не пароплава, а „судна“. В їх мові багато нових термінів, незнайомих матросові з Дніпра горішнього.

Так багато тих слів, яких ніяк не розумієте ви, яких ніколи не чули:

— Зафальш-борт... камбуз... рубка... стюард... твиндек...

Аж млосно робиться, коли чуєш ті слова. А потім виявляється, що ті слова запозичили матроси долішнього Дніпра з моря Чорного: тут багато працює робітників, що колись куштували норову сивого моря, кругом світа знають дорогу водою, що й досі ще, в теплі червневі вечори, коли так

пахне Дніпро, коли, як маяки, блимають лихтарі на косах, б'ють склянки в затонах, — люблять пригадувати минуле; теплим словом і з любов'ю пригадують мандрівки навколо світу, лають командирів, що не пускали за найменшу провину на землю... багато пригадують.

У Запоріжжі, де тільки Дніпро є, але немає моря, — ви відчуєте поріг до моря, ви почувете цікаві пригоди з побуту моряків, ви здивуєтеся, коли дізнаєтеся, що ваш співбесідник бував на Мадагаскарі, знає Геркулесові стовпи, порти Північної Америки, бачив небо в гарячі ночі десь під екватором...

І потім підете спати... У затоні багато суден, пароплавів, шхун. На кожному судні є вартовий. Щогодини над затонем лягають прозорі звуки склянок:

— Дзелень-дзень... Дзелень-дзень...

Молоде ще місто Запоріжжя. До революції був Александровськ. І тільки року 1925 місто прибрало ім'я Запоріжжя.

Історія не поскупилася для цього міста, обдарувала його багатою спадщиною. Давно колись тут, де тепер над річкою Мокрою Московкою стоїть Запоріжжя, були запорізькі зимовники. Року 1738 Мініх, коли йшли походом на Крим, збудував тут фортецю, а ще пізніше, в кінці XVIII століття цю фортецю ще більше зміцнили. Але незабаром і скасували.

Коли все це діялося, коли були тут зимовники та коли Мініх будував фортецю, — ще й думки не було, що село, яким тоді було Запоріжжя, колись перетвориться на місто та ще на гарне, велике місто.

Але ж роки йшли. Проклали в степах залізниці, сполучили залізними шляхами Запоріжжя з околицьним світом, поволі міцніє та багатіє Запоріжжя, робиться одним із найбільших міст на півдні колишньої Росії. Багато сприяло те, що місто розляглося над Дніпром, що від нього йде путь на південь, до моря.

Тільки й пам'яток лишилося від часів давніх, що на кладовищі забута могилка останнього кошового Січі Задунайської — Йосипа Гладкого.

Пізні часи дали більше пам'яток. А найбільше їх є від часів панування Махна. Недалеко звідтіля, у Гуляй-Полі, була його столиця. Там народжувалися у голові великого бандита пляни нових наступів на земляну силу, там ради відбувалися криваві, а Запоріжжя було операційною базою для роботи, містом, звідкіля ішов наступ на Дніпро, на Дніпропетровське тощо.

Із Запоріжжя їхали махнівські банди, котилися та людей жахали махнівські тачанки, йшли вгору, вниз, на схід, на захід.

І ще довго після панування Махна народжувалися діти з м'якими черепами, бо мати їх починали в переляку, ще й тепер у селян на Запоріжжі є багато сліпих, безногих та калік.

Не дивно, що Махно міцно сидів у Запоріжжі. Від міста по лівому боці Дніпра на десятки верстов тягнеться „Великий Луг“ — плавні. Колись тут запорожці переховувалися від татар, знаходили захист в очеретах, знали там усі ходи. А в час революції Махно мав плавні з місце, де завжди можна переховатися, де ніхто не знайде.

Мабуть, пам'ятав та до життя застосував старе:

— Ой Січ — мати, а Великий Луг — батько...

Не знайшов „батько Махно“ й у „батька — Лугу“ захисту.

... В усіх куточках Радянського Союзу чути:

--- Дніпрельстан.

А вже, як кажуть, — кому скрутиться, а куди змелеться. Припало й на долю Запоріжжя багато турбот. Мертве було місто в часи революції. Нікому не кортіло жити в республіці махнівській, попадатися на очі батькові. Пустували будинки, були дешеві кімнати, кожному новому пожилцеві були раді, бо він приносив звістку з країни, що вище порогів, він знав, хоч краєчком вуха чув, які новини там, у Харкові, що говорять про Дніпрельстан, чи не вигадка це бабська з базару, чи не клепають вони гуляючи язиками?

Їхали до міста нові й нові мешканці, більше й ширше повзли чутки, нові й нові відомості — правда, ще невиразні,

але бадьорі, переможні. Раптом дізналися, що Дніпрельстан будуватимуть. До Запоріжжя люди почали плавом пливати. В ті часи не було всім приміщень. Ночували під небом, вивчали зоряне небо та розміщення зірок на ньому, мерзли в холодні весняні ночі, комарів дніпрянських годували, під деревами вночі дітям колискової співали, але не зупинялися — йшли.

Великий похід почався сюди, до берегів Дніпра, до Дніпрельстану. В вітрині крамниці ДВУ з'явилися невидані тут книги: Сухаревського — Вибухові речовини, Утримова-Генселя — Техніка струменів, Герольського — Атлас житлових приміщень...

І „запорожці“ зупинялися та дивилися на ті книжки так само, як дикун на дзеркальце, що його бачить уперше.

У наступ пішли ті, що жили на вулицях, що поставили свої ліжка в холодку дерев. Купували приміщення, за маленьку кімнатку платили скажені гроші, займали навіть льохи, але, як воша кожуха, держалися Запоріжжя.

На околицях міста, коли їхати з Запоріжжя на Дніпрельстан, побачите багато нових будинків із червоними дахівками з черепиці. То нове, своєрідне й гарне розв'язання проблеми про брак житлових приміщень.

У Запоріжжі гарно розвинена промисловість. Завод імені Енгельса виробляє сепаратори. Працює там 400 чоловіка; щодо характеру виробництва, то це, мабуть, єдиний у СРСР завод. Є дротяно-цвяховий завод „Інтернаціонал“.

Але чим пишається Запоріжжя і чим має повне право пишатися — то це є завод „Комунар“. Виробництво заводу невпинно зростає. Управа заводу мала за 1928 рік випустити 100.000 лобогрійок, 25.000 самоскидок, 2.000 сіножнивварок. За перше півріччя' 1927-28 року випустили продукції на 7.500 тис. Виконали завдання на 104 відсотки.

Тепер завод випускає тисячі машин, тоді як раніше сотні. У березні 1928 року випустили 9.700 машин. Якраз стільки, скільки два роки тому випустили за півроку.

Перед промисловістю Запоріжжя — широкі перспективи. Вона буйно розцвітає, а як збудують Дніпрельстан, Запо-

ріжжя виросте в міцний виробничий центр. Так само буйним життям почне жити Запорізький порт, бо тут збудують річну гавань. залізничний вузол буде вузлом Дніпрельстану. Поглиблять фарватер Дніпра, щоб сюди могли доходити судна з моря (5—5½ метр.). Запоріжжя тоді справді буде порогом до моря.

На річці Конці, коли робили досліди в зв'язку з будівництвом Дніпрельстану, виявили відхилення компасової стрілки на 180°. Почали досліджувати, почалась робота, але щось заважає цій роботі успішно закінчитись.

Мабуть, така доля всіх аномалій.

В окрузі 50 родовищ каоліну. Селяни найкраще знають ці поклади, бо глиною мастять стіни, припічки, розробляють поклади каоліну в хижачький спосіб, не знають, яка коштотна то глина. А каолін можна використати на найкращі порцелянові вироби, на ізолятори, лабораторний посуд (тигли), на блакитну фарбу. В запорізькому каоліні є багато алюмінію, і він наближається до бокситів, до сировини алюмінієвої промисловости.

Ось через це поклади каоліну на Запоріжжі не мають ціни, вони дуже коштовні, треба почати їх розробляти. Ще в минулому столітті (рік 1830) почали розробляти поклади. Вивозили каолін із району Пологів. За нашої пам'яті року 1911 з станції Просяної вивезли 469.000 пуд. каоліну, з села Кінські Роздори — 441.000 пудів. Вивозили брати Кузнецови, великі фабриканти, що розумілися на тому, де та як дешевше купити кращий матеріал.

Ніде немає кращих обставин для розробки. Біля села Янценого на поверхні землі лежить 400.000 тонн каоліну, що його можна здобувати без копалень.

Але що ця тисяча пудів, коли на Запоріжжі є мільйони тонн?

Кільки разів уже починали робити досліди, щоб знати властивості каоліну, знати його поклади; скільки разів починали цю роботу, але щоразу починають знову! Чи то тому, щоб дослідники кращий заробіток мали, чи то, може, попередні досліди робили пастухи, а не дослідники, але з

центру, куди йдуть матеріали дослідів, приїжджають нові люди та й починають знову ту роботу, яку вже кілька разів робили.

Зовсім забувають, що вже року 1931-32, в зв'язку з будівництвом Дніпрельстану, вода залле великі поклади каоліну в Любимівці, на Татарці...

Від Запоріжжя мені путь лежить далі аж до Херсону. Ще цілий день, поки піде пароплав. Користуюся з нагоди й одвідую комуну „Червоний факел“.

Селянин Козловський, незаможник із Томашівського району, з села Михайлівки, колись переселився на розкуркулену землю в Хортицький район. Мріяв про те, щоб організувати артіль, щоб гуртом біля землі ходити. Але ніхто до гурту не приставав. Ніхто не вірив, що з артілі буде пуття. Казали:

— Земля не кобила, її не запряжеш! Родить—не борюкайся, а не родить... значить застрайкувала.

Не зважав на те Козловський. Хсдив далі, знов агітував, шукав собі товаришів. І, нарешті, до артілі пристало 6 родин. Може думали біля артілі руки погріти, може думали потім відсахнутися від неї, але пристали до артілі. Землі тоді було 24 десятини, 2 коней та грошей 700 карбованців.

Минуло кілька років. Гарно тепер живуть комунари. Була колись артіль, а тепер—комуна. Назву „Червоний факел“ їй дали.

— Нехай,—каже Козловський,—комуна усім світить. Нехай усі цією стежкою йдуть... Я людина безпартійна, а бачу, де краще.

Було двоє коней, тепер два трактори. Було землі 24 десятини—тепер є 180, а коли зроблять землевпорядкування, то ще 320 десятин їм дадуть.

Було грошей 700 карбованців, а тепер є 64.000. Будують дитячий будинок. Живуть, а не животіють...

Живе 90 чоловіка.

А як будуть жити, коли збудують Дніпрельстан? Чи не бачите ви перед собою нової, відродженої запорізької округи?..

Поїзд від Нікополя до Марганця рушає ще коли темно. Порожні нікопільські вулиці над самим Дніпром ведуть до вокзалу. Холодний вітер пирскає мокрими бризками, кропить чоло.

Станція. На тлі неба, що починає полотніти, паровоз палить цигарку. Стоять вагони, звичайні — дачні, на кожному табличка:

— Нікопіль-Марганець.

Біля вагонів кондуктор. Більш нікого.

— Чи скоро рушає поїзд.

— За дві хвилині.

— А де ж подорожні, де пасажири?

Кондуктор дивиться на мене, немов я зачумлений. Чомусь знизує плечима, далі йде.

А я йду до вагонів, що такі порожні зовні, стоять та чорніють вікнами.

— Гарно буде їхати. Там, мабуть, нікого немає. Ляжу — полежу, поки сонце зійде.

Хоч зовні вагони самотньо стояли, немов порожні, але не то що лягти, а й ступити ніде. Що не лава, то й людина. Навіть не людина, а купа брезенту. Долішні, середні, верхні лави — всюди сплять, всюди люди, всюди брезент. Пахощі земляні, немов стоїш над глибокою ямою, в неї зазираєш і чуєш, як пахне земля.

Біля кожного — карбітна лямпочка, виблискує нікель пісним променем світланку, що крізь шибки сюди пробивається.

У вагоні — жодного місця. В другому — також не краще. І я мінаю вагон за вагоном, проходжу весь поїзд, до останнього вагона, а тоді знаю, що не доведеться мені спати, що немає вільного місця, що всюди сплять люди, більш за мене стомлені, що тут, у робітничому поїзді, не можна підійти до того, хто спить, ввічливо запросити його звільнити місце, бо, мовляв, усі ми маємо квитки, всі однаково користуємося вагоном.

Тут сплять шахтарі, сплять люди землі. Нехай спочивають.

Поїзд рушає з гудком. Але й гудок той коротенький, немов навмисне, щоб не збудити шахтарів, щоб вони краще спочили, поки ми доїдемо до шахт Марганця. Увесь поїзд немов заряджений незнаною потенціальною силою. Ось збудить її, а тоді відчуєш, яка вона велика.

Їхати недалеко. Ще й сонце не встигло вийти, а вже й Марганець.

— Ось де вони, наші Чіятури. Тільки тут та ще на Кавказі добувають манган. Чіятурські шахти держать концесіонери, а ми самі порядкуємо в Марганці. Гарна руда. Її вживають на найкращі вироби.

Що то за манган — мало хто з нас знає. На шахтах імени Комінтерну, на Максимівській шахті, Ново-Мар'ївській добувають манганову руду. Її якість дуже висока. Руда першого сорту дає — 50 відс. металу, другого — 40—42 відс., третього — 30—35 відс. І не тільки на металургійні потреби вживають руду. Її з успіхом використовують на виробництві гальванічних батарей, як фарбу, на гутах тощо. Ось тому, що руда має такі властивості, її експортують закордон. 50% продукції шахт Нікопіль-Марганцевого району йде закордон, а решту використовують на наших заводах.

А вже й тепер добування руди поставлено гарно. По районі добули р. 1925-26 — 50.516.057 пудів, а р. 1926-27 — 57.632.088. Як багато коштують ці мільйони пудів руди, коли перший сорт руди має 50 відс. металу.

Мабуть, знаються на руді промисловці Західньої Європи, бо щодня доводиться читати в миколаївських, херсонських газетах: прибув по манганову руду пароплав із Румунії, прибув пароплав із Туреччини, пароплав із Греччини... пароплав...

Не даремно ріжуть воду гвинти пароплавів від Гібральтару через блакитне Середземне море до портів Чорного моря.

Тільки зупиняється поїзд, а вже всі робітники на ногах. Немов би спали вони за годинником, і ось тепер відчули, що вже приїхали, швиденько підвелися.

— Марганець!

Один по одному з вагонів. Карбінна лямпочка біля пояса, кайло, що його тут прозивають „обушком“ — на плечах. Мовчазні шахтарі. Чи тому, що тільки прокинулися, чи може кожен відчуває, що не на гулянку йде, — але суворі шахтарі, черстві. І коли проходять юрбами повз мене, то я бачу, що жоден із них не держить високо голови, а всі дивляться в землю, ступають важко, немов трамбують землю. Всі шахтарі вийшли, пішли рівною стежкою до шахт, а я дивився їм услід і, коли постаті їх розпливалися на тлі блакиті неба, мені здавалося, що вони один по одному провалюються крізь землю, десь там несподівано зникають.

За ними пішов я.

В управі шахт, де на сходах чорні плями від мокрої руди, дали перепустку, наказали:

— Візьміть та пам'ятайте, що треба в шахті обережно. Часом, щоб у фіялку не впасти, або десь підпора щоб не притиснула. Пильнуйте, щоб кліткою не зачепило. Зверніться до штейгера шахти 18. Він усе покаже. Та не забудьте спец узяти. Нехай карбінки гарної не пошкодують.

Від управи, повз театр, повз високі щогли радіо, — я пішов далі, пішов туди, де рівне-рівне поле, і тільки де-не-де немов кучугури, а на горі кожної кучугури — вежа.

Тиша над полем, а під землею шахтарі копають руду, наче золото. Ось я йду полем, ступаю по твердій землі, а піді мною глибоко в землі шахтарі колупають обушками руду, лежать у забоях, а вагонетки руду везуть сюди на гору, зсипають її в високі яруси.

Контора шахти 18. Дві кімнатки. Дівчина з русявим волоссям сидить біля вікна, на рахівниці цокотить, щось губами додає. Цокотить рахівниця, шелестять дівочі уста, а здається, що дівчина пісні співає. Знаєте?

Много я видала,
Много я слыхала,
Много я узнала
В шахте номер три.

• Я до штейгера:

— Допоможіть, товаришу. Мене з управи послали до вас. Хоч в шахту піти та поглянути на роботу.

— Розумію, — каже штейгер. — Підемо.

— Ходім? — запитую я.

Дивиться на мене.

— Так не можна. Ваші штанці не такі, як треба. Та й краватка в шахті пропаде. А що вже черевики ваші, — то в них тільки в Москві на Тверському гуляти, — а для шахти вони зовсім непридатні. Ось ми вас по-своєму одягнемо. Катеринко, — гукає штейгер, — дайте йому спец!

Дівчина веде мене в кімнату поруч, дає одяг, поспішаючись я одягаюсь. Широкі брезентові штани, брезентовий піджак із кобкою, на ноги чоботи, важкі й мокрі, бо хтось уже сьогодні в них ходив у шахту, а в руки лямпочку-карбітку.

Ще кілька хвилин, і ми з штейгером ідемо стежкою до високої кучугури, де вежа шахти № 18.

Від вежі униз до долини, де біля управи промивають руду — рейки покладено. Тими рейками біжать вагонетки Копеля. У кожній вагонетці, що біжить до промивальні — 50 пудів.

Вісім-десять вагонеток зв'яжуть. Сяде наперед керманіч, руки покладе на гальмо, вагонетки пнуться вниз, аж гальмо рипить, а керманіч руки від гальма не приймає. Аж поки не доїде до промивальні — пильнує, щоб часом не злетіти з рейок.

— Тихо зверху.

— І в землі тихо.

Підіймаємося аж на верх кучугури. Немов нафтова вежа, вежа шахти. І в тій вежі ворушаться кілька робітників. Від них вниз бігає дротом вагонетка, клітка.

— Спустимося вниз кліткою чи підемо колодязем?

Я пробую зазирнути туди, вниз. Темно, нічого не видно, хоч як я намагаюсь щось побачити.

— Ходім краще колодязем.

Заходимо до ятки, що праворуч від вежі, двері відчиняє штейгер, і я бачу, як тікають униз сходи, немов у лъох. Нижче й нижче. А там, де темрява — обрис дверей.

— Запалить карбітку.

Починає світити карбітка. Беруся за поручні, щоб не посковзнутися на сходах. Пробую рахувати.

— Один, два, три... п'ять... десять...

Доходжу до тридцяти, та й... посковзнувся.

— Обережно! Краще придивляйтеся. Бо так і носа можна розбити.

Карбітка погасла і поки я її знову прилаштовую, поки починає свистіти ацетиленовий газ, — штейгер пішов уперед. Чим глибше під землею — тим важче повітря. Немов у льоху. Мокрі поручні. Доходимо до дверей.

— Чи глибоко вже ми?

— Та де там... Може яких десять сажнів над нами.

— А всього скільки?

— Не більш як п'ятдесят.

Мені здається, що з кожним кроком гіршає повітря, я немов би відчуваю вагу тієї землі, що над нами, добре придивляюся до підпорок, що ними викладено колодязя, і мені здається, що вони ворухнуться.

— Не поспішайте, — прошу я.

— Та я ж тихо йду.

Минаємо другі, треті двері, однаково блищать карбітки, більше води під ногами, крутіше колодязь заривається в землю. На стінах — цвіль, під ногами вода.

— Це не вода, а фіялка, — каже штейгер.

Шахтарі воду, що стоїть у шахті, прозивають фіялкою. Вона від руди червонувата, справді, як та фіялка, що її там продають у ятках нагорі.

І раптом... останні двері, а за ними вирівнюється колодязь, перед нами рівний коритар. Це — головний хід, так званий штрек. З колодязя вода збігає, тут стоїть вона, і під ногами багато води, ступи в бік — буде „фіялка“ по коліна. Ми зупиняємося. Десь недалеко від нас клітка б'ється об землю. Ще немов би то мотор гуде.

— Що це, мотор під землею?

То — камерон. Висмоктує воду, що тут збирається, та гонить її нагору. Коли б не камерон, то шахту за день затопило б. Скільки тієї води?..

Ідемо штреком. Серединою лежать дошки, а на них рейки. Сюдою возять руду вагонетками. Ось у кінці штрека заграли рейки.

— Сте-ре-жись!!!

Тільки встигаю ступити в бік, просто в фіялку. Поруч котиться вагонетка, навантажена рудою. У вагонетці 25 пудів руди. І за нею молодий шахтар, відкатник. Завертає він ліворуч — знов тихо.

— Від штреку в усі боки йдуть менші ходи. Аж до забоїв.

Штейгер мені пояснює, які ходи має шахта, й мені ввидається лабіринт, що я бачив десь у журналі. Оглядаємо двір посередині шахти. Звідцїля вгору біжать нові й нові вагонетки, навантажені важкою рудою. Але до двору без перерви із забоїв подають нові. І клітка не зупиняє своєї роботи. Треба тільки пильнувати, щоб на дно клітки ставити вагонетки. Поруч мотор працює — воду вгору подає.

— Ходім у забій?!

Від двору шахти, де все ж більше світла, рушаємо далі. Довго йдемо, аж поки не зустрічаємо гурт робітників, що під скупим променем карбіток шось лаштують. Тут під землею ці робітники — немов тіні. І ще більше тіні на вузьких стінах, на мокрій підлозі коридорів, що тікають до головного ходу.

— Що, хлопці? Може причавило?

— Ні! Цямрини лаштуємо. Правий куток кінчили,— треба його закрити.

— А порода покищо чиста? Піску немає?

— Добра порода йде. Як залізо.

У кутку забою зігнувся та обушком б'є в стіну шахтар. Усі звуки під землею притамовані. Ось чому здається, що шахтар колупає не залізну породу, а м'яку вату. Поруч із ним росте купа руди. З неї другий шахтар рискалем набирає та навантажує на вагонетку.

Із забою вилазить робітник Володимир. Він пробує витерти руки об штани, але ще більше їх забруднює, посміхається:

— Цигарочку дасте, товаришу штейгер?
— А може нагорі вже?
— Нічого! У нашій шахті газів немає! Сьогодні вранці перевіряли.

Так чудно тут під землею чути слово „вранці“.

Від усіх забоїв штреком до шахтового двору біжать вагонетки. В усіх кутках шахти лежать шахтарі, колувають породу. Де все виберуть — звертають убік. Де нічого вже немає — зовсім кидають забій розробляти.

Ми з штейгером ходили в ті забої, де тепер уже немає розробки. Там ще стоїть цямриння. Нікому воно непотрібне. Цямриння повгиналося під вагою землі. Тихо в далеких забоях, забутих забоях шахти. Стоїш та прислухаєшся, як десь далеко б'ється клітка об твердий двір шахти. І раптом чуєш:

— Три-і-і-ісь...

Здається, що ось-ось завалиться забій. Упаде груда землі на тебе, розчавить, немов непотріб, немов комашку.

— Лоп-лоп-лоп...

То зі стелі падає на діл руда. Їсідають забої, лопає цямриння, і, йдучи старим забоем, треба пам'ятати, що там небезпечно, нижче схилити голову, добре додивлятися.

— Ходім звідцілья?!

— А може підемо до одного страшного забою, що вже зовсім сів?

— Ні, краще до клітки вже.

Мені болить голова, стомилися ноги, бо на них налипла важка чорна руда, болять руки.

Ми йдемо назад до двору шахти, а від штреку в усі боки біжать ходи, колодязі.

— Може драбиною поліземо? — запитує штейгер.

— Якою драбиною?

— А там далі, за двором, є про всякий випадок, про нещастя, драбина вгору. Коли б що трапалося, то тією драбиною можна вгору полізти.

— Ой, ні, краще не треба. Іншим шляхом.

Двір шахти. Падає клітка згори.

— Нас нагору не візьмете? — запитує штейгер.

— Коли не страшно, сідайте.

У манганових шахтах не припасована клітка, щоб підіймати людей. Клітка поволі пливе вгору. Збоку — мокрі боки колодязя, вода, крихкий ґрунт. Ми міцно тримаємось один за одного, немов з любови обійнялись: треба держатись, бо клітка немає ні поручнів, ні стін.

Вгорі починає полотніти небо. Клітка зупиняється. Ми нагорі. Болять очі після скупого світла шахти. Немов із темного льоху попали на сонце. Тепер уже я знаю історію мангану, знаю, як то тяжко його добувати, яка важка залізна руда.

І наче, щоб я краще зрозумів усе, щоб знав цінність руди, — тільки но ми підіймаємося нагору, тільки двічі клітка встигає впасти вниз, ми чуємо дзвінка біля машиніста, що подає клітку.

Це дзвінок на нещастя.

Машиніст нервово схиляється до рурки, що веде туди вниз, у шахти; ми стоїмо біля нього й чуємо, як ізнизу, десь із-під землі (50 сажнів глибоко) хтось гукає в рурку, а сюди слова долітають немічні, слабкі.

— Піднімайте, людина... гукайте лікаря.

Машиніст дає знак підіймати клітки, Ми чекаємо. і тут нагорі так тихо, як і там під землею.

Вгору повзе кліть. Підіймають людину. Часто машиніст зупиняє машину, гальмує, щоб вона не розбігалася. Зупинилася кліть. На вагонетці, яку тільки спорожнили від руди, брудний від породи, лежить шахтар Володимир, що його тільки-тільки я бачив унизу, він колупав породу гострим обушком у забої.

Із рота кров. Беремо Володимира на руки — здається, що всі кості йому розчавлено. І чоло в фіялці. Вона капає на залізний діл вежі.

Шахтарі, що стоять біля машини, скидають шапки. Штейгер бере телефонну трубку та починає дзвонити до лікарні.

Машиніст пускає порожню вагонетку вниз, щоб знов прийняти руду.

Як темно там під землею, і як весело тут світить сонце. Беру на руку кавалок руди. Чорний, важкий, правда, що залізний кавалок.

І раптом—

кавалок падає з моїх рук.

Увечері на робітничі збори прийшли робітники з чотирьох шахт. Власне, не всі прийшли. Там під землею робота не припиняється. Але ті, що тут сидять, у просторій залі, говорили сьогодні, та й раніш у штреках, у забоях з одкатниками, забійцями, говорили в присмерках вузьких колодязів, де ніхто розмови не почує, де, правда, стіни ушей не мають.

Голова зборів, шахтар із батька-діда, ходив по сцені, широко, як моряк ступаючи, поривався вперед, немов штовхав перед собою важку вагонетку, робив енергійні рухи рукою, немов у нього в руках було кайло й треба колупати породу.

— Там, у Донбасі, ще глибше під землю зариваються, ніж у нас. І робота там важча. Вугляний порох їсть груди. Ось ці груди...

Шахтар ударив рукою в груди, аж загуло в них.

— Там руда їсть нашого брата... їсть...

Шахтар звів плечі, пригнувся, руки поклав за спину, а хто дивився на нього з залі, уявляв, як на груди йому лягла порода, руки й голову розчавила, вже немає думок у сирій масі мозку, колір якого кожен шахтар знає.

Шахтар ударив руками, немов штовхнув уперед вагонетку з рудою.

— Ота-аак!.. Пролізе яка зараза та й почне шкабурчати. А з шахтаря глузує?! Я, мовляв, знаю породу, а ти ні. А запитай його, якої він породи? Чи він був під землею, чи він лежав у забої—ні в бога, ні в чорта не віруючи?.. Спитай його, гадюку, чи він їв хліб, примочений фіялкою?..

Вся аудиторія згодилась із промовцем.

— Ото вам уся шахтинська справа... Оце вам увесь мармелад. Ось нехай хто з наших до Москви поїде, та й скаже

про цю наволоч усю правду. Нехай пустить на сортування...
На грохот.

Ще довго говорили шахтарі. Писали потому резолюції, але їх уже давно написано на чорних стінах штреків кров'ю шахтаря.

Долішній Дніпро.

На долішньому Дніпрі ходять тільки три пароплави: „Карл Маркс“, „Енгельс“ та „Фрунзе“. Добре, коли випаде вам їхати яким з перших двох пароплавів, але не доводиться заздрити, коли поїдете пароплавом „Фрунзе“. Пропаде охота до мандрівок, вам боки десь у закутку наштвухають біля паровика, перед очима невпинно будуть день і ніч коливатися вібла й розподільники машини. То є найгірший на всьому, а не тільки на долішньому Дніпрі пароплав.

Долішній Дніпро зовсім відмінний від горішнього. Від Запоріжжя до Херсона — то не той Дніпро, що біля Києва, або Кременчука. Немає мережива гір, немає ярів, переярків, біленьких, веселих сіл, немає тих барв, якими виграє горішній Дніпро та його береги.

Але й долішній Дніпро має свої принади, свої барви. Варто заплатити три карбованці штрафу та вийти на палубу, бо краєвид коштуватиме значно дорожче, а сварка з керманичем не забудеться.

Просто перед вами — Великий Луг. Південна його частина тут, так званий Базавлук. За селами Біленькою та Тарасівкою, на правому березі Дніпра — Нікопіль. Звідци йде залізний шлях на Кривий Ріг, до Марганця. Нікопіль — місто перемог. Хто та коли вигадав для нього таку назву? Адже ні про які перемоги тут не чути, тихе місто, сіре в собі, але заглиблене барвами, коли воно відбивається в воді Дніпровій. Пароплав на кілька хвилин зупиняється біля пристані. Пристані на долішньому Дніпрі не такі, як на горішньому. Стверджується приказка „що місто — то й звичаї“. Тут пристань — пліт, на ньому поміст, на помості — дві комірчинки, одна каютка для касира, а друга для сторожа, хоч власне тут і стерегти нічого.

На пароплав сходять кілька шахтарів, повногруда жінка з п'ятіркою дітей, що везе їх до Одеси й боїться, щоб хто з них не одвхнувся до борта пристані, та ще сідає на пароплав носатий грек, який мріє про поширення культури виноградної лози на берегах біля Нікополя. Виноградна лоза покищо не росте, а ніс грека вже нагадує кольором той соковитий, з оксамитовою шкіркою, виноград, який ніколи не буде рости тут біля Нікополя, хоч як багато пив грек соку з того винограду, заправленого круто хмелем, досліджуючи підсоння нікопільських кучугур.

Три гудки пароплаву гостро впинаються в луги. Шелестять там очерети й кілька раз Великий Луг повторює гудки, ще збільшує згук, немов віддячує пароплаву за те, що він так мало стояв біля пристані й піде далі, щоб не турбувати обголеного мовчання Великого Лугу. Рушає пароплав Нікопіль, де тільки старовини, що запорізький зруйнований зимовник та невеличка гармата — позад нас. Перед нами місця, що віють старовиною, що й сьогодні затаїли багато згадок про минуле. Великий Луг за нами — далі Базувлук, південна частина Лугу.

На березі високі кучугури світять ребрами, пісок сипучий. Вітер кучугури розвіває. Коли пройти після дощу, чи після великого вітру від кучугури до кучугури, у ямках, вивіяних вітром, трапляються цікаві речі, кам'яні стрілки, череп'я, кістки.

На пристані Кам'янці на пароплав сідає поважний селянин — мабуть, із заможненьких. Довго моститься у куточку біля машини, де пара виривається з посвистом із рурки, розглядає подорожніх, немов кожного розцінює за системою червінця, стомлюється від довгого спостереження, виймає клуночка, дістає звідти шматок хліба, цибулину з зеленим пір'ям та кусень сала. Мабуть, він не один десяток верстов сьогодні пройшов, щоб на пароплав постигнути, бо рве гострими зубами сало, смачно їсть.

— А як, дядьку, у вас врожай?

— Та... нічого. Як уродить, то побачимо.

— Снідаєте, чи обідаєте?

— Притомився... Що жінка на дорогу поклала — поїм. Як гулять, так гулять. Сип на копійку квасу.

Дядько розмовляти здатен. Енциклопедія його знання — безмежна. На все відшукує відповідь і навіть тоді, коли запитання виходить за межі того, що йому знати належить — він не соромиться відповісти так, що з його відповіді нічого не зрозуміє.

— А що в вас про Шахтинську справу гомонять?—запитав я його.

— Про Шахтинську справу? Та так!..—Дядько на хвилинку замислився, але потім одрубав:

— Знаємо шахти. Вони там такого нароблять, що тільки розбирай. Знаємо їх. Так усі про Шахтинську справу у нас гомонять.

І з тієї відповіді не міг я добрати, чи гомонять що в селі про шахти, та навіть сумління повзло, чи й чув він про цю справу, цей селянин. Ввечері, коли за пароплавом побігли сині хвилі, війнув вітер і почав вигравати перед пароплавом баранчиками білими, почервоніло на заході небо, немов хто вишневим соком його залив, тоді дядько признався, що він з села Капулівки, не з села, а з слободи, на городі викопав кілька монет у розбитому глечуку й тепер їде до Херсону в музей, щоб ті монети продати.

— Там... вони дурні! Привези їм з кучугур цвях іржавий, а за нього гроші платять. Я б і не їхав, так мені люди порадили. Вези, кажуть, дядьку Костьо, гроші до Херсона, бо в капулівському кооперативі за них коробки сірників не купиш, а там тобі черваків повну торбу навалять.

Пригадую, що потім мені довелося бачити цього дядька на базарі в Херсоні. Він самотньо сидів на базарі, перед ним сновигали люди, гукали перекупки, але він нічого й нікого не бачив, сидів, дивився поверх будинків та кусав шматок хліба, рясно посолений та притрушений порошком.

— Якась нечиста сила,—признався він мені,—закопала, немов на глум, в розбитому глечуку австрійські мідяки. Мабуть, хтось із фронту приніс? А може баба моя так наробила, щоб я до Херсона помандрував, а їй з молодими погуляти?

У-у-у!.. Стий, я тобі... ти в мене на лопухи пастися підеш. Я тоді ще дивувався, що між мідяками та керенка попала!

— А хіба дома в слободі нікого було запитати!

— Хіба жінка куди пuste. Каже, щоб не показував нікому, бо, мовляв, у всіх тепер очі попівські. Їдь до Херсону та там обзолотися. Бодай тебе до віку золотило!

Дядько кусав черствий окраець хліба, погрожував кулаком у той бік, де далеко, вище міських будинків, мурів, далі за Дніпро, за степи, які тепер треба йому пішки пройти, бо на пароплав грошей немає... туди до Капулівки.

Це все було пізніше, але коли дядько Костьо їхав до Херсону, то ще нічого не знав.

Він рвав зубами клапті від доброго кусня сала на тиждень, а я дивився на Капулівку. Відтіля, з гори краєвид навколо далеко, на весь Луг. Очерети, трави, вода й небо над всім цим. Де тепер Капулівка—була Стара Січ (1652—1709). Далі, де село Покровське—остання Січ.

Пароплав поспішав на південь.

Була ніч. Мокрі рядна звисли над Лугом, з широкої пелени трусив дощ, на вахті тремтів старший помічник капітана. Щоб не налетіти на зустрічний пароплав,— наш час від часу давав гудки. Гудів, як на сполох, тривожно. Проїхали Ушкалку, Малі Гирла, Лопатиху, Качкарівку. Минули й Кахівку. Тут великі поклади каменю селяни використали. Від приплаву до села снується брукований шлях, жодне дворище не має традиційного перелазу та огорожі, а замість того—кам'яний паркан, вулиці кам'яні, все село—як місто в малому масштабі.

За Кахівкою знову змінюється берег. Дніпру надокучило одноманітно текти в Лузі. Він вище напоїв землю, весь сік живучий віддав на береги, витратив сили,— то тут пісніша земля, починаються вповдовж всього лівого берега піски сипучі, несходимі. Грек, що сів на пароплав у Нікополі, на чардаку смішно хитає сп'янілою головою та розповідає, що він помилився, коли думав там виноградну лозу садити в Лузі, що вже тепер йому нічого кращого в житті не буде, крім того, що пити вино з чужих виноградників.

На пісках пониззя Дніпра давно почали садовити виноград. Ще до революції багато французів та швайцарців осіли тут, заклали виноградники, улаштували виноробні, виробляли вино, що може конкурувати з кращими французькими винами. Під час революції, коли не до вина було—ця справа занепала. Але тепер селяни та колоністи беруться до цього корисного виробництва, ширять і далі культуру виноградної лози. Не на жарт, а справді, цю місцевість прозивають та знають, як „Українську Шампань“. Вона на те заслуговує.

У Основі помічник капітана збіг на пристань, повернувся за кілька хвилин, приніс пляшку гарного вина.

— Це з льохів Альфреда Адольфовича.

— Якого?

— Тут є француз такий. Гарне вино в нього.

Пішов далі пароплав, вином перегріли стерновий та помічник капітана перемерзле тіло. Соковите та гарне вино. Від нього не п'яніє людина, а здоровшає.

— Є в Основі виноробне товариство. „Сипучі піски“ його назва. Як вам? Піски, як символ збагачення? Чим погана вигадка?

Що не село над Дніпром далі—то й виноградники. Але, хоч і росте тут виноград, покищо це Дніпро. Тільки тоді, як пароплав прибув до Херсону, ви відчуваєте, що Дніпрові кінець. Уже не буде далі гір, кучугур, лугів, не забіліє крізь павутиння садків біляве село, не вийдуть дівчата в червоних із зеленим плахтах, не будуть вони вигуками веселими виряджати пароплав у далеку путь.

На південь від Херсону—Гирло. Прикмети Дніпра немає. Перед очима водянні просторища, вода хвилюється грізно, удаючи море. Моря ще немає, але чути його подих. Над „могилою“ Дніпра (іншим словом не назвати місця, де він закінчує путь) остання пристань на Дніпрі, останнє місто на великому шляху—Херсон. Місто одеського вапняку, що теж є продукт роботи моря, сонця й вітру. Весь Херсон камінний, немов фортеця. Немає дерева, парканів, все з каменю.

Часом ми плутаємо, вважаючи, що Херсон є старе місто. Але це місто віку має тільки 150 років. 2 липня року 1778

зкладено Херсон. Збудувати фортецю й корабельню в Херсоні доручили синові „арапа Петра великого“ — генерал-фельдцейхмайстерові фльоти, генерал-поручникові Ганнібалові. 8 вересня 1778 року відбулися закладки міста. Року 1928 минуло рівно 150 років з дня закладин. Далеко Херсонові до старих міст, які вік свій розповідають тисячоліттями. Молоде місто Херсон.

Коли будували Херсон, тут працювало 10.000 чоловіка. Дві дивізії протягом кількох років копали землю. Син арапа Петрового загатив у землю тисячі людей, але місто з наказу царевого збудував. І це місто вражає всіх глибокими ретрашементами, шанцями, фортецями, такі високі вали за містом, де була фортеця, що й не віриться, що люди це все будували. Думка виринає, що тут ще за передісторичних формацій лягли скиби землі одна на одну, бо й машиною не зробити того, що зроблено в Херсоні.

По-дурному будували фортецю. Минули роки й зникла потреба в ній. Херсон зробився не містом воєн, а містом, де була корабельня, де будували кораблі не тільки для Дніпра та узбережжя Чорного моря, але й для всього грецького Архіпелагу. У Херсоні була корабельня, а в степах за Херсоном випасалися табуни овець. Тоді ще не було електрики та гасу, а в містах світили вночі каганцями чи свічками, і Херсон був першим містом, де зайнялася свічка з лою. Тільки вовни щороку вивозили з Херсону на 4 мільйони карб. На початку минулого століття в Херсоні було 11 салганів. Ці салгани (виробні лою) виробляли 15.000 пудів лою на рік та, крім того, давали готового фабрикату—свічок на 25.000 карбованців. Коли взяти на увагу, що в Херсоні було, крім цього, ще 3 чинбарні, 2 тютюнових заводи, 2 тартаки, 2 броварні, 1 ливарня, 1 костопальня—то буде зрозуміло, що в минулому Херсон був велике промислове місто.

За Херсоном—гірло. Сюди вже доходять судна з закордону, беруть вантажі: манган та руду з Криворіжжя, пашню з південних округ України, різну сировину.

Над пивницею, що в порту, велика вивіска. А напис на ній всіма мовами розповідає, що тут можна випити шклянку

пива та горілки. Моряки з закордонних суден не минають цього місця. Заходять і п'ють. Цікаво випити та поглянути, як тут п'ють. Тут і знайомляться, чарка горілки допомагає. В порту багато суден. Грецьке судно стоїть із шхуною з Озівського моря, турецький вітрильник торкається об бік пароплава Радторгфльоти, немов йому розповідає казки про шторми на Чорному морі. Порт ще мертвий. Мало руху тут. Ще спить на кладовищі пароплавів багато суден, сновигають лиманом „калоші“, але недалеко, на корабельнях будують нову фльоту, ремонтують стару, на кладовищах меншає „труп“, більше суден, дихають судна хмарами диму. Так прокидається Український Ротердам, розплющує свої склеплені очі. Незабаром заснуть в морі білі піняві стежки від портів півдня до далеких портів, про які так багато поголоски йде. Така доля Херсону, і не тільки його, а й усіх портів Чорного моря. Дні наближаються, вони настирливо розповідають про Дніпрельстан.

Тепер Херсон відроджується. За час громадянської війни людности в Херсоні зменшилося на 50 відсотків. Головна причина того — робота окупантів чужоземців. Але людність швидко росте на порозі до моря, де немає штормів, але куди долітає вітер від моря, де він бринить, пісні співає на вапнякових струнах. Вітер з моря несе звістку, що Український Ротердам до життя кличуть. Кличуть далекі країни. Ось прислухайтесь до шумовиння вітру з моря! Стоїть вапнякове місто на порозі до моря!

Що є в Херсоні, крім вапняку? Про фортецю йшла мова. Є дивної роботи собор. У соборі могила Потьомкіна. Не довелося кісткам Потьомкіна лежати там, де їх було поховано. З наказу Петра I кістки викинули з могили, порох по вітру розвіяли й знову запечатали порожню могилу. Князь Долгорукий та Муравйов-Апостол шукали могили Потьомкіна й не знайшли її. Згодом на тому місці, де ніби була могила, заходами земства поклали мармурову дошку. Та дошка лежить і тепер. У соборі, що біля могили, є кілька ікон високої художньої цінности. Дві з них — роботи Боровіковського. На іконах цариця Катерина та Потьомкін. До

революції в соборі переховували золотий хрест царя Федора Олексійовича та євангелію запорожців з року 1784, що важила 2 пуди.

Є у Херсоні музей. Його ще року 1890 заснував та керував далі роботою Гошкевіч. У відділі сарматських речей є чудові збірки з острова Березані, колекція з Ольвії, фрагменти скульптур високо-художньої роботи. Є такі дивні раритети, як „псефізма“ на пошану Карзіоза, лев із скітського царського палацу з Ольвії, багато надгробків, жертovníк Ахілесів з Кінбурнської коси. Відвідувач музею бачить перед собою картину громадського життя та побуту греків, що сюди, на береги Чорного моря принесли звичаї батьківщини та свято їх охороняли протягом багатьох століть. Готи, гуни, хозари, авари, болгари, тюрки, половці... старовина цих народів, краплинки того, чим ті люди жили, що їх оточувало, тепер лежить це все на полицях музею, розповідає казку минулих днів півдня.

Здається, що кожна річ із музею скроплена кров'ю, то не іржа на шабляках, шоломах, залізних виробках, а засохла, перегоріла кров.

Так само здається, що в крові намочені кайдани з Херсонської каторжної тюрми, що на табличці з камери в'язниці, де напис:

— Камера № 3. Штатных мест—18—

здається, що кожне слово на цій табличці написано кров'ю тих, що виміряли шляхи від країни гарячого сонця до Сахаліну.

За експонатами з каторжної в'язниці—збірка фотографій часу великого голоду. Фотограф, що робив ті фотографії, виконував не менше важливу справу, ніж ті, хто харчував людинність. Він на останні гроші купував платівки, ходив від хати до хати, його камера ловила й відбивала на нечутливій до горя, але чутливій до світла, платівці останній промінь з очей того, хто помирав від голоду. Голодні діти, опухлі животи, мертві на вулицях, черги з піднятими руками в місті—героїка революції, робота чутливого до горя фотографа й чутливої до світла платівки.

За високими стінами музею стоїть мідяний Потьомкін. Він немов промовляє до вас:

—Я був... місто збудував. Нічого не лишилося. Вітри мій порох розвіяли. Все минає.

* * *

Увечері мешканці міста виходять на вулицю. Суворівська вулиця, як дивний вир, де кружляє молодь, ідуть пари правим боком, переходять на лівий, ідуть назад, щоб знову пройти по правому. Гулянка починається з вечора й не припиняється до пізньої ночі. Поруч з Суворівською, у садку Маркса—повії закликають матросів, що приїхали від портів Італії, Індії, Америки. Вони падкі на жіноче тіло—і звикли до чужих портів.

Співають у пивниці „Русский уголок“, співи затихають, тоді грає оркестра: сліпий грек і румун з перебитою ногою.

Пізно затихає місто. І пізно встає. Нікуди поспішати, на море можна й пізніше поглянути. Воно буде однакове! А я встану рано, піду з ціпочком у нову мандрівку. Вийду за місто, посижу біля пам'ятника англійцеві Джону Говардові, мученикові без батьківщини.

Цікаве те життя. Йому в Англії довелося помилково скуштувати принади королівської в'язниці, то він все життя присвятив роботі серед тих гнаних, що не знаходять собі іншого закутка в житті, крім високих мурів в'язниці.

Говард покинув батьківщину й приїхав до Росії. Його запрошували до двору цариці. Але не пішов туди Говард. Сказав він посланцеві цариці:

— Я прийшов до в'язниць, а не до палаців.

Жив у Херсоні. Допомогає в'язням, останні копійки їм віддавав. Помер 21 січня 1790 року, занедужав, допомагаючи та доглядаючи хворих. За містом його могила. Пам'ятник, немов соняшний годинник, сумирний напис:

— Хто б ти не був,—ти біля могили друга!

Там, у місті, на вулиці Першого травня, показують будинок, де жив і в бідності помер Говард. Спочинувши на „могілі друга“, іду степом далі, в нову мандрівку.

Порт.

Прощай, Адеса,
прощай, карантин,
мене виряджають
аж на Сахалин...

співали забуті в кайдани каторжани, коли широкими шляхами від Півдня, через Київ, Москву, Урал, тайгу довгі місяці пішки йшли до Сибіру.

Дзеленькотіли кайдани залізним брязкотом, лунала над ланами смутна пісня каторжанська, понуро йшли люди в сірій арештантській одежі, мов вовки збоку шкандибали кати-поліцаї.

Не даремно в пісні невольники в в'язниці, лицарі Сахаліну, згадували Одесу та одеський карантин і за ним сумували.

Стара Одеса, старий одеський порт — було місцем, що невпинно годували Сахалін людським м'ясом, Одеса плодила „блатняків“, як буйне жито нива, одеський порт був місцем непевних операцій темних, несвідомих людей, що за царату, через тяжкі економічні обставини, йшли на останнє, ішли на грабунок, на „мокру справу“, ризикували життям, як мухи гинули.

Хоч і добре торгував раніш одеський порт, хоч вивіз і довіз збільшувались день від дня, а проте Одеса, як і всі порти на березі Чорного моря, чомусь вславилась найбільше „блатними людьми“.

Коли доводилось чути на великому етапному шляху пісню—

Прощай, Адеса,
прощай, карантин,
мене виряджають
аж на Сахалин...

— то вже кожен знав, що ведуть то „одеситів“, ведуть людей одеського порту, де „пани торгують, а люди наймитують“.

Все сприяло цьому. Одеса-„мама“ росла, ширилась, а „одесити-діти“ росли та сил набирались. Прибували до

одеського порту пароплави здалека, щодня прибували: ван-тажили їх, розвантажували, європейські моряки насичували повітря портів своєю „європейською культурою“, отруювали життя.

За громадянської боротьби загасли високі димарі пароплавів, охололи великі чавуни десь глибоко в надрах трюмів, щільно зачинились ілюмінатори бортів, а в деяких пароплавах відчинилися кінгстони, затопили їх на дні моря.

Тепер не те...

Вже не співа ніхто:

— Прощай, Адеса.

Вже не брязкотять кайдани, новим життям живе порт.

Мол високим муром загородив, відмежував порт від моря. На морі хвилі грають, блищать білими баранчиками, а в порту спокійно. Хоч і вітру нема, а проте танцюють хвилі морем, до землі пориваються, кортить їм грудьми вдаритись об камінь, розбитись - розтритись, розсипатись мільйонами скалок, бо не сила століття в морі гуляти, впину не знаючи, кортить померти, щоб новою хвилею народитись.

А проте помирають хвилі, землі не знаючи. Заступив шлях високий мол, близько до міста хвилі не підпускає, спокійно наступ хвиль приймає, стоїть непорушно.

Через те в порту спокійно.

Шаланди, судна, шхуни, яхти, човни, каюки, підчалки...

Багато, багато їх, геть чисто весь рейд замережили, все собою вкрили.

Моторові човни легенькі, мов ластівки, порсають портом. А під самим берегом стоять важкі транспорти, стоять гвинтові морські пароплави, стоять наші, радянські пароплави, а осторонь струнко вип'ялись, немов пишаючись собою, закордонні, важкі велетні.

Тут — Італія, Туреччина, Франція...

І матроси цих пароплавів суворими очима дивляться на своїх командирів, що забороняють їм у радянському порту на землю виходити, а коли, чи під п'яну годину, чи може з остраху, командир це дозволяє — тоді матроси Італії, Туреч-

чини, Франції ідуть до клубу моряків, розмовляють невідомою мовою з радянськими моряками.

Може й не розуміють чужої мови моряки, але ж все добре-добре розуміють вони, коли в залі клубу повільно здіймається на сцені завіса, коли німіє вся зала, і вся юрба, як один, співає:

Повстаньте, гнані та голодні
робітники усіх країн.

Тоді й чужі моряки співають, слів не вимовляючи, співають пісні без слів...

Пісня без слів, але яка вона сильна!

Свіжий вітер береговий. Від берега просто на море. Пнеться шаланда портом, минає зустрічні човни, а коли за спиною вже мол, маяк високий — тоді стрілою летить шаланда, ріже, пінявить воду, вперед поривається, до широкого моря лине, що таємницями чарує, бо кортить кожному таємниці моря розгадати, розвіяти їх.

Свіжий вітер береговий. Пестить він обличчя. Тільки день треба побути на морі, щоб хоч крихта сонця зазирнула у вічі, щоб усі частки тіла пройняв свіжий вітер, щоб тіло змогло в воді моря. Тоді шкіра зашкарубне, запалиться все тіло, швидше кров побіжить жилами, застукотить серце — мертво живим зробиться.

— Мантич підтягай! — гукає керманич.

І хлопчак-помічник швиденько підтягає мотуза, що йде до нижньої жердини вітрила.

Туго напинаються браси вгорі, ось-ось розірвуться шкоти внизу, банти боками теліпаються непотрібні, а клівер удари вітра приймає...

Стерно вправо.

Свіжий вітер на морі.

Ой, повій, повій,
Та буйнесенький вітер...

Херсон... Очаків... Одеса... Новоросійське... Батум.
Радянські порти.

Ще так немов недавно був п'ятий рік, ще тільки-тільки

ми втратили Шмідта, ось вчора з моря на міста кидали важкі гарматні пароплави далеких країн, ходили моряки наші на зовсім сухій землі, працювали в ревкомах, виконкомах, були політруками, військочинами, їздили на куцях пароплавах Дніпром, Волгою, Доном — країну охороняли.

Тільки вчора немов це було.

Скільки змін, який поступ, які дивні досягнення, як мало прожили (так хтось казав колись і так писали на спомин в альбом) і як багато пережили!

Мертве Чорне море. Бльокада. Мертві кладовища пароплавів, безробітні вантажники, „сухопутні моряки“.

А сьогодні? Одеса-Херсон, Одеса-Севастопіль, Одеса-Батум, Херсон-Запоріжжя (аж до Дніпрельстану)... і далі... Костянтинопіль, Яффа, Неаполь, Альжир, Туніс, Судан... далі... Франція, Еспанія, Португалія-Одеса-Ленінград, Одеса-Китай...

Нові світи, нові можливості перед нами, багато обіцяє нам море — багато дасть.

На те воно й море. Широке, безмежне, безкрає...

Чорне, широке море.

Одеса — порт.

Аж до самого берега підходять колії залізниці, мерзлий стоїть холодильник, один із найкращих в СРСР, що до нього щільно підходять пароплави. Холодник зберігає сотні тонн дичини, м'яса, овочів, яець, а так само й цитрин, помаранчів. Все тут механізоване, все устатковано якнайкраще.

Біля розкішного пляжу — елеватори, біля газової гавані лагодять пароплави, тут стоять велетні, що незабаром підуть у далекі мандрівки.

За останні роки багато зробили. Заглибили причали, механізували чималу частину роботи, зробили елеватор за останнім словом техніки, переконструювали мережу залізничних колій, нарешті, задовольнили робітників та вантажників.

І порт зростає. Хоч мало ще тут закордонних пароплавів, хоч гудуть більш гудки наших пароплавів, але швидко поширюється робота, порт зростає тепер, як ніколи.

Ще де революції Одеський порт щороку за кордон відправляв вантажів на суму близько 15.000.000 карб., а до Одеси довозили краму на 12.500.000 карб. Привозили до Одеси бавовну (Болгарія, Греція, Єгипет, Туреччина), риж, овочі (Єгипет, Італія), вугілля й фарби (Болгарія), нафту (Румунія). Вивозили ми за кордон: борошно, спирт, ліс, зерно, яйця, масло, цукор, картоплю, сірники тощо.

От з цього коротенького переліку видно, які широкі перспективи перед одним із наших найбільших портів.

Порт живе.

Спадає вечір. Не порожніє порт, а навпаки, більш залюднюється.

Весело грає музика в садочку. Море миготить вогниками: білими, червоними, зеленими. І маяк посміхається біло-червоним оком.

— Так, кажете, товаришу, що порти ростуть? — запитую я командира одного з пароплавів.

— О, так! Одеса, Батум, Новоросійське! Перед нами — Далекий Схід, Європа, Африка, Америка...

— Весь світ?

— Так, увесь світ! Те, що робиться в Одесі — робиться всюди.

Вивіз та довіз кожного порту збільшується. І збільшується не абияк, а кожен рік дає сотні тисяч тонн. Поліпшуються обставини, кращає робота, все механізується, устатковується. Не соромно нам перед Європою. Нехай іде сюди.

Вогники грають водою — червоні, білі, зелені. І блимає, мов сліпий більмом ока, маяк.

Відходить у далеку путь пароплав, біля пристані велика юрба. Стоїть великий пароплав, виблискує, кладе на вікна та ілюмінатори позолоту світла, бігають люди з берега на пароплав і назад, вантажники залізною ногою ідуть, бо на плечах важкі клунки, що від них спина згинається, а високо над водою, на командирському містку метушиться штурман і командир, стерно перевіряють, до всього пильно дивляються, бо далека путь перед ними, путь без шляхів, без

берегів, непроторена путь широким, глибоким та бурхливим морем.

Тим, що виряджають кого в мандрівку швидко линуць хвилини, лякає кожного хвилина прощання.

А коли на пароплаві продзеленчить дзвоник і завие гудок, тоді зростають хусточки сльози, кожному, як на екрані, пригадається море без берегів, швидше заб'ється серце кожного...

— Прощай!

— Ні! До побачення?!

— Добре!

Матроси на дамбі пускають „кінці“, починає вигравати гвинт під кормою пароплава, аж скалки летять, здригається важкий залізний тулуб пароплава, ворухнуться на дамбі ті, що виряджають подорожніх, махають руками в повітрі, немов між пароплавом і ними були тоненькі, що їх і не видно, нитки, а тепер хтось ці нитки жорстоко, без жалю перерізав.

Ростають хусточки сльози.

Випростовується пароплав, рівно грає гвинт, біла піна лягає за кормою, матрос знижує червоний прапор на щоглі.

Далі й далі дамба, порт. Перед очима море. І далека, далека путь, без шляхів проторених, без берегів.

Море.

Вітаю тебе, широке, безкрає, піняве море. Далеко від берегів, коли ніч звисає над морем, в ті хвилини, коли подорожні міцно сплять, гвинт пароплава невпинно грає, зорі купаються в глибокому морі, блимає лихтар на передній щоглі, назустріч новим і новим хвилям, — легко тоді думати — тверезі, ясні думки.

Перед очима — два великі просторища: море та небо. Не змірити моря, тільки думкою його можна охопити, глибоко-глибоко дно, багато хвиль на морі, немає йому краю — море — велике просторище.

І небо глибоке. Ще, мабуть, глибше від моря. Мерехтять зорі, на сході хворим, кволим світлом виблискує небо (місяць незабаром підійметься)... пінявиться море.

Весело та людно в Миколаївському яхт-клубі. Дихає широкими грудьми Бог, ріжуть воду, немов стежки снують, човни, вигукують спритні пловці, а на березі грає оркестра танків, чітких маршів, що додають нових сил м'язам тих, хто ріже водяні просторища.

На самий верх вежі над водою сходами йде молодий робітник із заводу імени Андре Марті. Ось він стоїть рівний та стрункий високо над водою, дивиться туди далі за Бог, де море позирає на берег. Робить руками кілька повільних спокійних рухів, дихає глибоко, збираючись зробити ризикований стрибок. Адже вежа має чотири поверхи, він стоїть на верхньому, до води летіти далеко, треба запасатися повітрям.

... Летить. Руки вперед ластівкою, тулуб, немов із каменя, тіло барвисте, жовто блищить під промінням сонця. Кілька секунд летить він до води, але все встигаєш побачити.

— Ррррраз...

Вода розступається, приймає тіло одчайдушного, сміливого пловця, бризки від тіла в усі боки, а він виринає й енергійно береться до берега. Тоді, здається, дужче грає оркестра, веселіше гомонить натовп; кожен задоволений зі спритности робітника, що там, у себе, на заводі — перемагає залізо, а тут, на Бозі — воду. Від оплесків та гуку здригається берег.

А на високу вежу іде новий робітник, новий переможець. Миколаїв — місто, коли можна так сказати — пливуче. Бог притягає всіх щонеділі та й не тільки в свята, а й у буденні дні. Сюди їдуть повні трамваї, вабить кожного вода, кортить поглянути, як сміливі перемагають водяні просторища.

Але не тільки яхт-клубом та любов'ю до моря вславився Миколаїв. Кажуть миколаївці, що парк в їх місті, над Богом, — то є єдиний в СРСР парк. Що й говорити — парк гарний, але такі самі підстрижені кушчики є в Києві, є в

кожному місті України та СРСР. Коли й можна назвати парк єдиним, то з маленькою поправкою, що єдиний в Миколаєві.

У Миколаєві, крім парку, є на що поглянути. У парку є дивний пам'ятник жертвам Сивашу. Високий обеліск із зіркою посередині. Кілька набоїв унизу. З чотирьох боків пам'ятника — чотири виразні постаті. Мужній селянин, суворий з обличчя, в шапці, кожусі, кременних чоботях — схилив прапора до землі.

З другого боку — робітник. Молодий робітник, що ось тільки вийшов з цеху, засмавився біля горна, з великою силою придавив держално прапора до землі. Відчуваєш, промовляє мертва постать робітника, що він, коли треба, вміє прапора на пошану тих, що загинули, до землі схилити, але він здатен, сила є в ньому цього прапора вгору так високо піднести, що нічия рука до нього не доставе.

Ще з двох боків червоноармійці. Прапори в їхніх руках немов ворущаються. В кожній рисі обличчя — туга за тими, що загинули під Сивашем, та ще мужність. Біля пояса кожного підсумок з набоями. На голові кожного — буденівка. І криси буденівки — немов холодно — вниз.

Тому, хто одвідує Миколаїв, треба поглянути на цей пам'ятник, бо то справді чи не єдиний експресією та задумом пам'ятник в СРСР. Він дуже вражає кожного — цей пам'ятник у Миколаєві, в місті, де на кожній вулиці лежать гармати воєн турецьких, звідкіля Бог показує шлях до моря, до Сивашу...

Тим більше вражають турецькі гармати, військові трофеї, що сам Миколаїв — місто — завод. Над Богом — димарі. Годують вони небо хмарами диму, гіганти — цехи стоять над рікою, скрегочуть залізними зубами машини, а хто їде до Миколаєва, ще за кілька зупинок до міста, на маленьких станціях почує пісню. Її співали ще до революції, давність її йде від того часу, коли в Миколаєві збудували перші великі заводи, коли до Миколаєва зі всіх кінців колишньої Росії прийшли тисячі робітників. Пісня та починається словами:

Город Николаев, французский завод —
вот идет мальчишке двадцать первый год.

Тоді ще до революції Миколаївські заводи належали анонімному бельгійсько-французькому товариству „Наваль“. На заводі працювало 10.000 чоловіка (в час війни, коли завод виробляв набої — працювало навіть 20.000 чоловіка). Завод був вогнищем революційного руху, звідціля вийшли: Радченко, що був членом делегації 1924 р. під час англійсько-радянських переговорів, а згодом головою ВУРПС, бував на заводі тов. Петровський Г. І., відомий письменник Ляшко — робітник миколаївських заводів, багато видатних революційних робітників здобули досвід та вміння обороняти робітничі інтереси, працюючи в цехах заводу.

Завод — місто. На терені його залізничних шляхів — на 40 вер. Важко весь його оглянути. Треба багато років працювати на заводі, в цехах, щоб приблизно розумітися на роботі, щоб знати, що виробляють в окремих цехах заводу. Тільки робітник може знати „свій завод“. Той, хто похапцем оглядає його, дивиться на цехи, до робітників підходить з своєї позиції, а ця позиція іноді далека від позиції того, хто відчуває пульс заводу, в кому рівно з серцем заводу — б'ється серце. Ог коли б на заводі попрацювати хоч місяць, коли б з робітниками поговорити не в час короткого огляду, або не в конторі, де в кімнатах тихо, але за вікнами — високі димарі — тільки в цехах можна зрозуміти завод, що стоїть, спираючись на свої кремезні відбитки в прозорій воді Бога. Але не кожному це пощастить зробити — наше горе, наша недоля, що ми до всього підходимо, на все дивимосся зі своїх позицій.

Коли делегація південно-американських робітників приїхала до Миколаєва і цілий день витратила на огляд заводу всі американські робітники, що бачили велетенські підприємства Америки, сказали:

— Цього заводу за день не можна оглянути. Тут треба довго жити, щоб побачити завод.

Так вражає кожного завод Андре Марті, слова робітників з Америки — найкраща характеристика сили заводу.

Завод не вражає гомоном, криком. Ні — тут тихо. Така велика площа заводу, що гомін згублюється, він непомітний, так, як у малих заводах. У кузні лежать оцупки заліза, що нагадують коріння столітніх дерев, кожен оцупок вагою 50 тонн, а то й більше. Розпікають оцупки в печах, над головами вони пливуть і слухняно лягають на ковадла, а пневматичні, або паро-гідравлічні молоти 3000 тоннами придушують залізо, дають йому потрібну форму.

Механічний цех покаже вже готові вироби. Холодники, турбіни, дизелі, вали до пароплавів та кораблів. Біля верстатів стоять матроси, розмовляють з робітниками, що лагодять їх корабель.

Ось пневматичний цех. Раніше, до революції цього цеху на заводі не було. А потім робітник Ларіонів надумав організувати виробництво пневматики на заводі. Завод тепер виробляє молотки, вони цокотять на випробовуванні в шахвах, пневматика здешевила роботу, робітник Ларіонів допоміг заводу.

Нютують корабельні судна пневматикою, в танку пневматики захлинувся док. Немов горохом хто посипає залізні рури.

Поруч, у мідно-казановому цехові автогенне лютування. Бризкають кольорами райдуги вогники, без захисту темних синіх окулярів не можна дивитися на вогонь, робітники кострубаті, в кожного засмальцована спецівка, очі приховали сині окуляри й не видно, як блищать очі.

Кожен цех — завод. Багато цехів і більшає весь завод — місто. Гарячі цехи — то серце великого міста. Крім заводу, ще порт. Цей порт мав 100 міл. пуд. експорту за рік до революції. 18 океанських пароплавів мали можливість одночасно навантажуватися чи розвантажуватися, канава від порта до моря заглиблена до 30 фут., заходять сюди з моря великі кораблі, що беруть по 20 тис. вантажів та мають посадку на 28 футів. Тепер у Миколаєві будують новий елеватор. До води від елеватора 8¹/₂ метрів. Пожадливі трюми великих пароплавів та кораблів насиплять золотим зерном і підуть кораблі глибокою канавою до моря. Тільки два еле-

ватори в світі мали до цього часу таку могутність, як Миколаївський: у Чикаго та в Балтіморі.

Такий Миколаїв. Рівні та гарні вулиці в Миколаєві. Немов хто на рівному тлі поклав риски. Веселі, гомінкі вулиці вітають прибулого, з одного боку завод Андре Марті годує небо чорним димом, а з другого в'ється Бог.

Ще довго, коли покидаєш Миколаїв, чутно, як дихає завод Марті, ще довго видно хмару з диму над містом, ще довго тільки й розмови про пневматику, про нове судно, про нові вантажі закордон.

Це місто, де кують залізо, де 22 відсотки всього населення — робітники.

А потім помічаєш, що вже далеко місто, ріже воду гирла мотор, водяні просторища синіють перед очима. Широке гирло. Сторіке гирло. Вода навіть не та, що в річці, блакиті більше в ній, прозоріша вода, барвиста якась...

Простір, краса, свіже повітря, швидкий мотор... За яку годину-другу ми вже далеко від Миколаєва. До берега пристає мотор, виходимо з човна, йдемо до села Парутина. Швиденько проходимо через село, минаємо останні хати, зупиняємося на місці, де колись було місто щастя.

Так, справді, місто щастя... Ось ці руїни, що перед нами, руїни високих мурів, руїни будівель, — це все рештки міста. Тут була Ольвія, місто греків, що вийшли з Мілету.

Тепер усе багатство з Ольвії — то зруйновані мури, рештки будівель тощо. Більше нічого не лишилося від міста, що колись було найкращим містом на чорноморському узбережжі, що торгувало з далекими землями.

Саме слово Ольвія по-грецькому означає — щаслива. Але немає вічного щастя, все минає, все має кінець. Багато розповідають та стверджують ці слова руїни Ольвії. Тендітні будівлі, Некропіль, гробовниці, портики будинків, холодний камінь нагробків, — це все так багато розповідає.

За кілька століть місто зросло, збагатіло, торгувало з народами, які жили на північ від Ольвії, нові будинки з портиками росли, високими мурами обгородили місто. Ось цими вулицями, де ми тепер стоїмо, ходили греки, тут ступала

нога сармата. Високі мури Ольвії не врятували. Прийшли готи, спалили Ольвію—місто щастя, місто радості, насолоди, люди міста щастя пішли шукати нещастя не широким шляхом, а по зорях, на прив'язі у ворогів—готів... Так минула слава Ольвії, слава міста щастя. І вже ніколи Ольвія не оживала. Зникла вона, немов би суховії повіяли з півночі, розтрощили, рознесли, зрівняли з землею всі будівлі, розвіяли мармурові прикраси... Зникла Ольвія...

Минули тисячоліття... Прийшов ХХ вік—вік заліза, вік електрики, вік всепереможного розуму. І тепер Ольвія нам розповідає своє минуле й ці оповідання нам—що звикли до електрики, до машини, до великих блискучих міст—нагадують казки. Гарні будинки в Ольвії, тендітні вироби лежали сотні літ глибоко під землею, високорозвинену культуру мали мешканці цього засипаного пісками й прикритого століттями міста.

Ми довго ходимо мертвими вулицями, дивимося на руїни, знайомимося з життям цього так далекого від нас міста, з його побутом, бачимо перед собою гирло, ще далі море.

Поруч рискалями копають землю, якийсь професор крізь окуляри дивиться на камінчик, аж до самого носа його підносить, немов нюхає його.

Покидаємо мертве місто. Знову мотор ріже воду. Тепер наш шлях веде до Очакова. Моторошно мотором виїжджати в море, але тихо на морі, на заході така тендітна хмарка лягла, що нам море нестрашне, навпаки, воно нас приголублює, запрошує врізатися гострим носом човна в просторища, бо там далі... ні, не розповісти про ту далину, що розляглася вперед човна. Вона (ця морська далина) нагадує дівчину, нагадує жінку, яка вся насичена обіцянками: соковитими, принадними обіцянками—і хоч то є тільки обіцянки... але море нас запрошує різати воду, зариватися в просторища. І нехай каже хто, що після тиші, після мертвих дзеркал—все'дно море роз'ятріє, але ми пориваємося уперед, туди, де синь моря зливається з небом. Однакова вона—синь моря й синь неба—одна синь, і одна в ній суть.

Потім — Очаків. Менглі-Гірей будував тут фортецю. Росія, і не так вона, як повноможні владарі її провадили довгі війни з турками за цю фортецю. Скільки тут, на берегах, що поросли каменем — скільки тут крові пролито! Але то було давно, і не нам про те згадувати. Навіщо нам це?

За наших часів, у країні трудящих Очаків перетворився на курорт. Тільки недавно це визнали. Треба було туркам воювати за фортецю, треба було тут будувати високі ретрашементи, треба було наскрізь пронизати ворота міста кулями, і потім також треба було революцію пережити, щоб хтось сказав перше слово про те, що Очаків — не місто перемог, не місто фортець, не місто крові, а тільки — курорт, де лікують людей.

Комісії та видатні вчені довели, що влітку Очаків по своєму стану, по підсонню, не гірший від Сочі, Анапі чи інших курортів півдня. Є в Очакові морська вода, добрий пляж, гарне повітря, є все, що потрібне для курорта. Організували тут будинок відпочинку, почало жити занедбане місто, призвичаїлися мешканці міста до „трусів“ та „купалок“, жвавіше почав працювати Соробкооп, пішла далеко чутка про Очаків, як про новий, радянський курорт.

Тут робітники влітку лагодять своє здоров'я, є просторий будинок відпочинку, ціни тут невеликі, все дешево. Тільки води в Очакові не вистачає. Немає криниць, глибоко під землю вода заховалася. Скільки не копай, а води не знайдеш. Недавно оце, в Бейкуші, що за 6 верстов від Очакова, знайшли криницю. Цю криницю викопали ще татари, коли панували на узбережжі Чорного моря. Знайшли ту криницю — тепер криза на воду минувала, але спробуйте воду возити за 6 верстов до міста та напувати тих, що приїхали сюди своє здоров'я лагодити.

Щоб не так скрутно з водою було — дощову збирають. Тільки захмариться, набіжить хмарка від моря, — тоді під ринви становлять діжки, радіють, коли дощ не вщухає, воду тут поважають.

Не тільки в Очакові така скрута. Навколо Очакова не краще. Осіли там переселенці. Дуже бідували вони, коли

сюди приїхали: жили в селах, де мало землі, але вдосталь води. А сюди приїхали — нема чого пити. Допоміг їм Наркомзем. У переселенських виселках збудували артезійські криниці. Тепер переселенці не надякуються Наркомземові.

П'ють очаківці турецьку воду, знають, як свої п'ять пальців, усіх водовозів, ходять повз будинок, де був ув'язнений лейтнант Шмідт з 5 до 18 лютого 1906 року. Ще кожен, хто побуває в Очакові, неодмінно поїде на острів Березань, де в березні року 1906 розстріляли лейтнанта Шмідта й його трьох товаришів — повстанців. Буде кожен відвідувач після того розповідати про тепле море, про Очаків, про зруйнований пам'ятник Суворову та бригадирові Горичеві, що першим зійшов на бастион, коли брали очаківську фортецю; буде розповідати про очаківську воду, про Березань. Пригадуватиме кожен, як там тепло під південним сонцем, як з новою силою бігла кров у його жилах, як гарно вночі там сидіти на тому місці, де колись була пристань, а англійці попелище зробили, — і на спогад розповість відвідувач про маяк, що блимає з Тендри...

Про Тендру тепер... про чорноморські береги. Далеко зайшов я у нетрі, вже минув Дніпро, так далеко до рідних берегів, немов ніколи там і не бував. А проте, як не далеко, яке нове тут небо, а пам'ятаю я вечір на узбережжі.

Лямник налягав на стерно, кутив люльку, спльовував крізь дірочку з вибитого зуба... Далеко-далеко берег. Вузькою смужкою він простягся на півночі. Перед нами — море.

— Скумбрія грає... Наша, мадам скумбрія, з чого наш брат живе. Як вона під сонцем виблискує... мадам скумбрія.

На морі багато човнів. Немов хто плакав над морем, капали з очей сльози, потім перетворилися на трикутники вітрил. Тремтять вітрила, неводи від човнів тікають у глибін моря, туди, де ворушиться риба, де хмарою ходять табуни —

— мадам скумбрії.

Стоять човни. Неводи закидають, а потім витягають. Нові й нові сотні пудів скумбрії віддає море, росте купа риби в човні. Тяжка робота рибалок. Немає спочинку —

скульпція вийшла в море — треба її ловити. Перед очима риби немає, а невода витяг — вічка рибою виблискують. Дощ мочить, сонце пече, вітри сушать шкіру, а рибалка не знає спочинку, полює у морі.

Нові пуди лягають на дно човна. Ось уже навантажено човна, нема куди рибу класти, треба до сухого братися. Тоді на човни підіймають білого прапорця; на березі, де стоять вільні човни, розуміють те гасло:

— Приймай рибу... Давай човна.

Від берега їде човен, бере рибу, до берега її везе, а рибалки далі ловлять рибу, кладуть неводи в море, не спочивають, бо риба сама на снасть проситься. Прийшла — лови, а коли далеко в море пішла й на снасть не йде, — тоді спочивай.

Далеко від берега рибалки їдуть, — буває, що за 100—150 верстов забираються. Далеко від Очакова, до Криму, за Тендру, далі... далі...

Весною ловлять севрюгу, білугу, камбалу, осетрів. Влітку — скульпцію. Тільки в Очакові та навколо його, де Тендра, за сезон ловлять 5.000.000 скульпції. Тутешні рибальські промисли дають 60% усіх рибальських ловів республік. Ловлять рибу неводами, ловлять удками.

На одній тільки Тендрі є 500 лямників, які працюють біля неводів. Риба в морі гуляє, — люди на березі.

* * *

Пароплав, що йде з Миколаєва, до Очакова не заходить. Уночі виїжджає мотор далеко в море, туди, де простяглася путь пароплавів. Миготить маяк з Тендри, повіває вітрець, свіжить вітер чоло, десь у темних шахтах ночі запалює пароплав вогники, ворущаться вони, на моторі запалюють червоний вогник, він привітно пароплава зустрічає, як щастя з хвиль, їдуть подорожні трапом на пароплав, зникає мотор у темряві ночі, простує він назад до Очакова, до міста, де буде незабаром великий курорт...

Пароплав хвилинку спочиває... потім їде в наступ на ніч, що темними прикриттями заповонила море...

Ніч і море.

II. ЗУПИНКИ НА СТАНЦІЯХ.

День урожаю.

Сонце пече. Ані хмаринки в небі. І літака, що прилетів здалеку та кидає над виставкою листівки-привітання, видно довго, аж поки він не заховався за високими горами.

У Ржищеві — день урожаю. Втоптали від околишніх сіл до Ржищева добре стежки, на терені цукроварні — ятки, намети, павільйони, стайні на худобу: буде виставка.

Виставка на околиці містечка, краєвид на Дніпро. По той бік простяглася смуга жовтих пісків. Керівникам відділу боротьби з пісками легко давати пояснення селянам.

— Он, погляньте по той бік — піски. Засипають вони ваші землі, ниви, а присутна вода на них кучугури насипає.

Керівник екскурсії показує селянам цікавого макета, як піски руйнують господарство. Під його ногами маленькі хатки-коробочки з сірників, млин — коробка з цигарок, гілочки, що позначають дерева. За селом — піски (теж малесенькі горбики, які діти на вулиці ліплять).

А трохи далі — новий макет. Гарний брукований шлях, канава для дощової води, канави від річки, дерева над шляхом, посадка лози. Село причепурилося, прибралося, заквітчалось садками. Багато було роботи з цими макетами. Але селянин, коли погляне на них, то краще ніж із якої діаграми зрозуміє, як треба боротися з пісками, як садити лозу, як її доглядати, як поліпшити своє господарство.

— Хороша штука. Узяв би цей плян та й поставив на майдані в селі. Нехай, мовляв, люди дивляться та навчаються. Нехай знають, як треба воювати з пісками.

Організатори виставки показали не тільки макети села, що його піски засипають. На іншому макеті вони показали, як живеться громаді, в якій земля порізана на безліч клаптів, показали діряві мостки, обгризені садки, і разом показали, що можна краще господарювати, іншими шляхами можна дійти кращого й поліпшити добробут.

Є макет села до землевпорядження й після нього. Виліплено з глини хатки: фотографія злиднів та поневіряння.

— Хай тобі грець!.. Диви? Так, як у нас. І млин на горбочку стоїть. Решето, а не село. Куди не кинь копійку, а вона прослизне.

Довго дивляться селяни на макет села до землевпорядження і після. Далі йдуть і часто повертаються в той бік, де макет нового села, де наука кращого життя.

Біля входу на виставку гасло:

— Виставка — найкраща школа.

Хто пройде залями виставки, обійде стайні, городи, садок — той побачить, що виставка не тільки показує досягнення, а й навчає. Коли раніше в день урожаю селяни доводили, що вони спромоглися дійти того рівня, що був до війни, то тепер день урожаю — демонстрація наших великих досягнень, яка вище всяких, а тим більше старих, рівнів.

До всього додивляються селяни. Треба поглянути на машини, на зразки вогнетривалого будівництва, городину з дослідницьких станцій, пашню з полів.

Біля інкубатора, де сидять та гріються жовтенькі курчатка, натовп селянок. Стоять, колишуть дітей та дивляться, як у великій скрині лопають яйця, як колупають шкаралупи курчата, що вивелись без квочки. Посміхаються селянки:

— От, коли б так і діти плодилися?! Гарно було б!.. — і колишуть маленьких дітей.

З далеких сіл, часом за кілька десятків верстов, ідуть селяни й несуть, що найкраще вродило. Капустину з тієї грядки, де родить 40 тонн, бурячину, виноград, жменю жита. Учні шкіл теж святкують день урожаю — привезли садовину зі шкільних садків, городину, посаджену власними руками в час перерви між навчанням у школі.

Цікавий куточок виставки — відділ Липняцького торфового товариства „Праця“. На одшибі лежать невеликі яруси торфових плиток, біля них куриться піч, що дуже нагадує „буржуйку“, якою топили кімнати в містах у час паливної кризи.

Яруси плиток — тільки мільйонна частина того, що здобуває з надер землі товариство. На Україні є великі поклади торфу, майже в усіх округах. Але мало хто дбає за їхню

розробку. Загальна думка така, що з торфу мало прибутку, гарного палива торфом не можна замінити.

Липнянці кілька років тому організували товариство. Колективної роботи цуралися селяни, нікому не кортіло копати сиру вогку землю, день і ніч бабрятися в багні, думали, що прибутків не сподіватися.

Але товариство не кидало справи. Копали торф, руками його здобували, і коли перший рік роботи закінчився та яруси торфу вирости за селом, а випробувавши торф, почали всі його купувати — тоді побачили, що торфу, як палива, нічого цуратися, справа ця дає гарні прибутки. На виставці липнянці почувують себе переможцями. І справді — вони переможці.

Коли б це було потрібне — на виставці можна було б організувати відділ селянського мистецтва, — мистецтва, в якому можна виявити порив до нового, бажання прищепити культурі села те, чого ми покищо в селянському обиході не здибаємо.

Ось шовкові вироби селянки з с. Липлявого, на Шевченківщині — Христі Лисакової. Ця селянка, як вона розповідає, довгі роки вивчала шовкове виробництво, намагалася селянський варстат переробити на складнішу машину, з багатьма підніжками, з якої вийшла б не звичайна полотнона, а визерункуватий шовк, рушник, килим.

Лисакова показала зразки своєї роботи. Є гарні рушники, рушники для лікарень, пояски, які можна назвати „криком моди“, але моди не з паризьких смітників, а з квітників, лугів.

Лисакова демонструє одна свої роботи, а поруч із нею — Кагарлицька артіль ткачів. Мабуть, ніхто не відає, що таке товариство є в Кагарлиці, на Київщині, вироблюють там шовк і ті сорочки „українські“, якими пишаються крамниці великих міст — дуже грубимин итками зв'язані з Кагарликом.

Ілюстрація: черва, немов макове зерно — дрібні червяки, листя шовковиці, зростання черви, кокони, — рушники, ска-тертини, сорочки, настільники, пояски. Малюнки, що на виробках, не позичені з альбомів орнаментів. То — власний орнамент, позбавлений хитрощів, вигадок, але наближений до

тих кольорів, до тих комбінацій барв, до яких звикло наше око.

Трохи далі — Сергій Терещенко — селянин із Ржищева. Одні прозивають його Терещенком, другі — по-простому — дядьком Сергієм. Перед ним стілець, а на стільці глиняні півники хвости позадирали. Недоладні півники, що й говорити! Бузковою фарбою вимастив дядько Сергій їм крильця, а червоною — ніжки та голівки. Якись птахи заморські, а не півники.

— Не дивуйте, люди добрі,—каже дядько Сергій,—чим, як кажуть, багатий, тим і радий. Не по медалі й не по заробіт-ки прийшов, а щоб ваше слово почути. Скажіть тільки мені, так я вам таких цяцьок нароблю, що куди вашим французам!

— Після півників і кури засміються?

— Кури? Ні! З посміху люди бувають. Ось цей півник...

Дядько Сергій свистить у те місце півникове, яке не пофарбоване ніякою фарбою...

— Ця кумедія коштує всього... на копійку десять. Навались, у кого гроші завелись!

У коморі, де колись зсипали цукор, у темному куточку примостився селянин із с. Воронькова. На стіні біля нього висять скриньки з квіточками, листочками, жучками, бур'янами. Селянин нагадує лікаря. Він знає цілющу силу трав і хоче допомогти хворому.

— Що це за трави?

— А ось! Дурман із смітників, бузина, липовий цвіт, конвалії, березові бруньки, корінь із любистку, арника, сон-трава, макові голівки, валеріяна, звіробій...

Він охоче розповідає, як навчився збирати ці рослини, не соромиться сказати, що ця справа дає йому прибутку карбованців із 700 на рік.

Біля нього зупиняються селяни.

— Може б ви порадили, як гостяк лікувати?

— Ні,—каже селянин.—Я не той лікар, що радить. Я тільки трави збираю та постачаю їх лікарям. Я — лікар з луків.

Виставка — енциклопедія сільського господарства. Тут є чого навчитися.

— Виставка — найкраща школа.

На виставці порадили поїхати до с. Гусинців, де є артіль лозоплетів.

— Три верстви, — казали селяни на березі Дніпра, біля перевозу.

Три верстви пройти легко — ідемо. Але минає година, а села не видно. Тільки піски та лози кругом. Доходимо до якоїсь нової річки, Вузька вона, вода ледве ворухиться, зелена ряска в берегах. По той бік річки — човен. Видно звідсіля, що на дні його спить хлопчак.

— Подай перевозу-у-у-у!..

Хлопчак нічого не чує.

— По-о-о-дай!..

Лози коливають голівками, а хлопчак спить, нічого не чує, мабуть всю ніч у лузі біля коней гасував з хлопцями.

— Перево-о-озу-у-у!..

Нарешті, хлопчак прокидається. Сонно підводиться, дивиться, кого це в таку пізню годину бенеря принесла, хто надумав в пізні обіди їхати із Ржищева до Гусинець. Ліньки відпихає він човна від берега, повільно гребе, немов старий дідуган.

— Чи далеко до Гусинців?

— Де там далеко?! Ось зараз... верстви три!

— Три?! Нам біля Дніпра ще казали, що три, а ми вже, мабуть, із п'ять пройшли.

— Може дві з гаком?! Недалеко!

І знову ми йдемо, вгрузають ноги, важко йти, бо пісок сухий. Над нами шелестять лози. Лозовий край. Високі, піщані кучугури, на яких росте тільки сухий чебрець, заяча капуста та смілка. Давно колись, коли Дніпро був єдиним шляхом з околишнім світом, хтось прийшов сюди, осів на пісках і відтоді бідував, піски проклинаючи, в пісках поневірявся. Потекли пізніше людські ріки до степів переможених, до чорнозему, а онуки тубільців і досі поневіряються на пісках, згадуючи лихим словом дідів своїх, що не вміли гарного місця на просторій ще тоді землі вибрати.

Лозовий край, тут ніщо не родить. Єдине джерело життя Дніпро. Він тече навколо сіл сріблястою смугою, він чує людину й лозину, що на пісках тут.

З великими труднощами минаємо ми ще три верстви. Рідшають лози, починає бриніти трава на пісках, твердішає ґрунт, незабаром підходимо до невеликого лісу, крізь дерева якого вже видно хатки.

Село невелике. Сотня хат. Багато років важкої, напруженої роботи проминуло, доки люди, що колись давно оселилися тут, перетворили цей клаптик землі над Дніпром на базу. Вулиці в селі з глибокими коліями, пісок сипучий. А біля кожної хати клаптик угноєної землі. Де колись був пісок — тепер садочок, чи город, довго біля землі ходили люди. Орної землі село не має. По один бік села — піски над Дніпром, а з другого — піски заступили шлях до чорнозему.⁶ Коли б поглянути на село зверху, то воно нагадувало б зелену базу на жовтому тлі пісків. Убоге село Гусинці. Піски, як барикади, кругом всього села. Але в свій час і сюди заглянули неситі.

Давно, колись, як багатіли монастирі, ченці павуками розлазилися з великих міст до сіл, достатки свої побільшували, шукали даремних харчів. З київських монастирів приїхали ченці й до Гусинців.

— Краще б нам того дня й сонце не світило, — говорили батьки, згадуючи той день, коли вперше до села прийшли ченці. — Прийшли вони — побачили, що тільки за селом піски, а село — то у гноєний людським трупом квітничок — база з садків, городів та великої левади. Поговорили ченці, казали, що краще буде нам, коли монастир в селі свою економію зробить, що з міста до села гроші потечуть ріками, намовляли, щоб селяни зелений квітничок продали або подарували монастиреві.

Ченці вміли говорити. Вони так солодко співали, присягалися ім'ям бога, а селяни слухали їхні розмови, радилися на кутках, на сході і рада та кінчалася тим, що ченці зелену леваду серед села обгородили гострими кілками, збудували великі комори для збіжжя, на в'язах та липах поста-

вили вулики, а до двору монастирського почали селяни нести все, що давало убоге селянське господарство.

Ріки грошей до села не дотекли. Навпаки, потекли ріки від села до Київського монастиря.

— Жили тут ченці й черниці. Справжню економію обладнали, господарство монастирське. Такі дебелі дядьки були, що нашому братові до них далеко. Дивувалися селяни: нехай би старі були, а то черниці, вибачайте на слові, як телиці гуляли.

Висмоктали ченці кров з селян. До Києва пливли байдаки, галери, човни, везли до київських монастирів з Гусинців сало, м'ясо, городину, а селяни... постили.

Тільки в революцію здихалося село ченців. Не пізнати тепер села. Де колись був монастирський маєток, там тепер громада порядкує. На подвір'ї колишньої економії тепер: сільрада, кооператив, школа, а є ще одна вільна хата, де незабаром організують хату-читальню. Знають селяни, що сами собі господарі. Горе, що кругом піски. Ще влітку, коли ходять пароплави, тоді до села приїде який „доморослий“ дачник, чи червоноармійці приїдуть таборувати до околиць сіл — тоді перепадає на господарство хоч невеликий заробіток. Але взимку Дніпро замерзає, кіньми до Києва далеко, до залізниці також не ближче, приробітків важко шукати. Що робити селянам?

Надумали вони. Коли раніше бідкалися на піски, коли піски заваджали жити, коли з тієї лози, що на пісках росте, не було користи, то тепер лоза дає селу гарні заробітки.

Голова сільради — Олександров, у той час, коли ми важким шляхом ідемо через село та відсапуємо після „трьох верстов“, розповідає, як селяни надумали організувати в селі артіль лозоплетів.

— Ще до революції в наддніпрянських селах плели кошелі, валізи, корзини тощо. Але не було артіль і товариств, а це пастухи та наймити робили вільної години, коли пасли худобу над Дніпром.

— У місті купець на корзину, чи на валізу є завжди. Аби зробив її чепурно.

Надумали селяни організувати артіль лозоплетів, надумали використати ті лози, що над Дніпром бринять.

Край села — хатинка. Присадкувата, немов вросла в землю. Дах — поріс зеленим мохом, вікна замурзані, заливані котами та немовлятками. Ліворуч від сіней хата господаря, а праворуч — лозоплети сидять, члени артілі „Незаможник“.

Ще коли тільки надумали в селі організувати артіль, то з цього надумали скористуватися куркулі. Вони всі вступили до артілі, кожен заплатив пай, бо знали, що на цьому заробити можна. Але не змогли глитаї працювати. Кожному кортіло тільки заробити більше, дбали не так за артіль, як за себе, посварилися з-за баришів та й розбіглися, як руді миші.

Тоді двоє селян-незаможників взялися до організації. Глитаї розбіглися, а незаможники поїхали до Києва, здобули там кредити, зареєстрували статута, почали до артілі приймати лише незаможників.

Тепер в артілі є 80 чоловіка. Плетуть корзини, роблять меблі, орендують під майстерні три хати. Не вистачає вже своєї лози, треба шукати її далі. Їдуть гусинці далеко вниз по Дніпру, там біля Канева, Пекарів, Прохорівки, Бубнова ріжуть лозу, до Гусинців її приставляють.

Весело на косах, коли ріжуть лозу. Співають дівчата пісень лозоплетських, куховарка готує страву, десятники приймають готову лозу. Ріжуть тоненькі лозові гілочки. Старші дівчата ріжуть, а менші, маючи в руках драчки (ціпок з залізною вилкою на кінці), обчухрюють лозу. Покладе дівчинка лозинку на драчку, потягне, а лозинка й скине з себе зеленкувату сорочку. За день встигне дівчинка нарізати кілька тисяч лозинок. Пакують їх у тисячі, сушать (сушарня патентована: сонце й гарячий пісок), а коли зі всієї коси лозу виріжуть, до нового місця їдуть, ріжуть далі лози, вантажать човни, вгору до Гусинців, до столиці лозоплетів поспішають.

Влітку порядкують гусинці на власних господарствах. А як починається осінь та зима, негода, ніхто не сидить дома. Зранку до пізної ночі сидять лозоплети над кшталтами,

плетуть корзини. Один сортує лозу, другий її фарбує, третій палички вистругує, ще один робить дно, той припасовує дашок—диви за день кілька десятків корзин вже зробили.

Стара, як світ, побрехенька розповідає про птаха фенікса, що народжується з попелу. Хто почує цю побрехеньку — засміється. Адже смішно чути таку нісенітницю про живу істоту та ще чути тепер, коли й дитина знає, що без живого початку не може бути життя?

Але цю побрехеньку можна прикласти до життя наших радянських сіл. Вони справді народилися з попелу. Такого села, яке є тепер, ще ніколи не було. Були села. Але не такі: затуркані, забиті, занехаяні, голодні. Розповідаючи про села минулого, можна вживати всіх слів, які є в нашій мові, якими позначають все негарне, — але не було села веселого, бадьорого, буйного життям, села в цвіту, села, що йде до розвитку. Такого села не було.

Час, коли прийшла революція, радянська влада, — є час, коли народився птах фенікс, коли з дичавини, темряви злиднів прокинулося до життя — нове село.

Великий різьбяр.

Ми мало придивляємося до села. Там багато ще є саморідного, коштовного, про що треба знати всім, всьому світу. Там визрівають великі таланти, на нивах родяться великі вчені, часом осінні негоди, злигодні життєві заглушують їх, але дехто, одинці з тисяч доходять свого, голосно розповідають про те, що чорнозем таїть у собі страшну поживчу силу й треба тільки розорати цілину, щоб талант розцвів.

Історія з різьбярем Петром Верною це доводить. На хуторі Горі (що на Київщині) живе Петро Петрович Верна. Коли їхати битим шляхом від Баришполя до Києва, то на хуторі остання, найгірша хата належить Верні. На вулиці, біля двору Верни — пам'ятник Шевченкові. Невеликий пам'ятник Шевченкові. Невеликий пам'ятник, дерев'яний постамент і на ньому з дерева також вирізьблено погруддя Шевченка. Щоб дерево не покололося від дощу та морозу, Верна по-

мастив погруддя дьогтем, чи смолою. Чорне від того погруддя.

У дворі Верни ще один пам'ятник. Гоголь. Сподобався майстрові розріз волосся на голові Гоголя, вирізавав він з дерева погруддя, зробив постамент, знову помастив усе дьогтем чи смолою та й поставив пам'ятника в дворі.

Бідно живе Верна. Копичка сіна стоїть біля хати. Хата над вулицею, дах на ній провалився, вікна слізять, двері покосилися, стіни в землю від ваги років вросли.

Біля хати вас зустріне Верна. Драні штани, полотняна в латках сорочка, невеличка руда борідка, сірі, задумані очі, порепані руки.

Випало йому гірке життя. Року 1876 в родині козака Верни на хуторі Горі народився син Петро. Рано лишився хлопець сиротою, пішов шукати на люди, кому потрібні його кволі, дитячі руки. Пішов Петро пасти худобу. Міряв степи баришпільські, ходив від межі до межі, спирався на ціпок пастуха — в сльоту, негоду, осінні холодні дні виміряв широкий степ. Здавалося йому, що приріс він до степу, що весь вік пастухувати буде, ніколи кращого йому й не бачити.

Тридцять років пас Верна худобу. Тридцять років, довгих, важких років був пастухом. Служив у куркуля Момота Максима, що платив йому чотири карбованці на рік. Від Момота пішов до інших господарів, був у селі Іванкові, всі села Баришпільщини обходив, усіх куркулів знав. У поміщика потім за побережника був.

Каже Верна:

— Одружився я з наймичкою, а в перший день одружіння думали ми з дружиною та радилися, що будемо їсти взимку.

Є тепер п'ятеро діток у Верни. Найменшій дівчині п'ятий рік минув, а старша заміж вийшла, й має тепер Верна онука. Зігнувся Верна: довге життя, як неорана нива.

Ще змалку, коли пас худобу, вирізував Верна коробки для сірників, різний дріб'язок, ляльки, прикраси, ціпочки тощо. Не було дня, щоб пальця собі не порізавав. Для вирізування вибирав найтвердіше дерево (березу, граб чи дуб).

Ножа ніколи й нічим було погострити, колупне ним гарно в дереві, а пальця й порізав. Ляльками Верни бавилися діти, поміщик Країнський бачив його вироби, але кому на думку спаде допомагати постухові? Та й сам Верна на свою роботу дивився, як на забавки.

Тільки року 1912, коли побачив Верна газету „Рада“, а в газеті світлину з барельєфа Шевченка, тоді надумав вирізати такого барельєфа з дерева. Цілу зиму сидів, а барельєфа варізував такого, що мало не дихає. Як живий Шевченко! Та не задовольнила ця робота Верну.

— Коли б кругом його та повітря було?! А то притиснув я його спиною до дерева, зверху вирізував, а кругом нічого немає.

Добирає Верна способу, щоб вирізати з дерева не барельєфа, а погруддя Шевченкове. Довго струмент він збирав, долота припасав та стамески, знайшов гарного березового пня та й почав вирізувати погруддя Шевченкове. Сидів зимовими ночами, в хаті блимав каганець, очі бачили погано, дороблював погруддя вдень, коли в хату сонце зазірало, на весну кінчив погруддя.

І це була справжня робота майстра. Вбирав очі Шевченко, поглядав, як живий, і мрія Верни про те, щоб кругом його було повітря, ствердилася. Тоді почав складніші роботи виконувати Верна. Зробив Шевченка з кобзою в руках, зробив кобзаря, Гоголя й, нарешті, від постатів перейшов Верна до груп.

Надумав Верна зробити групу, як Тарас Бульба зустрічається з синами. Чотири постаті мало ввійти до групи. Переміг Верна все: голод, холод, злидні і незабаром групу закінчив. Стояв Тарас, до нього син простягає руку, далі ще два козаки стоять у жупанах, гостроверхих шапках та на Тараса поглядають.

Саме в той час у Києві року 1913 відкрилася виставка. Порадили люди Верні повезти групу на виставку, і Верна послухав тієї ради. Повіз групу на виставку, — довгі черги стояли на виставці біля дверей того відділу, де була робота Верни. Коли виставка закривалася, купив групу граф Сума-роков-Ельстон за 100 карбованців.

Тоді й в околишніх селах дізналися, що Верна вміє з дерева вирізувати, почали йому „кобзарів“ замовляти. Різав Верна, потім пішов на війну, не до того було там, щоб різати, і знову, коли повернувся з війська, різати почав. У Баришпільському млині є пам'ятник Ленінові його роботи, на постаменті в селі Броварах, де колись стояв пам'ятник Олександрові II — тепер є погруддя Леніна, у селі Княжичах є пам'ятник його роботи, у Вишеньках, у Баришполі, у всіх селах навколо знають про Верну.

Як та чим працює Верна?

— Візьму пенька, — розповідає Верна, — сокирою його обчухраю, а потім долотом виб'ю, що мені треба. Ріжу стамескою та ножем — диви, вже й є, що мені кортіло зробити. Важко так! Часом думаєш зробити що, сидиш довго над пеньком, а він трісне. У хаті вогко, а піч затоплять — парко. Мокрий пеньок був учора, а сьогодні сохне, як перець. І трісне. Пропала тоді вся робота.

Так і працює Верна. У старій хаті темно. На стіні, над столом, де працює Верна, рямки з різними картками його роботи. Дочка колише онука, плаче немовлятко, а Верна сидить на покуті, за столом, перед ним шматок дерева, у руках стамеска, він уважно придивляється до шматочка дерева, обережно вирізує, не поспішає, щоб часом уся робота не загинула.

Ніколи не був Верна у музеї, не бачив ніколи роботи гарного різьбяр. Навіть гарного малюнка він не бачив, доводиться все вирізувати, вигадувати сюжети для своїх груп.

Та й що робити, що різати? Добре, коли взимку є вільна година! Влітку, аби впорався в полі! Щоб було що їсти, треба різати таку річ, на яку купець знайдеться. Ось чому з-під спритної руки його виходять кобзарі, парубки, дівчата, але не видно нових мотивів, він сам себе повторює.

— Так кортить щось новеньке зробити. Ляжу вночі, подумаю, так аж голова болить... скільки можна зробити?! Все проситься під руку, щоб його вирізати. А потім пройде день, чутка з Баришполя від кума йде, щоб різав йому кобзаря... Ну й ріжу!

Верна поглядає в вікно на город, де за хатою стоїть погруддя Гоголя.

— Купив у мене на виставці в Києві граф Сумароков-Ельстон Тараса Бульбу. Бачив я недавно одного лікаря, так він мені розповідав, що граф у Парижі ту групу продав за кілька тисяч карбованців.

то правда.

Тепер працює Верна над новою групою. Знову задумав вирізати кобзаря. Але, використавши досвід минулих робіт, Верна додав цій групі складніших елементів: біля кобзаря сидить поводар, проти поводаря стоїть маленький пастушок (пригадав своє життя Верна), слухають пісні кобзареві два парубки та дві дівчини; замислилися парубки й уважно слухають дівчата, замкнулися в коло пісні. Сім постатів групи живуть! Тільки великий майстер міг це зробити. Багато років треба було йому працювати, вивчати закони будови шматка дерева, щоб цей мертвий шматок, березовий чи грабовий пеньок ожив.

Треба було й самому попоїсти гіркого пастухового хліба, щоб зробити пастуха, який є в групі, треба любити мистецтво, музику, розуміти мову мистецтва, щоб вкласти, переказати на обличчях парубків та дівчат думку, нав'язу пісню.

Незабаром Верна закінчить цю групу. І, мабуть, кожен скаже, коли погляне на цю нову групу:

— Верна великий майстер з народу! Тільки на чорноземі можуть виростати такі таланти!

Переяславщина.

Довго мерзли ми на заїзді, що на ст. Баришівка. Пили смердючу каламутну рідину, що зовсім не по заслuzі має принадну для мандрівника назву „чай“, ждали, поки візник запряже коні, на ноги зодягали „лаковані“ морозом та негодою валянки, тулуби обгортали драними кожухами, а щоб мороз зовсім не дошкуляв, шиї обгортали жіночими шалями, що вже не годяться для жінок і рятують тепер подо-рожніх.

Мої супутники: фінінспектор з Переяславського РВК, представник Держмедторгу, що закуповує лікарські рослини, службовець з ДПУ та ще київський спекулянт. Отже, компанія прекрасна, щоб добре обізнатись з усіма справами, що цікавлять мене, як кореспондента. Коли до цього додати ще вчителя, який примостився в передку саней „за дешеvu плату“, то буде зрозуміло, чому іноді цікавість кореспондента перемагає мороз, негоду, вітер, сніг.

І справді, не помилився я. За короткий час нашої подорожі (радив би кожному скуштувати, як приємно проїхати крізь бурю й сніг 35 верстов „з гаком“) всі ми добре познайомились і навіть спекулянт,—представник тої класи, до якої я ставлюсь з ненавистю, а найбільше під час фінансових кампаній,—був звичайним, простим чоловіком, що йому померзли ноги, одмерзло вухо...

Рипів сніг під полозками, місячна ніч була, немов нафарбований день, рівно йшли коні, іскрив мороз у заметах, із коміра, з-під намерзлих брів, кожен слово своє додавав до розмови.

Коцюбли руки, теплі ноги, іскрив сніг.

Вчитель розповідав:

— Стара, стара Переяславщина, як зігнута бабуся, що попід тинню ходить, людей просить, щоб на неї подивилися, в старечі очі їй зазирнули, смутну історію її взнали. Переяслав, на тому місці, де якийсь то Ян Усмошвець переміг печенізького велетня, як казали в той час, „перевяв славу“. Звідти й назва пішла — Переяслав.

Так розповідають казки давні, що до наших днів дійшли.

А правдиві відомості кажуть, що Переяслав був ще й раніш. Бо вже в угодах, що їх складали з греками тоді, місто Переяслав згадують, як одно з найбільших міст того часу.

Ішли дні над Переяславом, минали швидко місяці, як дні зимові, нудні, повзли роки, століття минали. Коли сини Ярослава ділили між собою землі, — Переяслав віддали князеві Всеволоду.

Тоді повстало Переяславське князівство на лівому березі Дніпра, над ріками Трубежем, Суданом, Сулою, Альтою.

То нічого, що сьогодні Альта — нікчемне джерело, то нічого, що Трубеж міліє, — довгі роки над землями пройшли, минули століття, не те що ріки, а й люди інші поробились.

Ішла боротьба між чернігівськими та переяславськими князями — перемогли чернігівці. Тоді ж також жорстоко боролися й на півдні, де ходили дикі орди... Прибирав до рук переяславський князь ті орди: переяславські торки, що жили на узбережжі Чорного моря — то згадка про ті часи, коли влада князя переяславського сягала далеко за межі свого князівства.

Але до рук прибирали переяславське князівство й інші князі. У другій половині XII віку переяславське князівство посів нащадок Юрія Долгорукого, а потім нащадки Суздальських князів.

Прийшли татари. Огнем усе спалили. Дітей маленьких побили. Зруйнували все в краю. Тоді завмер увесь південь, і переяславське князівство надовго втратило своє значіння. Аж до XVII століття визначні події обминали це місто.

І тільки року 1654, коли на раді в Переяславі в полковому городі землю „Малоруську“ прилучили до Росії, Переяслав знов згадують.

І далі йдуть згадки тільки вже не про давнє минуле, а про часи недавні, коли жили діди наші й батьки. Року 1708 Переяслав приписано до Київської губернії. Року 1781 Переяслав — повітове місто Київського намісництва, року 1797 — повітове місто Малоросійської губернії, року 1802 — повітове місто Полтавщини.

Такі згадки про минуле Переяслава й землі переяславської. З такою спадщиною прийшов Переяслав до днів революції.

Ось що розповів нам учитель у той час, як рипів сніг під полозками саней, коли ми їхали степом до Переяслава. Легко сказати—35 верстов проїхати. Коли мірити їх шкапами, минати вночі невідомі села, щогодини „для моціону“ бігти за саньми версту-другу та слухати розмови чи то про

минуле Переяславщини, чи то про її сучасний стан, і коли цим розмова окселентують дрібно зуби, — тоді шлях довгим видається, безкраїм. Ще слід пам'ятати, що поїзди від Києва до Баришівки прибувають уночі, і всю подорож доводиться робити по-темному. Остання верста від семи миль на полі до Переяслава довша від англійської милі, що має сім верстов.

Переяслав смутно зустрічає; крізь кисільні тумани блимає червона зірка (мабуть, на Райвиконкомі), білим простирадлом розлігся базар, і на йому темною крапкою чорніє могила тих, що померли за революцію.

Не даремно Переяслав колись був столицею. Не даремно жили князі та їхні негідні нащадки. 15 церков збудували вони в Переяславі: і Ярмаркову, і Кладовищенську, і Борисо-Глібську, і Троїцьку, і Вознесенський собор, і... багато було роботи князям.

Знеможені коні везуть нас до найкращої в Переяславі „гостинниці“ (так каже наш візник). Під місячним промінням церкви виблискують золотими банями. І вже під цим кволим світлом можна рогледіти, які дірчаві ті золоті бані, як багато в церквах побитих вікон, видно, що 15.000 пожилців Переяслава, що ось тепер міцно сплять, мало уваги звертають на справи релігійні.

Кому кортить уявити собі місто Переяслав і кому бракує часу самому там побувати, я раджу пригадати такі міста: Канів, Золотоноша, Пирятин, Ізяслав... Такий і Переяслав. Навіть „найкраща гостинниця“ — пишається такими самими блощицями, що є і в канівській, і в золотоноській, і в ізяславських гостинницях. Місто невелике, навіть важко назвати його містом,—це швидше селище міського типу, що їх у нас прозивають містечками. РВК, пошта, кіно, гостинниця та ще 15 церков забутих, що виблискують золотими банями.

Такий Переяслав уночі. Але вночі легко помиляться, бо тоді все спить, життя не видно, а блощиці в брудній гостинниці — то зовнішнє вражіння. Коли побачити Переяслав удень, придивитись до того, чим і як він живе, тоді розу-

мієш, що ніч назавжди минає, що ми живемо в нові дні, в нові часи, коли прокидаються нові творчі сили, коли кожен невеличку, але важливу для держави роботу виконує.

Зайдіть до Переяславського РВК, поговоріть із заклопотаним секретарем Райвиконкому, що вже окуляри почепив, бо вже й зір втратив над паперами, поговоріть з головою Райвиконкому, груди якого оздобив орден Червоного Прапора. Вони так багато розказують, перед вами пролине стільки цифр, стільки відомостів, що заболить голова.

Переяславщина — цікавий район Київщини. Починається він від Дніпра і йде аж до Прилуччини, до Канівщини, до річки Сувою. Є 37 сільрад, селищна рада, приплав біля села Андрушів на Дніпрі та залізнична станція Переяславська.

На три смуги поділена Переяславщина. Піски, луки понад Дніпром, піщаний чорнозем навкруги Переяслава, де села Чобітки, Лецьки, Помоклі та Чорнозем, де села Тамань, Студеники, Козлів, Соснівка. Бідні села наддніпрянські, не родить піскувата земля, а проте багаті села, де чорнозем, де земля добре родить. А до того й землі у наддніпрянців мало: в с. Зарубинцях землезабезпеченість—0,63 дес. на їдця, в Городищі—0,92, в Андрушах—0,89 і більша забезпеченість там, де чорнозем: Дениси—1,21 дес.

З природних багатств Переяславщини треба відзначити поклади торфу та сірого каменю.

Невелика промисловість Переяславщини: 2 парові вальцові млини, електро-станція в місті, 2 парові млини, 20 олійниць, 43 круподерні, 19 гарбарень, 2 медоварні, 1 черепична майстерня.

У чорноземній смузі найпоширеніше хліборобство. Але „триручка“ заїдає ще й досі. Переяславська досвідна станція та земельні установи ще багато сил докладуть, поки переможуть „триручку“. Хоч є гарні умови для садівництва, та проте важко його ширити, бо за посадками селяни їздять аж до Голосієва, що біля Києва, або й ще далі. Видно з цього, що Переяславщина, а найбільше чорноземна смуга, через те, що природні багатства незначні, а промисловість квола, має великі перспективи щодо поліпшення ріль-

ництва. Це доводить той факт, що року 1926 на Переяславському ринкові продали 450.000 пуд. хліба.

Зовсім інакше стоїть справа в тих місцях, де земля піскувата. Переяславщина має великі перспективи щодо поширення деяких галузів виробництва.

— З чого живуть переяславці?—запитав я.

— З чого... Як то з чого. Он над річкою Альтою, на тому кутку живуть чинбарі та шевці. Їх не мало, не багато — 3000. Шкіра від нас іде до Києва, на Шевченківщину, на північ до Росії.

Перед кустарним виробництвом Переяславщини широкий шлях. Мова йде не тільки про чинбарів, чи шевців, — є в Переяславі артіль ткачів, де виробляють гарні рушники, скатертини, килими. Переяславські вози — „ходи“ знають за межами не тільки свого району, чи округи, але й республіки. Навіть із Росії, десь аж від Тули приїжджають за ними. Виробляють покищо 50 ходів на місяць, але прихильне ставлення до роботи та допомога ще збільшать продукцію.

Над Дніпром, поблизу села Городища є великі поклади каменю. На розробку цих покладів треба звернути увагу, треба її відновити, бо раніше кар'єри розробляли, але після великої війни ця розробка припинилася.

— Хто у вас найбагатший чоловік у селі? — запитав я в Переяславі.

— Хто... Німець у нас над куркулями куркуль.

Я вважав, що слово „німець“ — то прізвище якогось селянина, але вийшло не те. „Німцями“ на селі прозивають тих заможних селян, що, не маючи землі, не сплачуючи податку, вміють здобувати великі гроші з тих виробництв, які селяни занехаяли: розплід та годівля свиней, худоби тощо; слюсарна робота, ковальська, збирання лікарських рослин, культура трав, інтенсивних рослин тощо.

„Німцем“ у Переяславі прозивають громадянина Шалю, який має м'ятний завод. Він орендує 40 десятин землі, сіє м'яту та ромашку, виробляє на власному заводі м'ятну олію й має від того великі прибутки, що їх не можна порівняти з прибутками, які має селянин, працюючи на ниві, важкою

працею здобуваючи жито-пшеницю. Пересічно пуд м'ятної олії коштує 800 карбованців. 40 десятин дають німцєві добрий заробіток, бо він будує, крім того приміщення, яке має в Переяславі, ще одно приміщення, недалеко від домівки— в Баришівці. Німцєві можна тільки заздрити. Коли б ми всі вмiли брати від землі те, що вона дає?!

А наші „псевдо-німці“ не про м'яту думають, а про інше. Битим шляхом від Шрамківки до села Карані, що тут на Переяславщині, везуть на підводах малясу в бочках. Чи то парять її, чи хмелю багато до неї додають, але з маляси тієї такий смачний та міцний самогон виробляють, що слава про карачанський самогон іде далеко за межі Карані. А чи одна в нас Карань? Кожна округа та навіть кожен район має свою Карань. Ржищівський район, на Київщині — має Стайки, Канівський, на Шевченківщині — Пекарі, ну й Переяславщина має свою Карань. Велика сила того „самогонного змія“, що панує ще в селі.

* * *

І знову ніч... Оката, місячна ніч. Сніг під полозками скиглить, шлях поперек ріже й зникає у сугіні ночі заєць, єврей—візник співає нудної, як степ, як ніч — пісні. Позад нас — Переяслав. Столиця великого князівства в минулому, місто, де відбувалися великі події колись, містечко Київщини — тепер.

Нудної пісні співає візник. Виблискують замети снігові під промінням місяця.

В а с и л ь к і в щ и н а.

Не раз і не два доводилось мені чути, як селянка чи той селянин приказували:

— Погана Васильківщина, як ота Ольга.

Гадаючи, що Ольга — то якась селянка, не дивувався б тій приказці. Але одного разу спало на думку запитати:

— А що то за Ольга?

І знов не раз, не два чув я сіру, невиразну відповідь, що спочатку мені нічого не сказала, нічого не дала:

— Ольга?.. Хто його знає?!. Була колись така. Ще за царя Гороха, коли земля була плоха.

І приказку ту про Ольгу я зміг розгадати тільки тоді, коли обійшов Васильків, обійшов Васильківщину, добре до неї придивився, розгадав її таємниці, зрозумів її давнє минуле.

Ольга—то велика княгиня Ольга.

Васильків—то дача князя Володимира. Хоч то було й давно, хоч тоді ще між містом та селом, а тим більше між Києвом та околицями не було великої різниці, але князь Володимир мав дачу, і те місце, де тепер розташований Васильків, то є дача князя Володимира.

Давно-давно, ще тоді, коли князь Володимир під прикусом, немов немовлят нерозумних, починав христити киян, ще тоді найжджав він часто до Василькова, гостював тут, а на річці Стугні, що недалеко від міста протікала, наради з іншими князями мав.

Тоді Стугна не така була, як тепер. Повна та широка то була ріка. Ходили нею човни з високими щоглами, їздили Стугною аж до Дніпра і далі до Чорного моря.

Тоді Володимир мав поганське ім'я—Василько. На згадку про ті часи і дав назву місту—Васильків.

Кругом Василькова в той час росли ліси. Аж до Києва і далі за Дніпро, на північ, смугами простяглися вони. Тут у Василькові був гарний закуток для спочинку, тут, за переказами, жила дружина Володимира — Рогніда, тут князь Володимир, мабуть, не один раз пиячив, втішав свою князівську душу, горілкою її веселив.

Нема тепер широкої Стугни, невеличкий доплив — Гнилець теж висихає. Немає вже! І згадки про них теж немає, палаців князівських не стало, немає вже містка, під яким немов би то князь Володимир заховався, коли наскочили печеніги.

Довго стояла на місці князівського палацу капличка, складений із цегли чотирикутник. А тепер і того немає—розмили дощі, всякий слід стерли.

І коли сьогодні з Деліверсової гори, що найвище місце в Василькові, дивитись униз, в улоговину, де курять дима-

рями шкіряні заводи, не істориків і на думку не спаде, що стоїть він на місці, де ступала нога князя Володимира, де поганець князь бенкетував.

Незабаром після французької революції до Василькова прибув невідомий нікому француз — Деліверс. Хто він був, звідкіль він походив, про те важко дізнатись. Кожен знав, що то француз, що покинув він свою батьківщину, прийшов жити сюди, на Україну, оселився на горі, що колись належала князеві Володимирові, збудував собі будинок.

Тут і прожив він ціле своє життя. Від того й гора в Василькові зветься Деліверсовою горою.

Ще за життя Деліверса біля гори Володимира була криниця. Прозивали її криницею Володимира. А потім у тій криниці дівка втопилась. Закопали селяни криницю й там забили осикового кілка в пам'ять про князя Володимира. Після того, та й тепер, мало хто з васильківців про Володимира згадує, мало хто навіть знає, хто то князь Володимир та коли він жив.

Року 1909, коли будували школу та розкопували ґрунт, знаходили в землі багато речей князівської доби, кафлі, цеглу тощо. Нікому тоді й на думку не спадало робити далі розкопани, щоб дізнатись про минуле, правду минулого розгадати.

Тим більше не цікавило все Деліверса, невідомого француза, що прийшов із далекого світу, що жив мріями про батьківщину, що все життя був, і в пам'яті васильківців є як невідомий француз.

До речі, треба пригадати про ті вали високі, що перетинали всю Васильківщину. Частина їх дуже давнього походження, як от вал біля собору, де року 1924—25, під час будівництва школи, знайшли цегляну кладку з деревом князівських часів. Той вал був захистом іще, мабуть, від печенігів, чи то інших орд. Але поруч із тим є вали пізнішого походження, як от вали біля Западинки, Митниці тощо. Ці вали, мабуть, відзначали польський кордон. Та навіть і назви деяких сіл, як от Митниця, Калантир (Карантин) тощо, показують, що тут або ж недалеко звідкіль проходив кордон.

Переказують, що одна з церков васильківських свого часу була уніятська.

Але тут має мовитись про роботу святих отців. От про це й хочемо поговорити, бодай на хвилинку затримати увагу читача на нікчемних „ділах“ святих отців васильківських.

Через Васильків, від Поділля, від Волині та й від усього південного заходу іде битий шлях до Києва. Раніш цей шлях від ранньої весни до пізньої осені мережили прочани, йшли від півдня та від заходу до Києва, щоб уклонитися „святим місцям“, щоб дістати прощіння, а по-нашому казавши, щоб віддати потом та кривавицею зароблені копійки чи то й шаги ненажерливим ченцям, служникам царату й Ваала. Це добре розуміли васильківські святі отці. Року 1757 збудовано в Василькові собор, хоч і дешевший, але на зразок Андріївської церкви в Києві. Святі отці хотіли, щоб так само, як Київ здалеко милує зір прочан, щоб і Васильків здалік милував зір та нагадував про те, що і в Києві, і в Василькові треба ширше розперізувати кишені, треба віддавати зароблене. Собор на взірць Андріївської церкви допомагав цій справі.

Але святі отці на цьому не спинилися. У Києві є лаврська дзвіниця. Васильків має нагадувати Київ — так думали отці. То треба в Василькові збудувати дзвіницю—як лаврську. І почали будувати дзвіниці. А під час будування так немилосердно крали гроші, що не стало пороку збудувати стільки поверхів, скільки має лаврська дзвіниця, і ще й сьогодні стоїть у Василькові дзвіниця, що нагадує лаврську, але кожному в око впадає, що то дзвіниця куца якась, незакінчена.

Розповідають ще люди про красномовний випадок—роботу святих отців. Царі дали великі гроші, щоб до ладу привели васильківський собор і добудували. І знову ці гроші попали до святих отців. Щоб людям показати, що робота йде, не пропадають гроші даремно, того часу біля собору збудували комірчину, що нагадує коробку з сірників, і коштувала вона тільки сотню карбованців, але не тисячі карбованців, які дали на будівництво.

Такі чуда робили святі отці у Василькові, таку славу по собі лишили!

Старі-старі жителі Василькова розповідають, що тоді, коли було повстання декабристів, тут, у Василькові, на розі двох головних вулиць повісили не живого чоловіка, а опудало, набите соломою. Цар та його приборчаники не задоволювались, видно, з жорстокої кари декабристам, то й тут, щоб інші побачили, жахали людей опудалом. Це пам'ятають по-жилці міста, а в архівах є цікаві документи, що переказують, чим був Васильків для декабристів та яку вагу він мав того часу. Ось рапорт білоцерківського генерал-майора Тимановського 1-го, якого він подав до належних установ у день 30 грудня 1825 р.:

29 декабря подполковник Муравьев с двумя или тремя ротами, ведя под караулом жандармов, вошел в Васильков с заряженными ружьями и к 9 час. вечера имел уже при себе 5 рот того полка, взял в свое ведение знамена и полковой казенный ящик, выпустил с гауптвахты сообщников его и арестантов, обольщая между тем нижних чинов вольностью и всеми мерами страха, принуждая сам и товарищи его непреданных ему офицеров быть с ними в сообщничестве.

А посему, обращаясь в дивизионную квартиру самопоспейшнеше предписал как наивозможно скорее собрать воинских чинов в свои штаб-квартиры, предварив напомнить офицерам и нижним чинам пред сим данную присягу внушить не соглашаться ни на какие обольщения подполковника Муравьева-Апостола. А самого, равномерно: брата его барона Соловьева, поручиков Кузьмина, Сухинова и Пепиллу, прапорщика — князя Мещерского, подпоручика Бестужева-Рюмина, арестовав, доставить за сторожайшим караулом ко мне.

Генерал-Майор Тимановский 1-й.

Цей документ, цей рапорт вірного царевого пса, жандаря-генерала найкраще розповідає про ті дні, коли Васильків був місцем діяльності декабристів, тих днів, коли добре

зерно, що посіяв Пестель, Апостол, Раєвський — упало на добрий ґрунт, але не зійшло, бо дощі забили його.

Затихли бурі. Бур'янами заріс шлях декабристів, та й сами вони загнули в нетрях Сибіру, немов би ніколи нічого й не було—забулося. Забули люди „славні діла славних батьків своїх“. Заснув Васильків, зробився тим повітовим містом, що без ладу розкидані були на терені колишньої Росії. Торгувати містові було нічим. Дрібні ярмарки, що відбувалися уряди-годи, прибутків не давали. Васильківці не спромоглися дати гарного хабара інженерам і далеко від міста пройшла залізниця, коли її будували від Києва на захід. Єдина рентабельна річ була в місті — шкіряні заводи Вейсбергів, Фінкельштейнів тощо. Налізло до Василькова всякої „відставної“ погані без кінця-краю. Різні справники, в'язники, пристави, жандарські полковники, вдови їх — заповнили край, заповнили місто. Здавалося, що Васильків, колишня дача князя Володимира, перетворився на „странно-приимный дом“ для тих, хто пропив у ім'я царя своє здоров'я, сили, роки, потопив у ріках горілчаних дні свого життя. Навіть у часи революції Васильків нічим не вславився, не дав жодного проводиря, не дав нічого.

А втім, помиляєтесь. Дав Васильків те, що він міг дати. Після довгих років панування відставних панів дав Васильків визначного бандита, що не одному вкоротив життя, не однією „мокрою справою“ вславився. Тут народилася та оперувала банда Баєвського, була банда Минаєвського, Ваньки Зайця.

Такий коротенько шлях міста Василькова від днів князя Володимира до днів Ваньки Зайця.

Тепер про Васильків новий. Він не визнає авторитету ні князя Володимира, ні Ваньки Зайця, ні Вейсбергів та Фінкельштейнів, не тільки їх авторитету не визнає, а навіть з їх пам'яті кепкує. Васильків має тепер свою певну територію, має робітників та селян, Васильківський район (так, тільки район—не округа, не повіт, не дача, а район) не пасе задніх. Ось коротенький перелік підприємств Василькова. Млин, шкіряно-екстрактний завод, шкіряний завод, 5 коопе-

рованих заводів, електро-станція, різня, артіль інвалідів шкіряників, цегельня, різні підприємства місцевого значіння, а саме: цукерня, чоботарня, слюсарня, швальня, гончарне товариство в селі Здорівці, черепичне товариство в селі Здорівці й у селі Плисецькому. На терені Васильківського району, саме над річкою Ірпенем, провадять досліди покладів торфу й є підстави гадати, що Васильківщина незабаром матиме дешеве паливо. Найбільше поширене в Василькові шкіряне виробництво. Воно й раніш, ще до часів революції, й тепер, коли заводи перейшли до рук трудящих, має визначну, найбільшу роль. Один тільки завод, що працює на американській шкірі, дає щомісяця 10.000 пудів готового ременю. Раніш бракувало потрібної кількості дубильних матеріалів, але тепер почав працювати новий завод дубильних екстрактів. Той завод—то робота наших рук, то наша гордість, ще один доказ на користь революції. На шкірах, що йдуть від далеких країн до васильківського шкіряного заводу, є марка — „АМТОРГ“. Васильківці своє місто прозивають Америкою.

Не з самої шкіри житиме Васильківщина. Вже говорилося про те, що над річкою Ірпенем є поклади торфу, треба тільки їх дослідити, гарно використати, дешеве паливо дасть дешеву енергію, а дешева енергія до життя покличе нові заводи, нові фабрики, дасть селу світло, запалить блискучі лампочки в селянських хатах. Треба тільки використати сили землі, те, що вона нам дарує. Крім торфу, земля Васильківщини дарує нам добрі гатунки глини. Є й тепер багато сіл, що живуть з глини. Є багато артілів кустарів, які покищо від села до села їздять, збуту шукаючи. А мине небагато часу, організуються всі кустарі в міцні спілки, організовано працюватимуть, поліпшать свій добробут.

Хто часто їздив поїздами, особливо вранішніми, Фастівською залізницею, той бачив, як багато селянок щоранку їдуть із сіл Васильківщини до Києва, везуть свої вироби: молоко, масло, сир тощо. Коли й це організувати, коли добре налагодити постачання містам сільських продуктів, то й тут видно, які широкі перспективи для розвитку стоять

не тільки перед Васильківщиною, але й перед усіма близькими до Києва та до великих промислових міст — селами.

... Завив поїзд, зникає за горою Васильків, місто стародавнього князя Володимира, місто Ваньки Зайця. У вагоні розмова:

— Влада наша хороша, тільки її розуміти треба.

— Як то розуміти... треба?

— А так. Вона тобі все дає—тільки зумій взяти. Не ховайся від неї, а все по ширості розкажи. Розумій, що ти хазяїн у своїй хаті, а всі ми хазяїни в своїй республіці. Тоді ти зрозумієш владу.

Цокотять колеса, тікають назад телеграфні стовпи, вигукує паровоз, сонце зазирає у вікна вагона, поцілунками вирає на обличчях подорожніх.

Буде нам весела путь.

У к о м у н і.

Пригадую, коли тільки почалась весняна сівба, поїзд від Києва на північний захід тихо рушив, і я у вагоні зустрів одного з тих, що носять почесну назву „комунара“.

Ось наш діалог, що відбувся у брудному вагоні третьої класи, на шляху від Києва до Бородянки.

— Далеко їдете?

— До Бородянки.

— А далі?

— До комуні „Спартак“.

— А ви з комуні?

— Мабуть, що так.

— У вас і жінка є?

— А як ви думаєте?

А поїзд цокотів дрібно на рейках, коливались злежні під великою його вагою, поїзд далі летів, прискорював свою ходу, їхав від Києва до невідомої Бородянки, до тієї станції, до того місця, де на новій землі, на нових просторищах, з новими силами господарює комуна „Спартак“.

Мій супутник, тихий та сумирний комунар, розповідав мені, немов би казку мати своїм дітям, гірку правду про давно минулі дні бородянські.

Він казав:

— Йозеф Шембек був вірним сином Франца Йозефа, в Росію навідувався, коли надокучало в Кракові сидіти, надокучало в двох своїх маєтках під Краковом порядкувати.

— Тоді їхав граф Йозеф Шембек, вірний син Франца-Йозефа, в Росію, їхав у Бородянку, де мав не мало — не багато землі: тільки 24.000 дес. З ним разом приїжджали 2 дочки (кажуть люди, що дуже непригожі ті доні були, немов суки з паризької виставки), згадував граф Шембек, що в Австрії є два сини й служать вони Францові-Йозефові; приїжджав граф Шембек у Бородянку, високий, повний, ходив на своїх подвір'ях, перед ним вигинався та реготався весело (чи може підлесливо) управитель економії — Савранський, і регіт той лунав у панському парку.

— Увечері з глибокого льоху, з-під будинку, що його спорудили ще до походу Наполеона, викочували барила з старим вином, панські дочки пісень грали на чорних, великих скринях, від кухні до їдальні літали прислужники, гарні страви подавали, граф Шембек вечеряв, а 15 псів, яких їх заходом з прив'язів спускали, охороняли панський спокій. Гарчали пси, бо за огорожею блищали очі селянські, кортіло голодним бодай на їжу панську поглянути: може легше буде.

А пан розповідав:

— Я сиджу там, де Понятовський сидів. Понятовського не знаєте? Соромтесь, добродії. Може й графа Шембека ви не знаєте?

І граф Шембек реготався. Дужче гарчали пси.

— А ось у цьому будинкові, де ми їмо, п'ємо, в часи Наполеона французи стояли. На тій високій липі, що біля паркану, тоді дівчина повісилась: француза полюбила...

— Невже кому на думку спадає, що графові Шембекові даремно Бородянка дісталася? О ні! Мені доводилося...

Граф Шембек шепотів, щоб і пси його не чули:

— Мені доводилося двічі село палити. Я спалю хати, а мені страховку заплатять таку, що за одну хату — п'ять нових будував, десятина землі, немов свиня, двадцять деся-

тин плодила... А тепер маю 24.000 десятин. Мало? То буде більше. Чи не так, пане Савранський?

А проте хоч і намагався десятини подвоїти граф Шембек, хоч йому допомагав управитель Савранський, але незабаром довелося графові запрягати три пари коней та рушати на Австрію...

Не на призволяще лишилася панська земля, коли революція прийшла. 24.000 десятин землі Бородянського району, де й усього населення 48.000 чоловіка, — то багато. На людину припало півдесятини панської землі. Але не так просто було взяти. Таки із своїх знайшлися люди, що на захист панських прав ставали, петлюрівці, гетьманці, німці, денікінці, поляки, Струк, Орлик, кров'ю заливали Бородянський район, убоге Полісся.

У будинку, де тепер живуть комунари, ще й тепер показують плями на дверях, немов від іржі.

— Не іржа то, а кров! Училися денікінці голови шаблями рубати... Не одній сотні одрубали, поки їм живцем не всохла.

Тоді організували в Бородянці комуну „Праця“. Вісім родин до комуні пристали, та й почали господарювати. Забрали маєтки графа Шембека (а чи не півсела — панські маєтки), забрали той реманент, що його бандити не порозтягали, не вважали комунари на базікання тих, що пророкували неминучий поворот графа Шембека, порядкувати в панському маєткові стали. Коли ж до комуні тоді вступив не той, що хотів у колективі краще господарювати, а той, кому кортіло легенькою роботою гроші заробляти! Сварилися комунари, до ладу робота не йшла, кожен намагався більше спочивати, а менше робити.

За рік спробували комуну підживити. Нові родини до комуні ввійшли, обіцяли лагідно жити, зарікалися сваритися. Навіть нову назву комуні дали — „Труд“. Але не було ладу.

І тільки тоді, коли головою райвиконкому був Канаш Федір, йому пощастило на недобитках „Праці“ й „Труду“ організувати комуну „Спартак“. Це було року 1924, до ко-

муни записалося 12 родин — 58 чоловіка, а голова райвиконкому сказав:

— Годі вже хвостами крутити. Час за розум узятися. Чи, може, забули панів? Треба працювати, щоб нам і дітям краще жилося. І не даремно на дверях у будинку комуни плями... то не іржа, а кров.

Року 1924 народилася комуна „Спартак“. Пішла комуна рости вгору. Добре пам'ятають комунари час, коли комуна не жила, а животіла. Коли кожен хоч на копійку намагався обдурити кого, коли той, хто сьогодні вступав до комуни, намагався з неї вийти. Тепер склад комуни постійний. І цікаво, що хоч комуна в селі Бородянці, але всі комунари з інших сіл, а часом і з іншого району. Правда тому, що здалік видніше, де краще. Має комуна 180 десятин землі (171 дес. рільної, з них 13 дес. непридатної, та 8—9 дес. городньої).

Кілька років тому рільникували комунари по-старому, вели чотирьохпілку. А згодом перейшли до семипільного засіву.

— На той рік,—кажуть,—дев'ятипілку заведемо... Навіщо землі гуляти.

Під озиминою 25—30 десятин, решта—під яриною. Сіють трави, картоплю, буряки тощо. Господарство міцніє. 34 корови-колоністки годують молоком комунарів, 6 пар коней ще намагаються сперечатися з „Фордзоном“, але ніяк його не здолають, гарні йоркшири мліють у теплих сажах, і хоч слово — свиня — поєднується в нашій уяві з брудом, грязюкою, смородом, але ж приємно таки дивитися та й ходити біля свині, що лежить і з великої насолоди очі мружить, а біля неї сновигають білі з червоними носиками поросятка. Селяни в черзі стоять, щоб придбати поросля, бо йоркшири плодючі й корисні. Цілий табун свиней має комуна і коштує той табун із 60 свиней кілька тисяч карбованців. І, мабуть, не менше, а більше коштують 34 корови-колоністки, тихі та спокійні корови, добрі до харчі, молочні, але невеликі. Такі спокійні ті корови, що сука в оборі вже вдруге цуценята привела, і скавучать вони в ногах корів, нічого

сліпі не бояться, бо комунари не бичем, а ласкою привчили корови до спокою.

Більшає худоби в комуні, міцнішає комуна. Коли під час організації „Спартака“ були сотні карбованців, то вже балянс на 1-ше листопада 1926 року становить 49.788 карб., а з них тільки 9.757 карб.—чужі гроші, решта 40.031 карб.—свої. 1927 року балянс зростає до 62.051 карб. За 1926 рік було чистого прибутку 8.076 карб. 23 коп.

Це ж усе переконує, що коли минула громадянська війна, коли в комуні—постійний склад, коли комунари гарно працюють, то й господарчий стан комуну кращає.

Є тепер 2 „Фордзони“, є молотарка і молотарка для конюшини, 2 рядкові та одна розкидна сівалки, одна снопов'язалка, 3 жатки-самоскиди, трієр, млинок, культиватори, борони тощо. І вже починають комунари околицьнім селам допомагати: зерноочисний пункт постачає селянам чистосортне насіння, кров корів—колоністок та свиней—йоркширів війну оголошує присадкуватим гостроклубим корівкам та довгорилим свиням, у час засівної кампанії за засмічену пашню (овес, жито тощо) селяни вимінюють пашню чистосортну.

Колись до комуну боялися вступати:

— Хто й знає, як там?! Може гарно, а може й ні!

Все минає і той час минув. Тепер комунари пильно дивляються до того, кого приймати. Не відмовляються приймати, але випробовують нового, чи не буде він сваритися, чи не буде ледарювати, і тільки тоді приймають до комуну, коли побачать у новому комунара.

А запитайте кого з тих, що недавно до комуну вступили:

— Як живеться? Де краще: „на волі“, чи в комуні?

— Де там та воля?! Ось тепер розвиднилося, а раніш темно було. В комуні гарно жити... спокійно.

Два великі будинки має комуна, одинець має 1 кімнату, коли більше, або подружжя—2, молоді комунари—в окремих кімнатах, комунарки теж.

Немає сварок, гризні. Раніш, коли весь прибуток розподілявся між комунарами нарівно й коли ледар та роботязий однакові прибутки мали—сварки траплялися.

Аж до останнього часу змінювався склад комунарів. Року 1922 було 8 родин, а з них не всі тепер в комуні. Старі відсахнулися, нові прийшли й тепер є 12 родин.

Хто вони, комунари?

Найменший з них ще не говорить—німий, бо тільки півроку як народився, а найстарший—садівник Петро Максюта, що має 78 років, так багато прикрого чув за своє життя, що тепер вже нічого не чує. А, проте, нічого, що він не чує. Петро Максюта все своє життя наймитував, поневірявся, від одного панського подвір'я ходив до другого. І тепер, коли працює він у комуні і бачить, що його робота йде на користь молодим, бадьорим комунарам, що за нього дбають, що його поважають,—він з радістю працює, нічого не чуючи цілий день,—а встає він до схід сонця, нишпорить у садочку, доглядає парників. І увесь час намагається говорити. Крім розмов про садочок, про парники, він комунарам намагається розказати, як взагалі господарювати треба. І кого не піймає з комунарів, зупиняє та й говорить з ним.

От за це комунари прозивають дідуса Попугаєм. Але прізвище це не на образі йому.

Комунари вміють шанувати ту малечу, що жити почала в комуні, а разом з тим вміють поважати тих, хто комуні віддає свої останні сили.

Крім Петра Максюти та немовляток, що в комуні народилися, решта комунарів бадьорі, молоді, дужі. Значна більшість з них—комсомольці та партійці. Дівчата комсомолки є, хлопці комсомольці. Вже двох комсомольців послали до Києва вчитися, щоб розуму там набиралися, до комуні повернулися та допомогли краще господарювати. Жодна вистава в сельбуді, жодний кіно-фільм, чи то лекція, чи бесіда в селі Бородянці не обійдеться без комсомольців. Вони ведуть перед, сами працюють і других заохочують. А через те, що вони працюють біля землі і зрозуміли її мудрість, вони й селянам допомагають, у пригоді стають.

Комуна міцніє, набуває нових с.-г. машин, нової чистокрової худоби, але разом з тим міцніють і комунари, бо кожному за ту роботу, що він її виконує в комуні, за кожно

пророблену годину чи то день виплачують гроші. Але не дбають за заробітки комунари. Вони знають, що добробут комуни то є їх добробут. Вони знають, що кожному з них буде краще жити, коли комуна збагатіє, й через те найбільше коштів комунари витрачають на купівлю речей, потрібних не собі, не кожному зокрема, а всій комуні.

Так їх дарує земля і так вона дарує кожного, хто біля неї гарно ходить, хто її любить.

Ще тільки-тільки починає на світ благословитися, комуна починає розмовляти. Іржуть коні в стайнях, важче дишають корови в загородах, садівник Петро Максюта виходить з кімнати, біля колодязя вмивається холодною водою і потім починає вештатись на подвір'ї. Один за одним прокидаються комунари. Немає дзвоників, немає загаду, але кожен звик вставати разом із сонцем, так само, як звик і лягати рано. Тракторист порядкує біля трактора, мастить кожну частинку його, в канцелярії комуни бухгалтер та секретар дають кожному наряд, куховарки готують сніданок, дід Петро намагається говорити. А коли надходить час сніданку, тоді вартовий по комуні дзвонить у буфер, що висить біля їдальні. І все село чує, як дзвонить буфер у комуні, селяни знають, що комуна прокинулася, комуна почала трудовий день.

У роботі весь день. До пізнього вечору. Аж поки не впливе з-за села молодик. Тоді дзвонять у буфер на вечерю. Павло Максюта—старий, що працював у садку, молодий комсомолец, якого тут прозивають інженером, інвалід, що до книжок записує прибутки комуни, дівчата-комсомолки, що поралися біля парників, всі вони підуть до їдальні, повечеряють. Потім спати. Росте комуна. Як людина, так і комуна. Колись до комуни з Києва прислали дівчину Ольгу Бондарчук. Тепер вона вже:

— На відданні наша Оленка стала. Чоловіка їй з комунарів думали шукати, а вона нас попередила — з комунарів сама знайшла.

Живуть комунари. Не відмежовуються від околишнього світу, не будують мурів високих, життя їх відмінне від життя

селян, кожна година на обліку, години спочинку використовують із розумом.

Дзвонять у буфер. Весніє. Земля в цвіту. Цвіте комуна.

III. ОКОЛИЦІ.

На порозі полісся.

Біля брудного вокзалу в Бородянці стоять візники. На кожному возі зроблено сідала, як на шарабані, і сідал тих багатенько, 9—10. Їдуть візники до Макарова, до с. Бородянки, до Загальців, до Іванкова. Кожен візник бере 8—10 пасажирів. На возі — справжній квітник. Барвисті шалі жінок, загадкові капелюші, засмальцьовані брилі, овечі шапки. Невже здолає пара виснажених поліських коней, у яких кісток більше, ніж м'яса, довести таку зграю за 50 верстов.

Але — то поліські коні. Вони будуть рівно ступати, голодні, забиті, вони важкої роботи не здолають робити, а отак підтюпцем пройдуть 50 верстов. Єдина їхня вартість є в тому, що вони хоч не вміють робити, але тягнуть.

— Гаття, соб!..

Рушаємо від станції, щоб іще завидки приїхати до Іванкова, куди 40 верстов. Колеса риплять, отоси дзижчать, круто повертає віз, виїжджає на рівну дорогу, що йде до Шембеківського лісу. Ось недалеко на обрії ліс — густий, темний. Дорога повертає ліворуч, крутиться між деревами, а далі зникає у гушавині, темноті.

Віз підскакує на першому пеньку. Візник підстьобує коні.

— Гаття!

Кому доля судила проїхати кілька десятків верстов густим темним суворим лісом, хто чув розмови про бандитів, що є подекуди в лісі, хто напружується у сподіванні чогось страшного, — тому не доводиться заздрити, коли він повідатиме про подорож Шембеківським лісом.

Тільки поліські коні, засуджені на загибель, здатні возити цими шляхами, власне єдиним шляхом, що перетяв впоперек ліс. Вибій на вибої, пеньки праворуч і ліворуч, пеньки перед очима.

— Гаття, соб!..

Коні звикли до цього шляху. Вони крутять із боку на бік. Віз підскакує на вибоях та пеньках, а подорожні б'ються об тверді сідала.

— Ой!!!

— Терпіть.

Шлях снується між деревами. Гілля звисає над шляхом.

— Нагнись! — гукає погонич, коли віз летить просто на гілку. Подорожні нагинаються, гілка свистить над головами. Погонич так часто гукає „нагнись“, а подорожні схиляються наперед, що всі вони нагадують прочан, які моляться богу й водночас зі словами молитви схиляють голови.

— Нагнись!

Скільки фарб у лісі. Червонувате листя сокорини та грабів, зелені голки сосон, жовтий лист берез, жорстоке листя дубів просяться на картину. Під деревами — листата папороть, а між нею — червоні, з білими цятками брилики мухоморів; опеньки під дубами біля пеньків, пузаті великі масляки, жаб'ячі гриби, сироїжки, лисички.

Між дерев лежать трупи красунів дубів, сосон, берез. Чи то хто зрубав, а лісова варта застигла, чи може в бурю дерево з корінням вирвало з землі? Лежать красуні, трухлявіють.

Минають години в лісовій тиші. Затягані коні далі йдуть, скоро кінець лісу, великого Шембеківського лісу. І чим ближче до житла, тим більше свіжих пеньків, новенькі містки перетинають шлях, сюди сягає людська рука.

Рідшає ліс. Коні в милі.

Колись страждання мандрівника не кінчалися, коли він минав Шембеківський ліс та доїжджав до села, бо в руні луків шлях заступає Тетерів. Влітку він вузенький, снується срібною стрічкою. Але весною та восени, коли тануть сніги, або ж стоять баюри осінньої води, тоді вода заливала лукові просторища на десятки верстов і важко було добитися з лісу до села.

Тепер на сотні кілометрів через усе Полісся простягся брукований шлях, через Тетерів збудували доброго моста. Щоб гарно обладнати брук, використали місцеві поклади

руди. Тепер ні дощі, ні повідь не розмиють бруку. Боки шляху викладено дерниною, зроблено великі меліоративні роботи.

Приборкали Тетерів. Коли ми їдемо через міст, видно, як глибоко внизу на цілий кілометр уверх від мосту пливе дерево.

— Це самоплав, — пояснює візник.

Берегом ідуть босі поліщуки, з довгими жердками в руках, відштовхують ту деревину, що застряє в корчах, чи стане на міліні.

— Кажуть, що колись по Тетереву пароплави ходили. А тепер від Радомисля аж до Дніпра геть чисто обмілів Тетерів — по кісточки води. В гарну воду ще можна Тетеревом їздити та дерево сплавляти, але коли спаде вода, тоді чисте горе: водою до Києва далеко, всі сто кілометрів.

Внизу, під мостом, поліщуки гукають:

— Став бон! (Загороду поперек річки, щоб зупинити самоплав).

— Де?

— Вун там!

Вухом помічає щось нове в цій мові. Так, правда: немає соковитого „і“, „о“, а замість того „у“. Полісся поклато своє тавро на мову.

В'їздимо в Іванків. Відціля далеко до Києва. Тут колись гуляли бандити, орудував Струк, Лазнюк, Орлик, Мордалевич, Багатиренко, Хвостенко. Не всі ці банди відомі нам, бо живемо ми далеко від Шембеківського лісу. Але тут, де були єврейські погроми, де в селі Іванкові, наприклад, з 600 єврейських родин добре, коли лишилося 100, де кожен клаптик землі залитий кров'ю, де бандити панували, куди радянська влада прийшла з великим запізненням, — тут добре знають імена цих бандитів і часто згадують їх лихим словом.

Далеко від великого міста до Полісся, трудно доходять сюди закони та розпорядження, на призволяще покинули поліщука. Тільки тепер починається нова сторінка в історії Полісся. Всюди пройшли шляхи, сотні вчителів, лікарів, агрономів добилися до нетрів Полісся і це тільки перші кроки

до оздоровлення Полісся, до поліпшення матеріального добробуту поліщука, до піднесення його культурного рівня.

Це ще не справжнє Полісся! Полісся — там, де Овруч, Білокоровичі, Олевське. Це тільки поріг Полісся. Але й тут усе дивує, все не таке, як по той бік вікових лісів, далі до Києва, до великих міст.

Тутешні села нагадують Білорусь: і тут і там — ліси, багна, нетрі, мало тут заліза, майже не знають його, бо важка путь цвяха крізь густий ліс до села. Загорода для худоби, тин, хата, навіть двері, вікна зроблено без цвяхів, на тиблях. Тільки де-не-де зустрічається солом'яний чи бляшаний дах. Поліщук вкриває гонтою, але не коштовною бляхою.

Погано живуть поліщуки; злиденне їхнє життя. У сінях — свині, телята, а часом у негоду й корівчина, а в хаті, як каже прислів'я, тільки: „він та вона, та старий, та стара, двійко, трійко діток, коли не п'ятірко, та й усі“...

Усередині хати так само, як і зовні, немазані. Пахне кислую капустою, тістом із діжки та ще немовлятками (такі пахощі також є).

— Як живеться?

На голові в господаря, старого дідугана волосся нагадує жовтуватий мох на болотяних пенях. У куточки очей його, здається, насипано пороху. І шкіра на руках зашкарубла, тверда.

— Та плухо. Важко жити. Хліб не родить.

— А дають пільги?

— Що пільги?

Поліщук безнадійно махає рукою.

— Що пільги? — перепитує він. — Кунь затяганий, вули пропали, земля курчувата... палимо вугулля.

За двором, біля лісу накладе поліщук купу гілля та оцупки дерева, прикриє їх поліщук дереном, запалить, довго та купа тліє „без вогню“, а тоді навантажить поліщук віз вугілля й везе до Києва, щоб там гукати на гомінких вулицях:

— Кому вугілля?! Кому?! •

Але треба вишукувати засобів до життя, коли земля не

родить. Є багато сіл на Поліссі, де з весни збирається гурт селян, що мають коні, їдуть грабарувати на ціле літо за десятки, а часом за сотні кілометрів, щоб приробити копійчину на зиму, щоб було чим самому прохарчуватися й худобу прогодувати.

Та ще ліс допомагає. Збирає дівора гриби, ягоди, плете кошики, загрибає соснові голки на паливо — так і живуть.

Смутно на подвір'ї у поліщука. Сіра, немазана хата, з двома низенькими вікнами, така ж комірчина на збіжжя, сіра, низенька в нужі корівка, що дає вдень шклянку молока, зтяганий „кунь“ із більмом на оці, на узліссі табун чорних гостроносих поліських свиней. То така порода свиней, що скільки її не годуй, скільки не намагайся відгодувати — все одно толку немає.

— Рік годуй — пуд м'яса.

І поліщук закликав годувати свою свиню. Купить поросят, випустить їх у ліс, вигулюються вони там, пасуться, щоб на жолуді та на траві придбати поліщуків пуд м'яса за рік.

На Поліссі важко жити. Але важко не тому, що то є вбогий край, не тому, що тут ні з чого жити, а тільки через те, що загрузнувши по уші в старі форми господарювання, поліщук обминає все нове. І паростки нового, часом буйні паростки, в'януть.

Перший і головний засіб поліпшити добробут поліщуків — то ліс. Цю справу зовсім не налагоджено. Самоплав, примітивне терпентинове виробництво, доморосле лозоплетіння вимагає багато кращого. Треба розв'язати питання про раціональне використання лісових просторищ, насамперед про сплав лісу річками Здвижем та Тетеревом, про поглиблення цих рік та про зв'язок з далекими селами принаймні хоч моточовнами.

Скільки розмов було про використання покладів торфу. Робили дослід, виробовували торф, визнали, що на Поліссі є великі поклади торфу, починали розробки, але що з того вийшло? Нічого. Торфяна проблема лишилася нерозв'язана.

На Поліссі не родить хліб. Але якнайкраще родить картопля. Про неї поліщуки навіть пісню склали:

Я кажанка, американка, —
мене варять, мене смажать...
мене печуть, мене хвалять...

Гектар під картоплею, коли його гарно обробити, дає 1.000 пудів. Будуть тепер на Поліссі крохмальні. Ця справа дає великі прибутки, а коли її ще краще налагодити — тоді картопля буде великим чинником у справі економічного розвитку Полісся.

Далі... про свиню, про чорну, як ніч, волохату, поліську свиню. Ця свиня пристосувалася до лісу, тутешні свині можуть силою проти вовків сперечатися, але прибутку, користі з цієї свині краще не шукати, не сподіватися. Треба показати поліщукові свиню англійську, і не тільки свиню, але й гарну корову, коня, що працюватиме добре. Треба розворушити поліщука, треба довести, що з тих багатств, які є на Поліссі, можна жити.

А поки... гірке життя поліщукове. Заступив ліс шлях до міста, важко друкованому слову добитися сюди. Багатьом богам поклоняється поліщук: Саваофові, Єгові, Ізусові, Бахусові, богам темноти, злиднів. Бо живе він далеко від великих міст, кожне село обгортає зі всіх боків ліс.

* * *

Далі, далі в гущавину Полісся. Туди, де ще темніше, де корабельні сосни стоять, на сокиру сподіваючись, де в лісах ходять кози, вовки...

— Гаття!.. Гаття!

Не розступається ліс, звисло гілля над головою, довго-довго ще їхати. В гущавині лісу народиться село, заблимають вогники (не гасу, а соснової скіпки) в хаті, за возом гавкаючи, бігтиме собака, ніздрі лоскотатимуть пахощі жилиці, хлівів, кислої помийниці.

— Гаття!..

Починає шуміти ліс, грає вітер верховіттям сосон, а тут, унизу тихо; від боліт, розкиданих у нетрях лісу, снується туман.

— Гаття!

Ще до поділу Польщі багато земель та лісів над Прип'яттю, Соханом, Ужем та навіть і самі ріки належали Хоткевичеві. Саме в той час у колишній Росії жорстоко переслідували старовірів. Люди ніяк не могли дійти згоди в питаннях: чи двома пальцями христитися, а чи трьома; яким іконам молитися — чи старим, чи новим; із яких книг вичитувати релігійні нісенітниці — Ніконських друкованих, чи старих — писаних, та ще одні казали, що варто голити бороди й чуби, а старовіри вважали це за порушення головних канонів віри. Владарі світу того часу, люди з важкими гаманцями, власники земель, нацьковували одних проти других, користувалися з релігійної гризні та сварок.

Хоткевич також скористався з цього. Коли в місті Вітебському фанатична ворожнеча дійшла вищої точки, він запропонував старовірам, щоб позбутися сварок, переселитися на Полісся, до його маєтків.

Плином пливли старовіри з Вітебщини на Полісся. Їх не лякали нетрі, болота, драговини, не думали вони про те, щоб вишукати нові, родючі землі: засліплені релігійними дурницями, заготовані проводирями релігійних громад, вони йшли на Полісся, де Хоткевич обіцяв їм волю. Більшого вони не вимагали.

Тоді в нетрях Полісся, де тепер Шепелицький район Київщини, серед вікових лісів, над ріками та болотами вирросло кілька сіл. Убого жили старовіри, земля нужденна, ліс не випускав із своїх пазурів, болота глтали худобу, а бог, якому співали тужних, вікових пісень, якого просили дати хліб, заробіток, краще життя на цій землі — цей бог нічого не давав.

За волю читати старі, рукописні книги, христитися двома пальцями, по-своєму співати, молитися, доводилося важко обробляти руками, худобою, доводилося короткі дні взимку й все довге літо працювати панові.

Багато коштувала воля христитися двома пальцями. І розумніші старовіри, що збагнули мудрість життя, що зро-

зуміли силу грошей і безпорадність засліпленого релігією фанатика, — скористалися зі всього того.

„Святії отці“, прикриваючись ім'ям божим, із благословення владарів світу, надумали утворити в селі Замошші (с. Замошшя, Шепелицького р-ну, на Київщині) два монастирі: чоловічий та жіночий.

Чоловічий монастир виріс за селом, а на площі в Замошші збудували камінну церкву та в кілька рядів келії для черниць жіночого монастиря. Пильнували ченці-старовіри та черниці, щоб до монастиря не йшов той, хто ще думав про „грішний“ світ, хто має намір повернутися до нього. До монастирів приймали тільки тих, хто з собою привозив готову дубову труну й хто на сповіді обіцяв забути про землю.

Мабуть, жодній людині з тих, хто давав такі обіцянки, не доводилося жалкувати. Монастирі зв'язку з світом не мали. Але — який світ за мурами? Піскувата земля, болото, злидні, суворе Полісся? Чи варто було за тим жалкувати? Зовсім ні, бо за мурами, в монастирі часом стогнали ченці, замкнувшись в коло старих пісень, але далеко частіше в садках монастирських бринів сміх, весела розмова, вітер виносив за межі монастиря пахощі смачної страви, селяни з околиць сіл везли до монастирських засіків збіжжя, хліб, прочани несли гроші, щоб тільки послухати старих пісень та зарозуміло схилитися перед чорними від часу іконами.

Збудували ченці два монастирі: чоловічий і Казанський — жіночий. „Казанські сироти“ — ченці все до своїх рук прибрали.

Лив дощ, коли їхали ми до монастиря. Чернець відчинив ворота. Візник, хоч того й не треба було, ще раз ударив по конях.

— Тпру...

Дощ розійшовся. Здавалося, що прорвалось небо, ріки впали на землю. Дощ обмивав високу церкву, що праворуч, будинки монастиря, сад, стайню. Кошлаті собаки десь повилазили з-під ганку, в'їлися до коней, а коли я спробував

злизти з воза — кинулись до мене. І коли б не чернець, що, замкнувши ворота, підійшов до нас, — за штани ручатися було б важко.

— Просимо до хати, — сказав чернець. Тепер я його побачив. Високий, старий, зарослий волоссям, якийсь дикун.

— Просимо...

— Ідть, — кинув візник.

— А ви?

— Я краще на стайні біля коней побуду.

Йому, видко, кортіло ще щось сказати, але посміхнувся тільки.

— Ідть... погляньте.

Сплюнув соковито на землю, повернув до стайні. А чернець, ступаючи, як гиндик, подався до хатки в гущавині садка. Собаки десь зникли, мабуть, обридло гавкати на дощі. Чернець зігнувся, ступивши на присадкуватий ганок, відчинив двері до хати, поступився вбік.

— Просимо!

В снігах довго мацав біля дверей, поки знайшов клямку. Бризнуло жовтуватим променем ізнадвору. Глянули з покуття чорні дошки сліпих, старих ікон. Здавалося, що ввійшов не в хату, а в льох, замуровану навіки кам'яницю, куди не сягає повітря, де живуть засуджені на смерть. Проти — розчинені двері ще в одну кімнату, темну кімнату, де зовсім немає вікон і, мабуть, повітря.

— Сідайте!

З темної кімнати хтось запитав таким голосом, як дитина, що промовляє сторожко, або ж старий, хто не вірить ні словам своїм, ні думкам.

— Хто там, брате Мельхиседеку?

— Приїхав хтось, брате Агею. Ви в якій справі?

— Оглянути монастиря.

— Ага... Оглянути — просимо.

Брат Агей заворушився. Мабуть, підвівся на ліжку, щоб поглянути на мене — прибулого, і я відчував його погляд на собі, бачив у кімнаті поруч два вогники очей. Брат Мельхиседек стояв біля дверей, щось шепотів та перебирав

пальцями леставку (пацьорки). За вікном шепотів дощ. Чернець Агей спробував кашляти: вийшло смішно, немов свист дитячої іграшки-чортика, крім того, кашель не допоміг грудям: свистіло там.

Я нюхав повітря. Довго, настирливо, розкладаючи його на складові частини. Спершу відчув дух їжі — прилої, зіпсованої їжі. Чи то капусти, чи гнилих буряків? Потім — сморід від поту. Далі... я не знав, що то за сморід — пробував угадати. Від нього починала боліти голова, кров приливала до скронь, поривало блювати.

— Це, — нарешті, вгадав я, — смердить...

Виринуло погане, брудне слово.

— Сморід людського калу й сечі.

Чернець Агей знову закашляв. Чернець Агей, що вже не здолає встати з ліжка, що в ліжку їсть, п'є, викидає в ліжко перетравлену їжу. Було так гидко, нестерпуче гидко. Мельхиседек перебирав пальцями бугорки леставки.

— Я піду, — сказав я, почувуючи, що ось-ось знепритомнію від смороду.

— Куди?

— Треба поглянути на коні.

— Просимо!

А на стайні візник-поліщук довго сміявся, коли я, здригаючись від холоду, розповідав про братів Агея й Мельхиседека.

— Знав я це.

— Щоб і сказати.

— Він стояв.

— Хто?

— Чернець... Зубр поліський.

— Ага!

Знову реготалися.

19 ченців живуть у Микольському монастирі. Та ще ієрей їхній Киселів Корнілій. Всі старі, як дуби кремезні, що в лісі за монастирем. Страшні в своїй дичавині, розумні, коли справа йде про маєтки їхні, але темні, уперто темні, коли мова мовиться про дикунську, дурну віру в бога. Мають

чудернацькі ймення, від яких віє колишніми днями. Коментарій, Мельхиседек, Мартіліян, Агей, Корнілій — дев'ятнадцять чудних імен. Здається, що бачиш перед собою не людей ХХ віку, а якісь потвори часів середньовічних, незрозумілі, архаїчні потвори, вийняті з шухляд музеїв.

Біля церкви є багато могилوک ієреїв, що померли тут. Старовірські хрести, з вісьмома кінцями над могилками, замість надгробків ятки, немов на єврейському кладовищі, і написи на хрестах такі ж чудні, давні-давні. Найстаріша могила помічена 1790 роком. Багато часу минуло відтоді, але тут нічого не змінилося. Старовіри лишилися старовірами, вони зберігають, непохитно охороняють свої канони.

У церкві старі, рукописні книги, цікаві, коштовні книги. Але коштовні не тоді, коли з них моляться, а тоді, коли око дослідника розшукує в цих книгах історію минулого. Старі ікони, старі пісні, молитви.

Аж до революції гарно жилося ченцям у Микольському монастирі. Землі було досить, мали гарний дубовий ліс, сад, приміщення, церкви, ікони — все потрібне, щоб дурити прохан і мати собі користь.

Революція все знищила. Вона не обминула монастиря. Чисті хвилі намагалися змити весь бруд минулих віків, розігнати каламуть, розтрити дерево сліпої, безглуздої віри.

Старовіри маневрували. Коли пішла чутка про скасування монастирів, ченці Микольського монастиря спробували оборонятися.

— Який монастир? Не було й немає Микольського монастиря. Був, є й буде Микольський скит. Є притулок для старих, для тих, хто має помирати. У нас — колектив.

Так і лишилося.

Як та з чого живуть вони?

Міцно сидять за високою монастирською брамою. Мають ченці пару коней, вряди-годи виїжджають на околишні села, де живуть старовіри, збирають гроші, харч, усе потрібне — та й живуть так.

Торік помер найстарший чернець: 130 років він мав. За життя роблять старовіри собі труни: видовбують їх у дубі, то й цей чернець зробив собі завчасно труну, кілька днів не їв, не пив, волів померти.

Інші „зубри“ незабаром повимирають. Старі вони, вік їх посадає. Але дбають старовіри, щоб монастир не загинув. Коли в кого в хаті є дідуган, що не здолає працювати, його везуть до монастиря.

— Нехай, мовляв, там віку доживає. Там гарно, і „колектив“ збільшуватиметься.

Роки йдуть — сидять міцно зубри за високими мурами монастирськими.

А поруч — у селі Замошші ще є жіночий скит — Казанський. 31 черниця в скиті порядкує. Між ними не тільки старі. Черниці віком від 25 до 70 років, 3 мають по 30 — 35 років, а 26 „сестречок“ більше від 50 років. Давниною віє від них, так само, як і від „зубрів“. Чорні клобуки, чорний одяг, імена: Тавтіора, Анфія, Іранда, Еліканіда, Августа...

Від часів Хоткевича до наших днів живуть скити старовірів. Як багато витрачено сил, марно, безглуздо витрачено! Як позначилася ганебна робота „круків“ та сестриць на всіх околицьких селах, де христяться двома пальцями, не курять, моляться старим іконам, але живуть, як дикуни? Кілька тутешніх, російських сіл старовірів живуть осібним, відмінним життям. Ці села давно покинули думку про гарне рільництво, а пішли шукати легенького заробітку. Як тільки потеплішає, чоловіки, жінки, діти, хто кіньми, а хто на батьківських із ціпком ідуть до далекого Брянську, Москви, Запоріжжя, Ленінграду. Там працюють до пізньої осені, а потім із повними кишнями повертаються додому.

„Круки“ сподіваються на жнива. Приїжджають грабарі — кращає добробут. У селах починається пияцтво (пити горілку старовірам вільно), бешкетує молодь, справляють весілля, запізнілі христини, ідуть валки до Казанського та Микольського монастирів, де на них сподіваються „круки“, несуть туди гроші, зароблені далеко від домівки, п'яні го-

лови остаточно задурюють пахощі смирни, ладану, гарячого воску, — і в сліпому релігійному запалі співають старовіри пісень, вигинаються перед чорними, трухлявими іконами...

Бруд, знущання з людини, здичавіння, звіряче життя — ось що є в монастирях і в селах старовірів.

Кам'яне місто.

Тихо в кімнаті. Знадвору через відчинене вікно лється холодне свіже повітря, цвірінкає змерзлий горобець на даху сусідньої хати, пливають вечірні хмаринки небом. Місто заснуло, та й як йому не спати, коли так мало вночі електричного світла, тільки 20 візників у місті, церковів та костьолів є більше, ніж клубів, новин ніяких у житті міста немає, дні над містом йдуть однакові, мов брати рідні, схожі один на одного. Камінна вулиця, кам'яні будівлі, кам'яні церкви та собори, і небо здається кам'яне над цим кам'янистим містом. Не даремно місто це Кам'янцем прозивають, назва ця від князів Коріятовічів через сотні літ до наших днів не змінилася.

Кам'янець на Поділлі — старе місто, що збудували його ще в XIV столітті литовські князі Коріятовічі, яким Поділля подарував князь Ольгерд. Давно, розповідають селяни, коли ще на Пониззі не було ні городів, ні містечок, ні сіл, тут, де тепер Кам'янець стоїть, на всій горі був ліс несходимий. Верстов 30 вгору були маєтки Коріятовічів. Одного разу князі-брати полювали в цім місті й коли ліг спати старший Коріятовіч, набігавшись за день по лісу, то побачив він сон, що на острові, що серед річки Смотрича, він заклав велике місто. Так йому ліс до вподоби став, що й сон той приснився. Казано йому було уві сні, що з цього міста піде сила всього Пониззя, казано було, що ніхто ніколи цього міста не візьме ні зброєю, ні голодом. Прокинувся князь Коріятовіч, полював за козами ще один день, добре на все роздивився й от на кам'яному острові серед Смотрича заклав місто Кам'янець.

Назва міста показує, що воно було справжнім камінцем для того, хто пробував його здобути, це місто було міцною

фортецею спочатку литовської околиці, а згодом польської. Під мурами Кам'янця бували татари, волохи, турки, козаки, але ніхто не міг здобути міста, ніхто не міг горіха-камінця розкусити. Тільки туркам пощастило це зробити, та й чи можна було боронитися Кам'янцеві, коли року 1672-го турецький султан став під Кам'янцем з 300.000 чоловіка, на довгий час обложив місто, позбавив невелику кількість оборонців харчів.

Оборонців Кам'янця було тільки 10.000 проти 300.000. І знесилені оборонці піддалися на султанову ласку, зробився Кам'янець турецьким містом. Тільки 27 літ панували турки (1672 — 1699 р. р.), але й за той час добре в знаки вони всьому Поділлю далися.

Церкви та костьоли було перетворено на мечети, біля найкращого костьола збудували мінарета, споруджено багато башт, турки полагодили фортецю та міст, що з того часу й прозиватись почав турецьким.

Шкода, що в місцевому кам'янецькому музеї наочно показано всю історію Поділля, шлях від кременя, мідяної первісної сокири, заліза, кременної рушниці до наших днів — зовсім мало пам'яток панування турків у Кам'янці.

Слуцькі пояси чудової роботи спочивають під склом, цехові шовкові прапори звисають із стін, цехові печатки вишикувались полицями, книжки XIV, XV, XVI ст. ст. рядками стоять на полицях.

Зі старих малюнків дивляться Кармелюк, Богу́н, Богдан... Кармелюка підстрижено під макітру, червоний пояс, добрий ціпок у руках.

За Кармелюком, за Богуном, за Богданом — нові часи. Павло Житецький — вчитель словесности в Кам'янецькій гімназії з 1865 до 1868 р. Пилип Морачевський — письменник — учителював та був інспектором гімназії у Кам'янці. Модест Левицький — письменник, народився, учився на Поділлі. Степан Руданський теж із Поділля. Микола Леонтович — народився в с. Монастирках на Брацлавщині, вчився у Кам'янецькій семинарії. Григорій Мачтет — російський письменник, жив і працював на Поділлі.

Це — люди минулого. Скільки є сіл на Поділлі, цікавих, видатних сіл, про які мало хто чув. Жванець над Дністром, Залуче Циковське, містечко Смотрич, що його заснували брати Коріятовічі, село Вишня, біля Вінниці, де жив і помер відомий хірург Микола Іванович Пірогов.

Минуле Поділля цікаве, його важко розколупувати, але воно доводить, що не тільки сьогодні, а й раніш жили та працювали люди.

Зовсім немає пам'яток минулого в новому Кам'янці. Ще на вокзалі запитують візники прибулих:

— Вам куди? В новий плян, чи старий?

Кам'янець живе в двох плянах: новому й старому. Старий плян, власне не плян, а старе місто — то старі будівлі, церкви, костьоли, то серце минулого Поділля, що билося й лежить мертво тепер на кам'яному острові, який річка Смотрич обмиває.

Новий плян — нове місто, по цей бік річки Смотрича. Це нове місто так швидко виросло, що добре всі пам'ятають, як збудовано новий плян.

— Ліс тут несходимий. Віковий ліс. Густий, прегустий. Зайдеш у нього ясного дня, а здаватись буде, що вже ніч над землею. Потім приїхали пани польські та й наші, почали споруджувати собі маетки, будувати нове місто.

Старе місто Кам'янець на острові Смотричі — чудова історична пам'ятка, але в новому місті б'ється живчик життя. Тут всі установи та наукові заклади. Тут Окрвиконком, хемічний технікум, сільсько-господарський інститут, художня промислова школа, кіно-театр, міський парк. Багато є клубів: польський, міжспілчанський, комсомольський, піонерський. Коли вечорами брудні помії течуть вузькими вулицями старого міста, самотно, немов щось чуже, блимають там лихтарі, то в новому місті виграє електрика, молодь переповнює клуби, будить сад і парки. Коли вночі з високої гори поглянути на старе місто, мертвим воно здається, середньовічним містом і тільки червона п'ятикутня зірка на високій башті оповідає про нові часи, які йдуть над землями.

Багато днів, багато років пройшло над Кам'янцем. Були часи татарські, були литовські, потім панські, п'ятий рік пройшов над Кам'янцем і над Поділлям, прийшла велика жорстока війна. У час війни австріяки на дві тільки години зайняли місто, наклали на нього велику контрибуцію, геть усе золото та срібло вивезли.

Багато крові Смотричем протекло, а братерська могила в садку проти Кам'янецького Виконкому — то ознака перемоги.

— Тут поховано синів пролетаріату, що життя віддали в боротьбі за диктатуру його, — написано на монументі братерської могили.

Одзвонили в костьолі, замкнули двері — кам'яне місто збирається спати.

Турецький міст здригається від підвід селян, які їдуть з польського фільварку та з Підзамчі, внизу, десь глибоко-глибоко в кам'яному лігві стугонить Смотрич, переливається вода з каменя на камінь, високим муром грає водоспад... За високі башти турецької фортеці ховається сонце, ще тільки одна хвилина, і закотиться сонце за фортецю, на ніч заховається в глибокі колодязі поблизу башт.

Мартус, старий знайомий мій, пильно дивиться вниз з мосту турецького на водоспад, дослухується, як глибоко внизу реве та камінням він грає, а тоді повертає до мене обличчя, дивиться у вічі. Вуса Мартусові зовсім білі (два кавалки снігу), так само, як чуприна на голові, очі Мартусові прозорі й чисті, мов весняне небо на обличчі Мартусовім, мов у юнака, кров грає, бо здоровий ще чоловік Мартус, то нічого, що шістдесят весен пролинуло над головою і шістдесят зим морозили шкіру.

— Не холодно, Мартусе?—запитую я, бо почуваю, що від річки Смотрича туман підіймається, починає тіло мерзнути.

Ні, не холодно. То для вас холодний наш камінь. А мені, що по каменю ввесь свій вік сходив, камінь тепло дає, камінь мене гріє. Тільки не кожному те тепло почути.

Від річки туман здіймається, сонце вже сховалось за турецьку фортецю, лягло в сон село Каравасари внизу глибоко в улоговині Смотрича...

Кільки день тому народився місяць, то обмитий — чистісінько молодик вип'явся над Вітряною баштою, закружляв над старим турецьким мінаретом, зорі одна по одній лихтарями зблимали.

Я йшов з Мартусом в село Підзамче ночувати, під ногами дзвенів камінь-вапняк, а боками вип'ялись башти високі і стіни, змуровані з великих шматів вапняку.

— Ось минаємо ми турецьку фортецю, — говорив Мартус. — Тут під землею печери покопано з давніх часів... Всю землю покопано. Та й багато печер в цій місцевості... Є гарна печера біля Залуча і Черчі, в яких люди ховались під час наскоків чужинців. Одного разу весілля гуляли. Буйне та гарне весілля було. Народу — сила, музики були. А в той час неспокійно ще було. Татари часом на село набігали, села руйнували, бідних людей убивали, або в полон, в неволю забирали. Єдиний порятунок був у печерах, глибоко під землею хоронились. І от, коли весілля цвіло, пройшла чутка, що татари до села підходять, у горах під селом їхніх вершників бачили. Усі до печер поспішали, щоб життя своє рятувати. Все село в печери втекло, все село до останку, живої душі в хаті не лишилось... Утік і молодий з молодою своєю. Кинулись татари шукати — не сила знайти. А один татарин потрапив на слід, пішов він по барвінку, що у молодій з вінка випадав, коли втікала. По тому слідові й потрапили до тієї печери, де все село схоронилось... Вибили всіх, не пожаліли татари й молодих... Пропало село...

Вище й вище співає молодик у небо. Падає холодна роса на камінь, і грає камінь сріблом під білим промінням молодика.

— Так, — кінчає Мартус. — Квітка — хороша річ, а часом нещастям подарує. Загинуло село через барвінок, загинуло від руки татарської.

Падає роса на холодний камінь. Гірка роса падає.

Скільки роботи було коло того, щоб Кам'янець зробити міцною фортецею. Не сходити в одну ніч усіх брам, не оглянути мурів, не оглянути городища. Як не буде поспішати Мартус, як швидко не будуть ступати ноги, все ж

таки в одну ніч всього не оглянути. А руїни минулого найкраще вночі оглядати, коли місто засне, коли весь Кам'янець спить холодний...

Від півночі, з боку польського фільварку, над Смотричем вип'ялась семиповерхова, так звана „Вітряна брама“, що її збудував року 1585 король польський Стефан Баторій. Кам'яні скиби щільно одна до одної лягли, здається, не людською силою збудовано цю башту, а воловою, залізною. І високо над землею в одному з віконць блимає вогник.

— То в башті живуть? — запитую я Мартуса.

— Так! Живуть! Навіщо їй даремно пустувати, живуть у ній тепер. Добре, що круль збудував, людям роботи менше.

Не даремно брама Баторія прозивається „Вітряною брамою“. На самому розі острова стоїть вона, у цій місцевості панують північні вітри, біля брами ввесь час зимно, вітри пронизують наскрізь.

Мартус по розлогій драбині спускається вниз, до річки. Я іду за ним. „Польська брама“ по один і по другий бік річки, вночі блимають огники на польськiм селищі, ліворуч, високою-високою стіною до зір підійнявся берег Смотрича. Вузенька стежка веде берегом до Турецького моста. Під мостом водоспад грає, по містку тихої ночі луна йде від кроків.

Широкою брамою приймає нас турецька фортеця, тільки птахи вночі мають над головами, крилами шелестять.

Башта за баштою, мур за муром, колодязі, на дно якого камінець довго летить, такі вони глибокі, стрільниці для гармат у кам'яних стінах... вікна з залізними ґратами.

Мартус зупиняється, скидає шапку і починає говорити. Не видно його обличчя, але так легко вгадати, яке обличчя в нього в цю хвилину.

— У нас... ще треба багато роботи... Це така коштовна річ, тут кожен камінчик дорожчий від золота, бо на тому камінчику є краплина крові хоч батька, хоч діда. Треба ці всі брами в залізо закувати, щоб прийдешні покоління бачили, як поневірялись в панській-королівській неволі діди їхні, щоб шанували ті руки робочі, що оцей камінь по-

клали. Треба сьогодні починати роботу, треба ці мури в охорону взяти, бо це дорогі мури, дорогі фортеці. Сюди в кам'яне місто ще сотні літ люди будуть іти, сотні літ ще будуть по цьому каменю життя минуле... вивчати.

Я почуваю, як тремтять руки Мартусові, як тремтить його тіло, не від холоду нічного, а від любови великої до того міста кам'яного, в якому народився він, в якому народився батько його і дід.

Поділля.

На пні трава схне. Надходить осінь. То були дні веселі, луги прикрила трава мереживом, впало золоте листя на землю, пожовтіли, почервоніли луги, паутинням смутку — бабиним листом заповились.

Високим шпилем гуркотить поїзд, реве він серед піль, і кінь немов пробує поїзд наздогнати, розбиті, довгі ноги смішно викидає наперед. Але куди йому?.. Поїзд вже реве десь біля нової станції і над тихим полем виразно чути крик-стогін журавлиний. Пекуче осіннє сонце горить високо вгорі, немов свою неминучу смерть почуває, і намагається запалити землю, зсушити—зав'ялити трави. А, проте, скоро кінець. Як не буде весело грати сонце, як не палитиме воно землю, а незабаром прийдуть дощі, намочать стерні, чорну ріллю й свою силу землі віддадуть.

В осінні дні минаю я села подільські. Бідне Поділля придністрянською смугою, там малі врожаї, лісів немає і рубають тепер лісові ділянки 1938 року, бідне Поділля, бо вкрай залюднене більш, аніж у Бельгії, немає місцевої промисловости, немає торгівлі.

Але й багате Поділля! Підсоння тут гарне для культури виноградної лози, інтенсифікація сільського господарства відкриє нові можливості й збагатить край, великі перспективи повстають перед вівчарством, а до того, подільські глини, мабуть, чи не найкращі глини з усієї України. За дослідом художньо-промислової школи в Кам'янці ці глини витримують 1300°, а тому цілком придатні для виробу кам'яного коштовного посуду, дренажних рур тощо.

Минаємо села, гупають токами ціпи, у високі засіки зерно-самоцвіт сиплеться.

60% господарств на Поділлі не мають реманенту та робочої худоби (в інших місцевостях України відсоток цей не сягає 40—50). Медом-молоком пливуча країна, але бідна ще вона сьогодні, важкий шлях перед нею.

За селами— степ. На степу— „товтри“. На півдні біля Чорного моря та над Дніпром високі могили в степу (а чи могили то— ніхто не знає) прозивають „кучугурами“, над Уралом „сопками“, а на Поділлі то „товтри“.

Давно те діялось, в ті часи, коли після доби льодовиків океани всі землі вкрили. Тоді тут, де тепер Поділля, було море. Серед моря виникли коралеві острови. З цих островів через десятки тисячоліть виникли товтри. Весь край подільський вкрили товтри, степи, луки, ниви. У товтрах контрабандники переховуються, минають митниці, манівцями та лісами везуть від кордону жужелицю від холодного вогню Європи. Багато контрабандників є поблизу кордону. Часом за сотні верстов від кордону ловлять контрабандників.

— Уночі їхали, а вдень ховалися у товтрах. Як ніч,— далі.

Контрабанда велике зло. Вона гальмує роботу кооперації, порушує торгівлю, ховають товтри контрабанду: трикотин, шовкові панчохи, фільдеперсові речі, камінці до запалок, шерсть, пудру, духи та різні мастики— брудними руками через Поділля несуть контрабандники жужелицю Європи.

Але не тільки контрабандники потайними стежками проходять через кордон. На заході Поділля— червоний кордон і через нього переходять ті люди, які вірять, що „Ex oriente lux“ і кому кортить після моторошних ночей побачити ранок на радянській землі.

Радісно тоді вони вітають кожного, повними (повні радістю) очима дивляться на світ, радісно йдуть і весело оповідають, а в їх очах— жах минулого:

— По той бік тяжко! Румуни задушили. Мов би в темному льоху жили, світа не бачили й свята не знали. Поне-

вірялися ми, жінки наші роботу сльозами кропили і навіть діти наші помирали в тяжких муках. Чим мала дитина винна перед паном, що вона йому зробила, або могла зробити? Але пани часом перед найтяжчим гріхом не зупиняються, життя забирають і в дорослих, і в дитини малої, що нічого не розуміє. І вже не сила нам далі терпіти, ми пригадали старі, заскорузлі слова „Ех orientem lux“, ми не віримо, що зі сходу іде світло христової науки, ми навіть в Христа не віримо, але твердо знаємо, що на сході загорілася нова провідна зірка, й ми на ту зірку йдемо, як ті, що загибають у великому морі, йдуть на світло маяка „Ех orientem lux“.

Горять надією очі перебіжчика після тяжких днів, після поневіряння, тяжкої роботи, втечі через кордон, коли листя кущів брязкотіло так, немов зброя вартового румуна—йому кортить спочити, заснути, бачити сни про свою сьогодні замучену, але в майбутньому радісну визволену країну.

— Там ще багато є братів! У тюрмах, в'язницях, кам'яних мішках багато їх щоночі помирають від руки панської. Тут гарно.

Перебіжчик раз-у-раз повертається назад до кордону, поглядає, немов боїться, що рука жандарма сягне сюди, знов над ним нависне. Через червоний кордон тікають від ба-тога, від тюрми, від кайданів важких.

Багато своєрідного та цікавого є в побуті подільських сіл. Саме тоді, коли я був у селі Мукші, там помер один старий чоловік. Обмили його, одягли, на лаву поклали і до ночі читали над ним псалтир, дяк співав над ним молитви.

Тільки ніч прийшла, пішли геть всі старі з хати, а замість їх прийшли парубки та дівчата. Принесли самогону, поклали мертвого під лаву, щоб нікому не заважав, і завели співи веселі та горілчані танки до самісінького ранку. Цілувалися, жартували, немов би в хаті й не було мертвого.

Тільки на Поділлі зберігся цей звичай, через сотні літ він перейшов і до наших днів. Ще тоді, коли в уяві людей смерть не була тією смертю, яку ми тепер знаємо, а коли

люди вважали, що смерть то є тільки перехід до нового стану, може навіть до кращого, тоді над мертвим не личило тужити, плакати, а навпаки, треба було над ним співати, радісно виряджати померлого у нову путь, до нового кращого.

Ніхто на Поділлі і старі, й молоді не знають, чому в деяких селах є звички молоді збиратися та розважатися над померлим. Для них то є тільки традиція, що прийшла від батьків і яку треба зберігати для своїх онуків.

Ще один малюночок з побуту. На Поділлі, а особливо в прикордонній смузі є багато поляків. Польські селяни — люди релігійні й щирі прихильники старого закону. Часом трапляються такі випадки, така вірність віковим традиціям, вірність старому побуту, що тільки дивуєшся. У с. Кисілівці, Оринінського району, в польській родині було дві дочки. Меншу дочку сватали, а старшій нікому було й гарбузів давати, бо свої гарно родили. І от зарозумілі, зашкарублі в старому законі батьки почали думати, як врятувати від безчестя меншу дочку? За законом меншу дочку батьки не повинні віддавати, коли старша ще дівує. І надумали старі. Менша дочка взяла шлюб тільки в загсі, але до костьолу, як до місця, де закон треба остаточно закінчити, вона не пішла. Так і живе записана в загсі менша дочка з своїм чоловіком, батьки її та й все село вважають, що вона заміж не виходила ще, та ждуть часу, коли старшій дочці гарбуз репне, піде вона до костьолу, а за нею й менша дочка.

Що то старий закон?! Живучий він на Поділлі.

Гарно ходити від села до села. Гостинні люди подоляни, радо вітають і тепло виряджають. Осінь поклала відбитку й на село: жовто-гарячий берестовий лист на шлях лягає, купається в холодній воді соків, крутить листями вихор по вулиці. Натанцювалися молоді над померлим, коли прийшов ранок, знову заплакали-заголосили жінки в хаті, довго тужили молодіці та приказували, догоріли страсні свічки над холодним трупом. А тоді запрягли воли в сани (а на вулиці тепло-тепло), поставили домовину в ящик саней. Ішли

воли розлогою вулицею, сани полозами дряпали суху дорогу, порох здіймався стовпом, вкрив обличчя померлого сірою плівкою. Ішли воли розлогою вулицею, а волам на роги почепили калачі й стрічками роги пов'язали.

Падав лист берестовий на вулицю, купався лист у ставках, вітер листом бавився.

Старе Поділля на волах хоронить старовину свою. Поділля прощається з минулим, нову сторінку перегортає у книзі життя свого... Медом-молоком пливуча країна — Поділля.

МОЛДАВА.

I. КРАЇНА ВИНОГРАДНИХ ЛОЗ.

Теплого осіннього ранку приїхав я до Молдавії. Крикнув паровоз на станції, вирівняв вагони над двірцем, потім граючись почав поспішати від задніх вагонів, а вони за ним поспішали, і все дужче покотив паровоз від станції і за ним вагони побігли червоною ниткою. Кілька пасажирів залишилися на станції, поглянули в бік, куди подався поїзд, немов пожалкували, що він їх напризволяще тут покинув на маленькій станції, яку кругом обгорнули жовті спілі кукурудзяні поля.

Від станції до столиці Молдавії — Балти простягся битий шлях. Сонце викотилося з-за гір і було над полями кришталево-чисте повітря. Тільки згодом вітер дихнув, сколихнув від землі гущу пахощів кукурудзяного зерна, рівно пішли коні, пил здійнявся за возом.

Якої пісні тоді заспівав погонич?!

— О, народ Молдавенеск.

Сухе повітря почуло слова ті й покотив вітер над полями вирашкою:

— О, народ Молдавенеск...

Додав погонич:

— Молдава... Наша... Наша республіка. Республіка аутому соціалісте советіке Молдавенеаска! Молода республіка!.. Но-о-о!..

Кукурудза зашелестіла. Прислухався до її шелесту візник.

— Вже провели в усій країні землевпорядкування. Чотирипілля заводимо. Тут, біля Балти не видно, а коли

доведеться поїхати до Рибниці, чи до Валядинки, Дубосар, Ананьева — там люди гарно живуть. Над ріками виноградників є багато, є господарі, що по чотири десятини мають. Вино давлять там. Вино з виноградних лоз. А біля Балти не те. Тут і земля не та й... сонця тут менше.

Візник на сонце нарікав, бо воно випиналося все вище й тепліло над землею. Осіннє сонце віддавало останні краплі своєї сили, щоб проростала озимина та щоб коріння в землю глибше пускала, щоб куцилося жито й пшениці.

Коли підвода починає з гори котитися в глибоку улоговину, перед очима — Балта. Столиця автономної Молдавської радянської республіки. Зелені садки, білі хати, високий камінний собор, приміщення ЦВК, з великою банею й над цим всім осіннє небо і в ньому чисті хмаринки, мов білизна випрата, розвішана на небі.

Візник стримує коні, бо гора дуже крута.

— Тирру-у, прокляті, бо ще перекинете.

Сьогодні неділя, то Балта нас зустрічає веселим сміхом. На самому початку міста, де під горою розлогий майдан — там сьогодні базар. Кавуни ярусами, шкіра, сукняні вироби, місцеве вино, виноград. Дратує вухо часом своєю незрозумілістю молдавська мова, „плугарул рош“ Молдавії базарує сьогодні.

Візник довго іде базаром, плутає вулицями, спиняється біля готелю, що його спорудив приватний громадянин.

— Найкращий, — запевняє візник.

Поруч з готелем — карусель крутиться і катеринка грає.

Вулицею пилюка знялася. Залякотіли собаки, переполохані свині поховались у двори, діти щільно до парканів притулились, спокій Балти хтось порушив. Навіть крутілка серед майдану зупинила свій біг і дерев'яні коники та коліски завмерли в повітрі, голосна катеринка обірвала „варяга“.

Пилюка містом покотилась. Загуркотіли ковані вози через місток, заревли камінною дорогою. З пилюки вирвалися перша підвода й разом з нею якась божевільна музика: корнет, скрипка, барабан... Скрипка голосу не пода-

вала, хоч скрипаль з великою силою бив смиком по струнах, але корнет з барабаном переполюхав базар, дуже загуркотіли високі гарби кам'янкою, на одну мить з пилюки вирнули веселі обличчя гулящих і засмучене обличчя молдаванки — молодої. Через майдан на гору поп'ялись гарби й ще довго здалік долітали гостропронизливі звуки корнета й барабана.

Знову заверещала катеринка, чим-раз швидше закрутились дерев'яні коники, забігали дужче коліски-крутілки. Вулиця широко розгорнулась й далі попливла десятками завулків та майданчиків. Балта — серце Молдавської республіки. На розі вулиці крикливо:

— Салон пентрі тунс ші рас (голярня).

Молдавська мова панує всюди. Найбільше на вулиці.

— Вунес діо!

— Добридень, добридень!

До революції не диво було зустріти молдаванина десь над Волгою, або ж у Сибіру. Жорстока експлуатація тутешніх поміщиків забирала всі сили, а тяжка робота не давала засобів до прожиття. Ще й земля тут не дуже гарна — пшениця та кукурудза дають добрі врожаї, а жито, ярина — не родять. Тікав молдаванин світ-за-очі, геть від рідного краю, продавав своє останнє добро, тікав від рідного Дністра, далеко від гір, прикрашених виноградом, шукав кращої долі на чужині й нічого не знаходив, бо куди б він не зайшов, до кого б не звернувся — всюди поміщики панували й не було їм діла до бідного молдаванина.

Глибоко десь біля серця приховував молдаванин згадку про свою батьківщину — Молдаву, болів серцем за вбогі села, хутори, де царат невпинно провадив русифікацію.

І тільки революція принесла кращу долю та визволення молдаванському народові. Людність Молдавії на широких зборах ставила не раз питання про виділення у самостійну адміністративно-територіальну одиницю і в кінці 1924 р. за постановою Сесії ВУЦВК на терені колишніх Одеської та Подільської губернь понад Дністром організували Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку.

АМСРР має 11 районів (Балтський, Рибницький, Бірзульський, Крутянський, Ананьївський, Олексіївський, Кам'янський, Дубосарський, Григор'єво-Пільський, Тираспільський та Слободзейський). Площа АМСРР дорівнює таким округам України, як от Чернігівська, Білоцерківська, людности є вполовину менше проти Київщини (АМСРР — 505.000, Київщина — 1.120.000). Живуть молдавани здебільшого з рільництва. Десятина дає пересічно 40 пудів, найбільші врожаї дає північна частина АМСРР (чиста чорноземля, з домішкою гумусу), на півдні — багато виноградників (Тираспіль). Ще чимало людности працює, видобуваючи вапну (Кам'янка, Валядинка). В АМСРР дуже розвинена торгівля.

Кілька слів про молдавську мову. Коли український нарід зміг під гнітом царату зберегти свою мову та культуру протягом сотень років, то це було важко зробити народові молдавському, убогому, темному народові.

Сто років тому нарід молдаванський застиг у певних формах культурного розвитку й від того часу аж до революції ні мова, ні загалом культура не росла, не збагачувалась, хоч і жила в широких масах трудящих. Ми не маємо ще на сьогодні жодного молдавського письменника, хоч маємо багату народню творчість, народне письменство, що в переказах живе над берегами Дністра.

Зберіг нарід молдавський легенду (леженду) про початок свого життя на березі Дністра:

— Давно, коли ще не було такої неправди на землі, як тепер, у далекій країні, що Римом прозивалась, були багаті й бідаци. Хто багатий, добре жив, а бідаци поневірялись, як поневіряються оамен бунь (добрі люди) сьогодні під румуном. Щоб жити було веселіше, вигадали пани римські забавку собі: людину на людину, мов звірюку, посилали, примушували їх битись. Хто мав силу велику, не силу тіла, а силу духа, той терпів, а інші тікали від панського бешкету до Молдави, тікали сюди до Дністра від ворога захиститись, бо Дністро нагодує і пити дасть. Разом з бідними, темними людьми сюди тікали й розумні люди, що проти панства

йшли, голос яких здалеку звучав сильніше, ніж у себе на батьківщині. Утік з Риму сюди, на береги Дністра Овідіус, промовець великий, щирий товариш, „amicus“ поневолених. Від того чоловіка й почав своє життя молдавський нарід.

Легенда зберегла слово правди про давнину молдаван. Може Овідій, що колись жив на Чорноморському узбережжі, може цей великий вигнанець з батьківщини й не є основоположником молдаванського народу. Але що Рим мав великий вплив через свої колонії на тубільців Наддністрянщини, видно з того, що селянин-молдаванин тепер добре розуміє французьку чи латинську мову й від цих мов почалася мова молдаванська. Ця мова не має нічого спільного з мовами інших народів СРСР. Їх „діо“ походить від латинського dies, „амікул“ — товариш від латинського amicus, фратернітатя—братерство — від латинського fraternis, мулт — багато — від латинського multus, — це все доводить, що в крові молдаван є частка крові колишнього Риму.

Так кінчає молдаванин леженду про Овідія:

— Овідіус пісні проти царів склав, ввесь свій вік жив тут, згадував далеку рідну країну — Рим, мріяв за батьківщину. Коли надходила його остання година, пішов Овідіус до найбільшого в світі мудреця, що також тут на березі Чорного моря жив. Бідкався Овідіус мудрецеві, плакав за марно страченими роками. І сказав Овідіусові мудрець:— Не плач, брате мій, за далеким Римом, не край серця свого, бо воно й так кров'ю обкипіло. За життям своїм не плач, не нарікай ні на кого, немає людини, що марно прожила б своє життя. Коли кому й доводиться бідкатись, то не тобі, Овідіусе, що за бідний люд життя віддав. Брата Овідіуса прийдешні покоління, нащадки ще не раз згадають, теплим словом покохають. Від тебе й від братів твоїх піде нарід і буде той нарід щирим до роботи, чистим у думках, люб'язним до інших народів... Не плач, брате мій з далекого Риму.

Від Овідіуса, — розповідає леженда, — пішов молдаванський нарід. Віють вітри сухі над Молдавою, спіють виноградники рясними лозами, з вересневого неба виглядає сонце, дивиться на цю країну, що життя почала від великих людей, потім

століття спала й тепер, після того сну, що смерть нагадує, починає тяжку роботу.

Важко будувати. Але й наслідки великі, вони тим більші, що раніш нічого власного не було, тепер маленькі краплинки світять коштовними перлинами.

* * *

Над столом табличка:

Редактор—Респунзетор

Невеличка кімнатка, двоє вікон, чотири прості великі столи. Настирливий Ремінгтон та жмут запакованих газет. За вікнами спить Балта, дзенькотять дзвониками провінційльні візники й вигукує вулицями єдина в Балті машина—авто ЦВК АМСРР. Ви в редакції газети „Плугаруль Рош“. Молдавія здобула право на мову, вона має свою й газету.

Є в Молдавії не тільки молдаванська газета, але й українська, власне одна газета, але в двох особах, бо один примірник виходить молдавською мовою, а наступний за ним—мовою українською.

Друкарниця вибиває на Ремінгтоні одноманітну мелодію, за тією мелодією є слова й думки, але згуки нічого не розповідають. Може що й цікаве вибиває друкарниця. Голосить авто далі, за дверима човгають ноги.

Входить Респунзетор. Щільніше зачиняє він вікно на вулицю, щоб гуркіт візників не заваджав, і в той час, коли друкарниця готує матеріял до наступного числа газети, редактор розповідає.

— Важко працювати!.. Бракує твердого словника, немає певних мовних форм, ходимо від росіян до румун у справі лексичній та поруч з тим запозичаємо ще в українців. Цими днями я читав, що нас вихваляє американська газета „Дештентаре“ (румунською мовою). Ще б не вихваляти, коли ми маємо тільки роки за собою, десятиріччя ще далеко, а за цей короткий час вже так багато пророблено? Ніколи нічого подібного в історії не бувало. Ми живемо в щасливий час і щасливі з того. Спочатку кілька років тому на вітер до-

водилося писати, але тепер вже маємо ми спільника—селян. Ось під самою Балтою є село Гідерім—так там тільки молдаванську мову розуміють. От на них ми й спираємося в своїй роботі.

Пригадалися великі приміщення українських, російських газет, де працюють десятки й сотні співробітників, є редактори мови, репортери, хронікери, завідувачі відділів...

— Хто ж вам подає матеріял? Багато співробітників маєте?

— А так!.. Біля молдаванської газети 2 чоловіка... та біля української... 2.

— Так мало?

— Мало?! Зате в нас багато селькорів. Кожен член нашого уряду—агітатор за газету, нам доводиться давати поради всій країні, до нас приходять з далеких околиць...

І немов щоб переконати мене в цьому, хтось обережно цокотить у двері.

— Можна?

— Заходьте.

Співробітник ЦВК.

— Мені треба перекласти це все на нашу мову.

— Добре...

Швидко бігає олівець редакторів, подає редактор готовий переклад. Потім кінчає:

— За наших днів росте новий молдаванський письменник. Ось, погляньте, які вірші складають.

Свіжий примірник газети. Наші літери, але слова незрозумілі:

О—народ молдавенеск
мулт ын в'ясе асупріт—
жандармул рус ши ромынес
адесор та ау бічуіт.

— Може, скажете, не соковиті вірші? Зміст у них гарний, пролетарський: О, молдаванський нарід. Довго ти був під гнітом, російський та румунський жандарм ввесь час тебе мучив. Колись нарід молдаванський до бога п'явся, а його по дорозі святі їли, а тепер вже не те...

Рука редакторова олівцем вимальовує перед собою, на папері п'ятикутню зірку, а по кінцях зірки літери—

— А М С Р Р.

— Ларе ведере!—кажу я.

— Прощай, товариш, — каже редактор.

Зашелестів акаціями вітер від Чорного моря, ніч запалила незліченні кволі зорі, в сутіні ночі дужче крутились коники крутілки, вигукували молдавани, що прийшли в місто з села Гідеріма, що не знають ніякої мови, крім мови молдаванської. Гукали молдавани, бо радісно їх місто зустріло, не побачили вони на вулиці „жандармула рус ші румынеск“, нічне небо світило зорями й грала катеринка.

Заспівали й комсомольці в будинку робітників освіти:

Кычор ын кычор фере тяме
умер ла умер пешиць ..

Десь далеко, на горі за Балтою, застогнав корнет і забили гучно в барабан. Там—весілля сьогодні.

II. ЗУСТРІЧІ.

Із Слободзейщини, від Рибниці чи Валядинки щодня йдуть молдавани до Балти, до свого Центрального Виконавчого Комітету. Ідуть молдавани широким шляхом у гостроверхих шапках, в цупких постолах, в полотняних сорочках, над ними линуть хмари, а боками—кукурудза шелестить.

— Вуне діо, оамен бунь.

— Віне діо. (Добридень).

Ступають ноги пилюкою, де молдавани йдуть до Балти—там степові вихори здіймаються. Часом буває, що здалеку йти доводиться, але треба йти, бо Балта—серце Молдавії, ідуть сотні й тисячі молдаван не тільки з Молдавії, а й з далекої Задністрянщини, відти, де нога румунського жандарма до землі придавила кремезним залізним чоботом зігнуте тіло виснаженого селянина - басарабця.. Тікають люди від нагая.

Коли зовсім не сила далі йти, а шелест кукурудзи голками відбиватиметься у стомленій голові—тоді з високої

гори молдаванин побачить серце Молдавії—Балту. Чи то побожно, чи може з великої радості, сяде молдаванин на зелену траву, погляне на веселе сонце, що його п'янить, а Молдавію харчує й зашепочуть пересохлі губи.

— О, фратернітатя муа. О, фратернітатя... (Братерство).
Відпочине й піде в долину.

ЦВК і РНК АМСРР у приміщенні колишньої хлоп'ячої гімназії. Кругом—степ, а під високими мурами ЦВК поросла буйна трава. Кілька сот карбованців витратив ЦВК, щоб ту траву посіяти. Бо раніш була сіра земля, й без прикраси трав ЦВК нагадував в'язницю. Будинок—двоповерховий. Внизу—партійні органи, а вгорі—ЦВК та РНК. Тут приймають голова ЦВК та РНК щодня далеких відвідувачів. Наркомати розкидані по всій Балті. На кожній вулиці є свій Наркомат і саме слово — „Наркомат“ тут звучить зовсім не так, як десь в іншому місці.

— Де,—запитую я,—цигарки гарні продають?

— Отам,—каже заспаний власник балтинського готелю,—під вікном Наркомфіну стоїть інвалід... У нього цигарки медові.

ЦВК—на вулиці Т. Шевченка. У Молдавії про нього не забули й це видно не тільки з назви вулиць, а всюди, в кожній установі, та навіть у селянській хаті, на вас зі стіни погляне скорбними очима Тарас Григорович. Поруч із молдаванізацією країни йде не менш сильна українізація. УСРР та АМСРР, мов батько й дитина, або краще сказати, як брат з сестрою.

До голови ЦВК АМСРР легко дістатися. Кожному двері широко відчинені, й молдаванинів, й українцеві, євреєві, росіянину. Тільки доведеться зачекати кілька хвилин, поки від голови вийдуть, скінчивши свої розмови, молдавани від Гудеміра.

Тим часом йде в приймальні балачка.

— Нам до Вороновича... До голови.

— А чого вам до нього?

— Та він нас знає. Ми в нього сьогодні ще світанком вдома були, послав до суду, так ми там справу скінчили й тепер знову до нього.

— Почекайте хвилинку. Та скиньте торбу, бо вона вам і людям заваджає.

— Навіщо скидати?! Ми краще з торбами. Він чоловік свій, ми з ним в однім селі росли, в одній економії служили. Про Гербатова чули. Так я там був за кухаря.

Виходять від голови ЦВК, часом задумані, часом радісні. Знову тихі балачки в кімнаті.

— Де в свій час кукурудзу посіяли, буває 300 пудів з десятини, а так звичайно—сто чи півтора. Хліб цього року сили не дійшов. Коли наливався—дощі змили його,—від того й зерно часом пустозвонне. З копи прибутку—4 пуди, нічого не подієш, кукурудзою будемо надолжувати.

Приймальня голови ВЦК нагадує школу, де вчаться й других вчать.

Всього його немов із м'язів складено. Головою він нагадує робітників з малюнків Гросса, де кожен м'яз про силу каже, кожна жила налита вщерть кров'ю, кожен нерв поривається до роботи. Обличчя суворе, глибокі зморшки на лобі й біля куточків уст.

Часом зморшки зникають. Це буває тоді, коли голова ЦВК говорить про досягнення радвлади в Молдавії, коли він розповідає про майбутнє своєї країни.

Що зморшки є—то не дивно, бо шлях від молукшанської економії до кабінету голови ЦВК—то є важкий шлях, яким не кожна людина здолає пройти. І коли скроні голови срібло починає прикрашувати—теж не диво. Важкий шлях—позад, важка робота—перед собою. Скільки вже пророблено, скільки ще треба зробити. Скільки обездолених щодня йде сюди, допомоги просять? Як не боліти та не страждати.

Проте—жоден м'яз не зрушиться, кожен м'яз на своєму місці.

Голова ЦВК АМСРР—людина насамперед. І хоч на дверях його кімнати написано:—Коміт. Імпл. Централ.—Президія Центрального Комітету, але той, хто сюди заходить, раніш знає, що голова працював довгі роки в економії поміщика Гербатова, гнув там свою шию...

— Сідайте, товаришу, сідайте!.. Мабуть, стомились?

Крізь вікно видно гору. Тонкою гадюкою тече через місто річка Кодима. Зеленіє у садках Балта й під вікном шелестять рясні акації.

— Наша Молдавія росте. Ще ж так недавно почали. Кілька років минуло. Раніш селянство мляво відгукувалось на наш заклик, але тепер воно охоче йде назустріч радянській владі, нам допомагає й співчуває. Кожен знає, що старі часи минули, й кожен разом з тим бачить, що ми йдемо не до гіршого, а до кращого. Погляньте на нашу країну, як вона економічно збагачується, як росте. Іде тракторизація та машинізація країни, закладено багато виноградників, замовляємо живці для них. Колективи ростуть, заводимо загальне навчання, осиковим кілком прибиваємо неписьменність... Молдавія — перша в СРСР країна, де повністю провели землевпорядкування.

Довго говорить голова ЦВК. Коли виходжу від нього, наздогін за мною линуть згуки шелесту акацій, і мені здається, що вони повторюють ті слова, які я тільки що чув, бо то є слова землі, що для нового життя народилася.

Ще про одну зустріч. Про голову РНК АМСРР тов. Старого.

Коли я про нього починаю говорити, мені яскраво пригадуються витерті мідяні окуляри мого батька... Такі окуляри в голови РНК. Зігнута спина тов. Старого, проста сорочка з чорними цятками, сиве волосся на голові.

Він не може жодної хвилинки сидіти спокійно. Він весь рух...

— Молдавія повинна притягти увагу не тільки України чи СРСР, а й цілого світу. Досвід Молдавії буде корисним для багатьох народів всесвіту, що колись, як Молдавія тепер, творитимуть своє життя... Молдавія має культуру столітньої давности. Це не значить, що ми всього тільки сто літ, як будуємо культуру. Ні! Сто літ тому молдаванський нарід, задушений вкінці русифікацією та румунізацією, припинив своє культурне й національне життя. Ця столітня давність заважає нам у нашій роботі. Ми творимо сьогодні

молдавську мову, ми відроджуємо нашу культуру, ми до життя гукаємо приспані сили нашого народу. Молдавани ввесь час не піддавалися русифікації та румунізації, але все застигло в основах своєї культури.

Хмарка набігає на чоло тов. Старого, видно, як згадки минулого впливають на розмову.

— Нарід молдаванський дійшов кращого. Червоний прапор тепер має над молдаванською землею. Але скільки коштує червоний прапор? Через нашу країну пройшов Тютюнник, він палив вогнем села молдаванські, нищив селян, вбивав невинних. Часом бувало, що темний молдаванин ішов сам до Тютюнника, та йому й дивуватись нічого, бо не знав він, як до кращого йти. Ще року 1924 тут без зброї на вулицю страшно було виходити.

Тов. Старий підходить до вікна.

— Он погляньте на Балту, подивіться на майдан понад Кодимою. Там колись були двоповерхові, триповерхові будинки, а тепер... футбольний майдан. Мов ніколи там нічого не бувало. Все Тютюнник знищив, попалив, зруйнував місто. Доводиться будувати, силу велику на це витратити.

Серед міста—рівний пляц. Його вирівняли, добре утрамбували, чисто замели. Запеклі футболісти на пляцу м'яч женуть.

За дверима—прихований кашель.

— Це до мене. Треба кінчати,—каже тов. Старий.

— А як, товаришу,—запитую я Старого,—чи Балта придатна для столиці? Може...

Він встає з-за столу, підходить до мапи АМСРР, пояснює:

— Балта—гарне місто для початку роботи. Але зовсім незручне для столиці. У нас була постанова, щоб столиця АМСРР була не в Балті, а в Бірзулі.

В середині мапи АМСРР червоним колом сміється Бірзула.

— Що ж робити, коли в Бірзулі приміщень немає. Де там розташуватись. Так питання покищо ще не розв'язане. Є надія перейти в Бірзулу. А втім—погляньте ось на цю мапу. І Балта, і Бірзула для столиці непридатні... З погляду революційного права—найкраще місто для столиці—Кішиньов.

Хтось тихо цокотить у двері.

— Прощайте, товаришу Старий...

— Ларе ведере,—каже він.—Ларе ведере, товареш!

* * *

Прощався я з Балтою і Молдавою. Покотився віз назустріч ночі темною вулицею, заблимала церква жовтими, самітними вогниками, з вулиці вирнула гармошка. Загуркотів віз на гору, місто вниз над річкою Кодимою бідно запалило сотню електричних ламп, а вгорі дужче запалилися зорі, закружляв молодик над кукурудзяними нивами.

Темний шлях крутився між байраками, зазирає у провалля. В передку воза батоном посвистував Гаврило — підводчик.

Десь згори, на землю впали ніжні звуки, немов луна від пісні, яку хтось далеко в степу співає. Співає хтось і боїться, щоб не почув хто, а тому й мелодія пісні—м'яка, прихована, невиразна.

— У-у-урлю-у-у-у...

— У-у-урлю-у-у-у...

Мабуть, коні почули й не зрозуміли, а може Гаврило сіпнув віжки, щоб коні зупинилися і послухати йому тих звуків, але віз став, і було так тихо на степу, як у могилі, чи десь глибоко під землею.

— Ку-у-урлю-у-у...

Співало небо.

— Так, — промовив Гаврило, — журавлі на вирій пішли: буде рання й суха осінь. Теплі ночі ще будуть, бо кукурудза без вітру шелестить. Яка буде перша журавлина ніч, така буде й осінь... Щодня я їжджу, а журавлів вперше почув... Сьогодні—перша журавлина ніч.

Десь далеко доскоталося в повітрі:

— Ку-урлю-у-у... У-у-урлю-у-у...

Коні рушили далі...

З М І С Т

РАДЯНСЬКА БІЛОРУСЬ.

Зачарований край	4
Містечко	11
Білоруська культура	17
Така наша Білорусь	28

МАНДРІВКИ ПО УКРАЇНІ.

Дніпром до моря.

Дніпро	32
Київська пристань	33
Крок у майбутнє	35
У матросів	37
Трипілля сьогодні	39
Шевченківський заповідник	46
Курорти	53
Дніпропетровське	62
Залізо й криця	66
Знеславлені пороги	72
Кічкас	83
Дніпрельстан	87
Хортиця	95
Пам'ятник Махнові	102
Запоріжжя	110
Шахта № 18	117
Долішній Дніпро	126
Порт	135
Миколаїв—Очаків	141

Зупинки на станціях.

День урожаю	159
Село, з попелу народжене	154
Великий різьбяр	158
Переяславщина	162
Васильківщина	168
У комуні	175

Околиці.

На порозі Полісся	182
У старовірів	188
Кам'яне місто	194
Поділля	200

МОЛДАВА.

Країна виноградних лоз	205
Зустрічі	212

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

По всіх філіях та книгарнях Держвидаву є такі художні твори українських сучасних письменників:

- Андрієнко, І. — Марева. 140 стор., ц. 65 к.
- Анищенко, К. — Мандрівки до південного бігуна. 186 стор., ц. 80 к.
- Блакитний, В. — Твори. 392 стор., ц. 3 крб. 50 к.
- Головко, А. — Бур'ян. Вид. 3-є. 287 стор., ц. 1 крб. 25 к.
- Гордієнко, Д. — Поламані люди. 262 стор., ц. 1 крб. 20 к.
- Дніпровський, І. — Заради неї. Вид. 2-ге. 227 стор., ц. 1 крб. 40 к.
- Донченко, О. — Дим над яругами. 188 стор., ц. 80 к.
- Донченко, О. — Золотий павучок. Вид. 2-ге. 175 стор., ц. 95 к.
- Досвітній, О. — Алай. Вид. 2-ге. 117 стор., ц. 1 крб.
- Досвітній, О. — Гюлле. Вид. 2-ге. 120 стор., ц. 1 крб.
- Епiк, Г. — Без ґрунту. Вид. 3-є. 303 стор., ц. 1 крб. 45 к.
- Епiк, Г. — Облога. 406 стор. ц. 2 крб. 10 к.
- Загоруйко, П. — Огні. 67 стор., ц. 30 к.
- Копиленко, О. — Буйний хміль. Вид. 3-є. 318 стор., ц. 1 крб. 50 к.
- Кундзiч, О. — Новелі. 289 стор., ц. 1 крб. 75 к.
- Ле, І. — Роман міжгір'я. 293 стор., ц. 2 крб. 20 к.
- Ле, І. — Юхим Кудря. Вид. 2-ге. 241 стор., ц. 1 крб.
- Любченко, А. — Буремна путь. Вид. 3-є. 159 стор., ц. 80 к.
- Любченко, А. — Вона. Повісті й новелі. 333 стор., ц. 1 крб. 75 к.